

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

MUSAB KESKİN ABDULLAH OĞLU

İxtisaslaşma: HSM 040014 Tərcümə (İngilis Dili)

ROBERT E.L. VƏ BAŞQALARININ

“WESTERN CIVILIZATIONS”

ADLI ƏSƏRİNDƏN I- IV FƏSİLLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ  
TƏRCÜMƏSİ VƏ HƏMİN MƏTNİN SÖZLÜYÜNÜN TƏRTİBİ

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

*Elmi rəhbər: f.f.d., b/m K.R. Hüseynova*

BAKİ - 2013



## MÜNDƏRİCAT

Giriş .....	3
<b>I FƏSİL</b> “Western Civilizations” adlı əsərin (səh.1-99) İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi	
1.1. “Western Civilizations” adlı əsərin “Tarixin Şəfəq Vaxtı” hissəsinin (səh.1-2) İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi .....	4
1.2. “Western Civilizations” əsərində “Ən Erkən Başlanğıclar” adlı I Fəslin (səh.3-31) İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi .....	6
1.3. “Western Civilizations” əsərində “Mesopotamiya Mədəniyyəti” adlı II Fəslin (səh.31-55) İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi .....	32
1.4. “Western Civilizations” əsərində “Misir Mədəniyyəti” adlı III Fəslin (səh.55-75) İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi .....	59
1.5. “Western Civilizations” əsərində “Yəhudilik və İlk Yunan Mədəniyyətləri” adlı IV Fəslin (səh.75-99) İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi .....	78
<b>II Fəsil</b> “Western Civilizations” adlı əsərdə I-IV Fəsillərin (səh.1-99) sözlüyünün tərtibi	
2.1. Sözlük (İngiliscə-Azərbaycanca).....	102
2.2 . İzahlı Lüğət .....	113
<b>İstifadə Olunmuş</b>	
<b>Ədəbiyyat</b> .....	115



## GİRİŞ

Magistr dissertasiyasının mövzusu Robert E.L. və başqalarının “Western Civilizations” adlı əsərindən I- IV fəsillərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və həmin mətnin sözlüyünün hazırlanmasından ibarətdir. Tərcümə olunmuş hissə kitabın 1-99-cu səhifələrini əhatə edir.

Kitab Orta Şərq, Yaxın Şərq, Yunan və Girit mədəniyyətlərinin ortaya çıxışları, yüksəliş dövrləri və çöküş ilə əlaqəlidir. Bu vaxt onların gələcək nəsillərə buraxmış olduqları ədəbiyyat, mədəniyyət, hüquq, tibb, sənət mirasından da geniş şəkildə bəhs edilmişdir.

Kitab, keçmiş dövrə işıq tutaraq yeni nəsillərin həm tarixlərini bilmələri həm də ondan lazım olan dərsi çıxartmaları və onlardan bizə miras edən yuxarıda adını çəkdiyimiz elm sahələri və sənətin yaxşı qavranılaraq daha da irəliləyə aparılması fikrini oyandırmaqla bənzər işlər arasında müstəsna bir yer tutmaqdadır.

Kitabın dili nisbətən ağır. İndiki vaxtda çox çox istifadə edilməyən bir çox sözün istifadə edilmiş olması və bir neçə yan cümlə yaradılaraq uzun cümlələr yaradılmış olması səbəbiylə tərcümə edərkən bir az çətinlik çəkdim. Bundan başqa qədim dövrlərə aid bəzi anlayış, fikir və hadisələri də təsəvvür edə bilmək üçün internet ten araşdırmalar apardım. Bəzi yerlər də bir az çox detal inildiyi, ancaq buna qarşı bəzi yerlərdə də səthi bir izahat olduğunu söyləyə bilərəm.

İngiliscə-Türkçə sözlüklərin bir neçəsi ilə bu mətni tərcümə etməyə çalışdım. Bəzi anlayışların başa düşülməsi üçün də İzahlı lüğət hazırladım. Bunun üçün wikipedia və s internet səhifələrindən istifadə etdim.

Bu tərcümə, Tərcümeçi olaraq mənim ilk ciddi iş olmuşdur. Buradan qazandığım təcrübəylə daha da ciddi işlərə imza atmağı ümid edirəm.

---

# Part One

---

## THE DAWN OF HISTORY

*Our story—the human story—begins about two million years ago in Africa. Very recent field research has demonstrated that the earliest “humanlike” species was that of an upright, large-brained primate who foraged for food on the African savannahs some twenty thousand centuries before today. Four hundred thousand years later humanlike creatures began migrating out of Africa, and during the next million and a quarter years such creatures—spread throughout the Eastern Hemisphere—learned how to use fire and to communicate with each other by means of speech. “Neanderthal” peoples followed on the evolutionary chain, and then, around 40,000 years ago, peoples who were fully modern humans from the anatomical point of view. These earliest humans colonized America and Australia and also painted beautiful murals on the walls of western European caves. With the invention of agriculture in western Asia about 10,000 years ago came a dramatic change in the entire nature of human existence, for humans engaged in agriculture stopped being wanderers and settled instead in villages. Sedentary life led “rapidly” (over the course of about 5,000 years) to civilization—government, writing, arts, and sciences on the one hand; war, social inequalities, and oppression on the other. The earliest Western civilizations emerged in Mesopotamia around 3200 B.C. Thereafter, until about 600 B.C., the most prominent civilizations outside of eastern Asia and America were those of the Mesopotamians, Egyptians, Hebrews, Minoans, and Mycenaeans.*

I FƏSİL “Western Civilizations” adlı əsərin (səh.1-99) İngilis dilindən  
Azərbaycan dilinə tərcüməsi

1.1. “Western Civilizations” adlı əsərin “Tarixin Şəfəq Vaxtı” hissəsinin  
(səh.1-2) İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi

Birinci Hissə

**TARİXİN ŞƏFƏQ VAXTI**

Bizim hekayəmiz -insanın hekayəsi-iki milyon il qədər əvvəl Afrikada başlar. Çox yaxın zamandakı sahə araşdırmaları göstərmişdir ki iyirmi min əsr əvvəl Afrika düzənliklərində yemək arxasında qaçan, dik dayanan geniş beyinli primatlar ilk insan bənzəri növlər idi. 400 min il sonra insan bənzəri canlılar Afrikadan köç etməyə başladılar və sonrakı bir milyon iki yüz əlli min il müddətində bu canlılar atəşin necə istifadə edildiyini öyrənərək və digərləri danışma yoluyla ünsiyyət quraraq şərq yarımkürəsi boyunca dağıldılar. Neandertal insanları təkamül zəncirini izlədi və o zaman, 40.000 il əvvəl qədər insanlar anatomik görünüş baxımından hamısı ilə günümüzdəki insanlar kimi idilər. Bu ilk insanlar Amerika və Avstraliyaya yerləşdilər və ayrıca qərb Avropanın mağaralarında gözəl divar şəkilləri çəkildilər. Asiyanın qərbində on min il əvvəl əkinçiliyin kəşf edilməsi ilə insanın yaranma təbiətində dramatik bir dəyişmə gəldi, çünki insanlar əkinçiliklə məşğul olmaqla köçəriliyi buraxıb yerinə kəndlərdə yerləşməyə başladılar. Məskun həyatla (5,000 illik bir müddətdən sonra) mədəniyyətə sürətli bir keçişə qapı açdı, bir tərəfdən hökumət, yazı, sənətlər və elmlər; digər tərəfdən döyüş, ictimai bərabərsizliklər və təzyiq. İlk qərbli mədəniyyətlər E.Ə. 3200-ci il ətrafında Mesopotamiyada ortaya çıxdı. Ondan sonra E.Ə.600-ci ilə qədər şərq Asiya və Amerikanın xaricindəki əhəmiyyətli mədəniyyətlər bunlar idi; Mesopotamialılar, Misirlilər, Yəhudilər, Minoslar və Mikenlilər.

### Human Beginnings



If we imagine the entire length of time when "humanlike" creatures and humans inhabited the earth as lasting one hour, then humans biologically like ourselves have been on earth only during the last minute. Seen in terms of the face of a clock the earliest humanlike creature (*Homo habilis*) appears at the beginning of the "hour," that is, 2 million years ago. *Homo erectus* follows "twelve minutes" later (1.6 million years ago) and endures until "nine minutes" before the end of the hour (300,000 years ago). During the last "nine minutes," archaic *Homo sapiens* predominates for the first five minutes (300,000 to 125,000 years ago), and Neanderthal humans for the following three minutes (125,000 to 40,000 years ago), leaving the "last minute" for anatomically modern humans.

E.  
ya  
v  
C  
0  
a  
N  
s



Əgər biz "insan bənzəri" varlıqları və insanların dünyada bütün zaman dilimini içərisində bir saatlığına yaşadıklarını xəyal etsək, o vaxt bizimlə eyni bioloji quruluşa sahib olan insanlar yalnız son bir dəqiqəlik müddətdə yaşamış olarlar. Bir saat üzü kimi düşünülsə ilk insan bənzəri varlıq (Homo habilis) zamanın başlanğıcında görülməkdədir və bu isə iki milyon il əvvəlidir. Onu on iki dəqiqə sonra Homo erectus izləyər (1.6 milyon il əvvəli) və saatın bitməsindən (300.000 il əvvəli) "doqquz dəqiqə" əvvəlinə qədər davam edər. Son "doqquz dəqiqə" müddətində, arxaik Homo sapienlər bunun ilk beş dəqiqəsində (300,000 deyil 125,000 il əvvəlinə qədər) və Neandertal insanları sonrakı üç dəqiqə (125,000-ci ildən 40,000.yıl əvvəlinə qədər) geri qalan son dəqiqə isə anatomik olaraq günümüz insanları üstünlük təşkil etməkdədirlər.

## THE EARLIEST BEGINNINGS

What is particularly interesting about our species? For a start, we walk upright on our hindlegs at all times, which is an extremely unusual way of getting around for a mammal. There are also several unusual features about our head, not least of which is the very large brain it contains. . . . Our forelimbs, being freed from helping us to get about, possess a very high degree of manipulative skill. Part of this skill lies in the anatomical structure of the hands, but the crucial element is, of course, the power of the brain. . . . The most obvious product of our hands and brains is technology. No other animal manipulates the world in the extensive and arbitrary way that humans do. The termites are capable of constructing intricately structured mounds which create their own "air-conditioned" environment inside. But the termites cannot choose to build a cathedral instead. Humans are unique because they have the capacity to choose what they do.

—Richard E. Leakey, *The Making of Mankind*

### I. THE NATURE OF HISTORY

Catherine Morland, the heroine of Jane Austen's novel *Northanger Abbey*, complained that history "tells me nothing that does not either vex or weary me. The quarrels of popes and kings, with wars or pestilences in every page; the men all so good for nothing, and hardly any women at all, it is very tiresome." Although Jane Austen's heroine said this around 1800, she might have lodged the same complaint until quite recently, for until deep into the twentieth century most historians considered history to be little more than "past politics"—and a dry chronicle of past politics at that. The content of history was restricted primarily to battles and treaties, the personalities and politics of statesmen, the laws and decrees of rulers. But important as such data are, they by no means constitute the whole substance of history. Especially within the last few decades historians have come to recognize that history comprises a record of past human activities in every sphere—not just political developments, but also social, economic, and intellectual ones. Women as well as men, the ruled as

*History more than battles  
and treaties*

## Birinci Fəsil

### ƏN ƏRKƏN BAŞLANĞICLAR

Bizim növlərimiz haqqında xüsusilə maraqlı olan nədir? Başlanğıc olaraq, biz bütün zamanlarda qıçlarımızın üzərində dik dayandıq ki bu bir məməlinin ətrafda gəzməsi üçün alışılmamış bir yoldur. Ayrıca başımız haqqında bir çox alışılmadıq xüsusiyyətlər vardır ki onun bir qisimi çox geniş beyni ehtiva edər. Ön üzvlərimiz gəzişməmizdə bizə köməkçi olmaqdan ayrı olaraq yüksək dərəcədə manipulatif bacarığa sahibdirlər. Bu qabiliyyətin sirri əllərin anatomik quruluşunda yatmaqda, lakin ən əhəmiyyətli faktor əlbəttə ki beyin gücüdür. Əllərimiz və beynimizin ən diqqətə cəsarət əsəri texnologiyadır. Başqa heç bir canlı dünyanı insanların etdiyi şəkliylə geniş və istəyə bağlı olaraq istiqamətləndirə bilməz. Termitlər, içərisində öz kondisionerli mühitini meydana gətirən dolaşlıq quruluşlu bütün isəkləri tikmə bacarığına sahibdirlər. Lakin termitlər bunun yerinə bir katedral tikməyi seçim edə bilməzlər. İnsanlar təkdirlər çünki onlar edəcəklərini seçmə qabiliyyətinə sahibdirlər.

#### 1. TARİXİN TƏBİƏTİ

Jane Austenin Northanger Abbey romanının qəhrəmanı Catherine Morland tarixdən şikayət edər və deyər ki "tarix mənə mənə yormayan, mənə bezdirməyən bir şey söyləmir. Papaların və kralların döyüş ya da zərərli təlimlərlə hər dövrdəki mübarizələri, adamlar heç bir şeydə tam yaxşı olmamışlar, qadınlar da eyni şəkildə və bu çox darıxdırıcı." Jane Austenin qəhrəmanı bunu 1800lər ətrafında söyləmiş olmasına qarşı, o bəlkə də çox yaxın zamana qədər eyni şikayəti iyirminci əsr tarixçilərinin çoxu tarixi, keçmiş siyasətlərdən bir az çoxu və keçmiş siyasətlərin quru bir xronologiyası olmaqdan kənar olduğunu düşünmələrinə qədər davam etdirdi. Tarixin mahiyyəti döyüş və andlaşmalarla, dövlət adamlarının məsuliyyətləri və siyasətləriylə, idarəçilərin qanunları və əmrləri ilə məhdudlaşdırılmışdır. Əhəmiyyətli olmalarının yanında, onlar bir tarix bütününü təşkil etməzlər, xüsusilə son bir neçə on ilin tarixçiləri fərq etmişlər ki tarix yalnız siyasi inkişafı deyil, ayrıca ictimai, iqtisadi və intellektual hadisələr kimi hər sahədəki keçmiş insan fəaliyyətlərinin bir qeydini ehtiva edər. Qadınlarda kişilər qədər,

Tarix, döyüşlərdən  
və müqavilələrdən  
daha çoxu

well as the rulers, the poor as well as the rich, are part of history. So too are the social and economic institutions that men and women have created and that in turn have shaped their lives: family and social class; manorialism and city life; capitalism and industrialism. Ideas and attitudes too, not just of intellectuals but also of people whose lives may have been virtually untouched by "great books," are all part of the historian's concern. And most important, history includes an inquiry into the causes of events and patterns of human organization and ideas—a search for the forces that impelled humanity toward its great undertakings, and the reasons for its successes and failures.

*New historical methods*

As historians have extended the compass of their work, they have also equipped themselves with new methods and tools, the better to practice their craft. No longer do historians merely pore over the same old chronicles and documents to ask whether Charles the Fat was at Ingelheim or Lustnau on July 1, 887. To introduce the evidence of statistics they learn the methods of the computer scientist. To interpret the effect of a rise in the cost of living, they study economics. To deduce marriage patterns or evaluate the effect upon an entire population of wars and plagues, they master the skills of the demographer. To explore the phenomena of cave-dwelling or modern urbanization, they become archeologists, studying fossil remains, fragments of pots, or modern city landscapes. To understand the motives of the men and women who have acted in the past, they draw on the insights of social psychologists and cultural anthropologists. To illuminate the lives and thoughts of those who have left few or no written records, they look for other cultural remains such as folk songs, folk tales, and funerary monuments.

*Limited evidence and the quest for valid reconstructions*

Of course with all their ingenuity historians cannot create evidence. An almost infinite number of past events are not retrievable because they transpired without leaving any traces; many others are at best known imperfectly. Thus some of the most fundamental questions about "how things were" in the past can either never be answered or answered only on the grounds of highly qualified inferences. Questions regarding motives and causes may not have definitive answers for other reasons. Since individual humans often hardly understand their own motives it is presumptuous to think that anyone can ever be entirely certain about establishing the motives of others. As for the causes of collective developments such as wars, economic growth trends, or changes in artistic styles, these are surely too complex to be reduced to a science. Nonetheless, the more evidence we have, the closer we come to providing valid reconstructions and explanations about what happened in the past. Moreover, the difficulties inherent in adducing and interpreting all sorts of data for the purposes of historical analysis should not be regarded with despair but looked upon as stimulating intellectual challenges.

Should we go to the past to celebrate one or another lost age or seek to learn how we got to be the way we are now? Obviously

idarə olunanlar da idarəçilər qədər, kasıblar da zənginlər qədər tarixin parçasıdırlar. Beləcə qadın və kişi bir çox ictimai və iqtisadi müəssisələr meydana gətirmiş və həyatlarını bu şəkildə şəkilləndirmişlər; Ailə və sosial sinif, malikanə və şəhər həyatı, kapitalizm və sənaye kimi. Fikirlər və hərəkətlər də eyni şəkildə lakin yalnız intellektualların deyil böyük kitablarda həyatlarına toxunulmamış insanların da tarixinin maraq sahəsi içərisindədir. Və ən əhəmiyyətli, tarix hadisələrin səbəblərini, insan təşkilatın hərəkətlərini və fikirlərini yəni insanlığı böyük addımlar atmağa itələyən gücləri, müvəffəqiyyətlərinin və müvəffəqiyyətsizliklərinin səbəblərini sorğulayan bir araşdırmanı ehtiva edər.

Yeni tarixi metodlar

Tarixçilər işlərinin kompasını genişlətdikcə vəzifələrini daha yaxşı edə bilmək üçün ayrıca yeni metodlar və vasitələr əldə edirlər. Artıq tarixçilər "Kök Charles I iyun 887-ci ildə Ingelheim dəmi yoxsa Lustnamda idimi?" deyə eyni köhnə xronologiyalar və sənədlər üzərində çox baş yormurlar. Statistikalardan dəlilləriylə qarşılaşdıqca onlar kompüter elminin metodlarını öyrənirlər. Həyat bahalılığının təsirini şərh etmək üçün iqtisad oxuyurlar. Evlilik hadisələrinin inkişafını izləmək ya da döyüşlərin və xəstəliklərin bütün bir əhaliyə təsirlərini öyrənmək üçün demografi oxuyurlar. Mağara həyatı fenomenini, müasir şəhərçiliyi anlamaq üçün, onlar arkeolog olurlar və fosil qalıqlarını, çömləklərin parçaları ya da müasir şəhər yerləşmələri haqqında oxuyurlar. Keçmişdə yaşamış qadın və kişilərin motivlərini bilmək üçün ictimai psixoloqların və mədəni antropoloqların fikirlərinə müraciət etmişlər. Geriyə çox az ya da heç bir qeyd buraxmamış onların həyatlarını və fikirlərini günəş işığına çıxarmaq üçün tarixçilər xalq musiqiləri, xalq nağılları və cənazə mərasimləri kimi digər mədəni qalıqları araşdırmışlar.

Yenidən tənzimləmə  
üçün məhdud dəlil və  
araşdırma

Əlbəttə ki bütün bu bacarıqlarına baxmayaraq tarixçilər dəlil yarada bilməzlər. Keçmiş hadisələrin az hardasa hamısı təkrarı ola biləcək şeylər deyil, çünki heç bir iz buraxmadan bu günə gəlmişlər, digər bir qisimi isə tamamlanmamış olaraq bilinməkdədir. Bundan ötrə "keçmişdə obyektlər necə idi" kimi bəzi ciddi suallar ya heç cavaplandırılabilmiş ya da yalnız çox yüksək dərəcədə nəticə çıxarma əsasında cavablandırıla bilər. Motivlər və səbəblər haqqındakı sualların digər səbəblər üçün qəti cavabları yoxdur. Fərdi yaşayan insanlar öz motivlərini çətin anladığı üçün hər hansı bir kimsənin başqalarının motivlərini meydana gətirdiyini düşünməsi olduqca cüretkar bir yanaşmadır. Döyüşlər, iqtisadi böyümə trendləri ya da sanatsal stillərdəki dəyişikliklər kimi kollektiv inkişafın səbəbləri bir elmə sadələşdirilə bilməyəcək qədər kompleksdir. Bununla beləbiz nə qədər çox dəlilə sahibiksə keçmişdə nələr yaşandığı haqqında möhkəm şərhlər etməyə o qədər yaxınlaşmaq deməkdir. Daha sonrası, tarixi analiz məqsədləri üçün ortaya qoyulmuş olan bütün məlumat kəsitlərinin şərh olunmasındakı çətinliklər ümitsizliklə qarşılanmamalı ancaq intellektual səyləri təşviq edici olaraq görülməlidir.

Biz keçmişimizə bir itkin çağı xatırlamaq üçün gedə bilirikmi ya da bu günkü halımız öyrənmək üçün araşdırma etməliyikmi?

neither one of these extremes is satisfactory, for nostalgia almost invariably leads to distortion, and at any rate is useless, whereas extreme "present-mindedness" also leads to distortion, and at any rate is foolish in its assumption that everything we do now is better than whatever people did before. It seems best, then, to avoid either revering the past or condescending to it. Instead many historians seek to understand how people of a given era strove to solve their problems and live their lives fruitfully in terms appropriate to their particular environments and stages of development. Other historians alternatively look for change over time without postulating a march of progress to a current best of all possible worlds. Such historians believe (and let us hope they may be right) that identifying patterns and mechanisms of change will allow a better understanding of the present and a greater possibility of plotting prudent strategies for coping with the future.

## 2. OUT OF AFRICA

The study of the earliest phases of human history, known as paleoanthropology, or human paleontology, has been revolutionized in the second half of the twentieth century by a series of momentous fossil discoveries made in East Africa. Before these finds paleoanthropologists assumed that humankind originated in Southeast Asia, whereas now they know the site of human origins was in Africa; and before then they thought that the earliest humanlike creatures originated about one million years ago, but now they double that figure.

Many of the most sensational East African fossil discoveries were accomplished by a remarkable family of British paleoanthropologists, the Leakeys, and the others probably would have not been achieved without the Leakeys' initial impetus. Louis Leakey (1903-1972), the son of a British missionary in Kenya, decided early in life to search for fossil traces of early humanity in East Africa, a pursuit then considered by most experts to be foolhardy. (An individualist, Leakey continued to amaze many observers until shortly before his death by stalking African animals without any weapons in order to gain insights into how primeval human ancestors managed to survive.) In 1931 Leakey satisfied himself that he was on the right track in his fossil hunting by his discovery in Tanzania (then Tanganyika) of primitive handaxes fashioned by a species of early man approximately one million years ago. Impeded by other professional responsibilities and a lack of funds, he made little progress in his fossil research for more than a quarter-century thereafter. Then, in 1959, an enormous breakthrough was made not by Louis Leakey himself but by his wife and co-investigator Mary Leakey. Searching through a Tanzanian site in that year, Mary discovered some seemingly humanlike teeth and cranial bone fragments; when she put all her fragments in place and confirmed their

Açıqcası bu həddindən artıqlıqların heç biri təmin edici deyil, nostalji olaraq qaçınılmaq ayrılıya aparır və hər şəkildə istifadəsiz, eyni şəkildə həddindən artıq müasir düşüncəlilik də ayrılıya aparar və bu gün etdiyimiz hər şeyin keçmişdəkilərin etdiklərindən daha yaxşı olduğunu düşünmək kimi bir ölçüt də axmaqlıqdır. Elə görünür ki ən yaxşısı, keçmişə geri çevirməkdən ya da onu aşağı görməkdən qaçınılmalıdır. Bunun yerinə bəzi tarixçilər bir çağda insanların problemlərini necə həll etdiklərini, öz mühitlərinə uyğun şəkildə həyatlarını yaşamaları və inkişafın etaplarını öyrənməyə çalışmışlar. Digər tarixçilər fərqli olaraq zamanın peyvəndmi ilə ibarət olan dəyişməyə, hal-hazırdakı olabılacaq dünyalardakılardan daha yaxşısı olduğunu fərz etmədən baxmışlar. Bu kimi tarixçilər inanmışlar ki dəyişmə hərəkətlərini və mexanizmlərini təyin etmək bizə günümüzü daha yaxşı anlama və böyük ehtimalla gələcəyə istiqamətli sağlamfikirli strategiyalar təmin edəcək.

Tarixə yanaşmalar

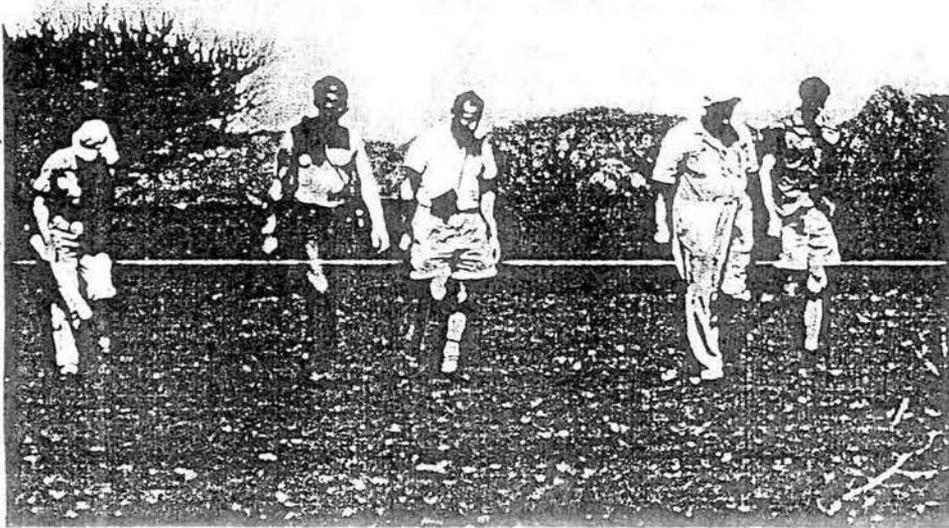
## 2. AFRİKANIN İÇİNDƏN

Paleantropoloji və ya insan paleontologiyası olaraq bilinən insan tarixinin ən erkən ilk mərhələsinə dair iş Şərqi Afrikada, 20-ci əsrin ikinci yarısında əhəmiyyətli qalıq ardıcılığının kəşfiylə başlamışdır. Bu kəşiflərdən əvvəl, antropoloqlar insan irqinin Cənub-şərq Asiyadan başladığını sanırdılar, ancaq indi onlar bilirlər ki insanlıq Afrikadan başlamışdır və əvvəllər onlar düşünürdülər ki insana bənzər varlıqların tarixi bundan bir milyon il əvvələ söykənir, amma onlar indi bu rəqəmin iki qatını düşünürlər.

Paleantropoloji,  
Şərqi Afrikadakı  
qalıq kəşfləri ilə  
dəyişmişdir

Dünyaya səs salan bir çox Şərqi Afrika kəşfləri, tanınmış Britanyalı paleantropolog bir ailə, Leakeylər tərəfindən edilmişdir və başqa alimlər Leakeylərin bu müvəffəqiyyəti olmasaydı çox guman ki, heç bir şeyə nail ola bilməyəcəkdilər. Keniyada bir İngilis missionerin oğlu olan Luis Leakey, Şərqi Afrikada ilk insan qalıqlarının qalıqlarını araşdırmaya qərar verdi və sonradan çoxu mütəxəssis tərəfindən gözü quru bir tarixçi olaraq tanındı. (Leakey ölümündən dərhal əvvəlinə qədər primitiv insan atalarının necə həyatda qaldıqlarını anlamaq məqsədiylə Afrikanın heyvanlarına gizlicə yaxınlaşaraq bir çox elm adamını çaşdırmağa davam etdi.) 1931-ci ildə Leakey, təxmini 1 milyon il əvvəlki insan növlərində moda olan əl istehsalı primitiv əşyaların Tanzaniyadakı kəşfiylə, qalıq ovunda doğru yolda olduğuna əmin oldu. Professional məsuliyyətlərdən və pul fondundan məhrum qalaraq, öz qalıq araşdırmalarında dördübdəbir əsr qədər irəliləmə qeyd etdi. Sonra 1959-cü ildə Luis Leakeyin özü tərəfindən deyil amma köməkçi-araşdırmaçı olan arvadı Mary Leakey tərəfindən böyük bir görüş edildi. Tanzaniya bölgəsində eyni il araşdırma edərkən insan dişinə və kəllə sümüyünə bənzər parçalar tapdı.

Likey ailəsinin  
əsəri



Mary, Louis, and Richard Leakey Hunting for Fossils. This photograph, taken in 1966, shows the three Leakeys (first, fourth, and fifth from the left) searching for fossil treasures in Kenya.

The rapid pace of discovery in East Africa in the 1970s and 1980s

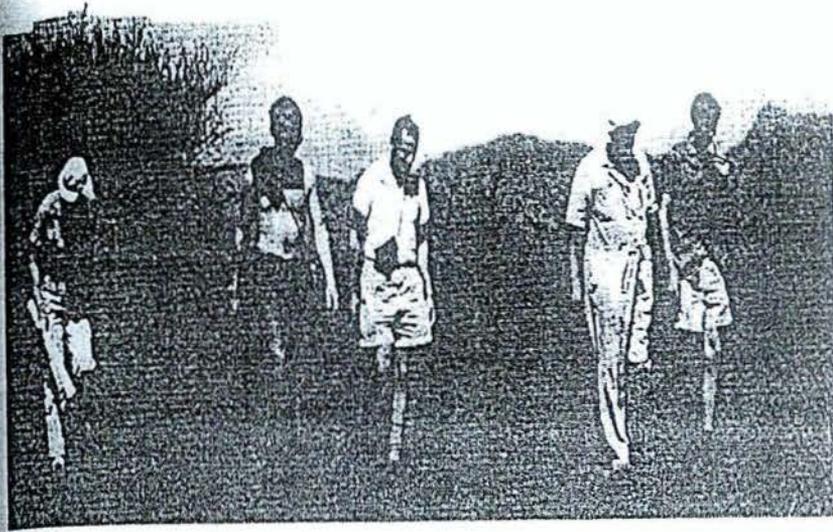


*Homo Habilis* Skull. A skull of our oldest known humanlike ancestor reconstructed from fossil remains dating from 1.8 million years ago.

dating, it turned out that she had a nearly complete skull of a creature vaguely like a human who lived 1.8 million years ago. Because of the skull's huge jaw and large teeth the press quickly dubbed Mary's find "Nutcracker Man."

In fact Nutcracker Man was not a man but an advanced species of ape that walked erect. Recognizing this themselves, Louis and Mary Leakey wondered whether anything more human might be found in the vicinity, and sure enough, a mere two years later their eldest son, Jonathan, provided an answer by discovering the 1.8 million-year-old cranial remains of an erect primate with a much larger brain than Nutcracker Man's. Louis Leakey recognized that these fossils belonged to a different species that clearly was a direct ancestor of modern humans; therefore he placed it in the "manlike" rather than "apelike" genus and named it *Homo habilis*, or "man having ability."

Once it became clear that East African sites were the best places to look for evidence of human origins, other breathtaking finds occurred with bewildering rapidity. In 1972 a team led by the Leakeys' second son, Richard (currently the leading paleoanthropologist of the dynasty), discovered in Kenya pieces of a skull of *Homo habilis* that were more complete than those found by his brother, and that were about 200,000 years older. In 1974 a team headed by the American Donald Johanson discovered in Ethiopia 40 percent of the entire skeleton of an erect ape that lived about three and a quarter million years ago. (Johanson named this creature "Lucy" because as her bones were being assembled in the field camp someone was playing on a tape recorder the Beatles' song "Lucy in the Sky with Diamonds.") A year later Johanson and his team turned up numerous bones of at least thirteen of "Lucy's" contemporaries, and a year later Mary Leakey found in Tanzania footprints of an erect ape who walked



Mary, Luis və Richard Leakey qalıq axtararkən. 1966-ci ildə çəkilən bu fotosəkil Üç Leakeyi (soldan birinci, dördüncü və beşinci olanlar) Keniyada qalıq qaynaqları axtararkən göstərməkdədir

Bütün parçaları yerinə yerləşdirdiyi və tarixlərini yoxladığı zaman, 1.8 milyon il əvvəl yaşamış naməlum bir şəkildə insana bənzər bir varlığın hardasa tamamilə kəllə olduğu ortaya çıxdı. Kəlləndəki çənənin böyüklüyündən və dişlərin genişliyindən ötürü, mətbuat Maryın kəşfini dərhal "Cevizkıran" olaraq adlandırdı.

Doğu Afrika'daki keşiflərin 1970-lər və 1980-lərdə sürətli iləyişi



Homo habilis Kəllə. 1.8 milyon əvvələ aid ən qədim insan bənzəri atalarımızdan birinin kəllə qalıq qalıqların ilə yenidən yaradıldı.

Əslində 'Cevizkıran Adam' bir insan deyildi, dik gedə bilən inkişaf etmiş bir meymun növü idi. Özləri də bunun fərqiində olaraq, Luis və Mary ətrafda insandan çoxunun tapılıb tapıla bilməyəcəyini maraqlandırdılar və yalnız iki il sonra onların ən böyük oğulları Jonathan, 1.8 milyon yaşında, Cevizkıran Adamınkindən daha böyük bir beynə sahib olan kəllə qalıqlarını kəşf edərək (ana-atasının marağına) bir cavab tapdı. Luis Leakey bunun fərqiinə vardı ki bu qalıqlar fərqli bir növə aid idi və müasir insanların dirək ataları idi, buna görə onu meymuna bənzər qalıqlarla deyil, insana bənzər olanların hissəsinə yerləşdirdi və onu "Homo habilis" ya da "insan qabiliyyətlərinə sahib olan" olaraq adlandırdı.

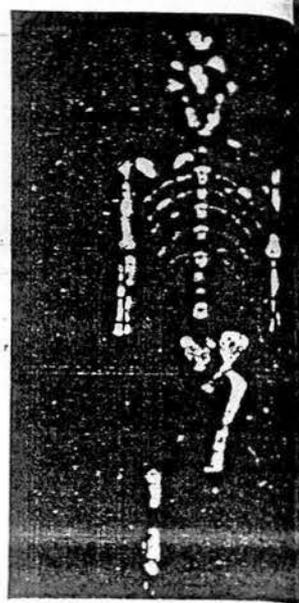
Bir dəfə Şərqi Afrika düşərgələrinin insanın mənşəyi haqqındakı dəlillər üçün ən uyğun yerlər olduğu aydın olunca, digər nəfəs kəsici kəşflərdə çəşdirici bir sürətlə artarda gəldi. 1972-ci ildə Leakeylərin ikinci oğlu Richard (indi bu xanədanın qabaqda gələn paleantropoloğu) Keniyada 200,000 yaşlarında, qardaşının tapdığıınkindən daha əskiksiz bir Homo habilis kəllə parçaları kəşf etdi. 1974-ci ildə Amerikalı Donald Johansonun liderliyindəki bir qrup Efiopiyada 3 milyon 250 min il əvvəl yaşamış, dik dayanan meymunun skeletinin %40ni kəşf etdi. (Johanson bu varlığın adını Lucy qoydu çünki onun sümükləri düşərgə sahəsində, birinin teyibindən Bəndləsən Lucy Almazlarla Səmada parçasını çalarkən toplanılmışdı.) Bir il sonra Johanson və qrupu Lucyun müasiri ən az on üç varlığın sümükləri ilə döndülər və bir il sonra Mary Leakey Tanzaniyada 3.750.000 il əvvəl

there three and three-quarters million years ago. As of this writing, amazing discoveries continue: in 1984 Richard Leakey's team in Kenya found a skeleton of a 1.6 million-year-old human ancestor so complete that were it *Homo sapiens* it could almost be used for an anatomy-class lecture in a medical school.

Of course discovering skulls and skeletons is one thing and interpreting the evidence another. Not surprisingly, there is still much uncertainty and controversy concerning human origins, and theories are overhauled continually as better alternatives are proposed and new evidence adduced. Nonetheless, two fundamental propositions advanced within the last twenty years are now beyond the range of dispute. One is that the first "split off" between the chain of evolution that led to modern humans and the chain that includes all surviving apes did not relate to larger brain size, as was once thought, but rather concerned "bipedality," or upright walking. The proof for this is found in "Lucy" and the other erect apes like her whose fossils were found by the Johanson team, for the arm and leg bones of these creatures show that they walked upright, but the skulls show that their brains were small, indeed little more than the size of a chimp's. Since substantially larger brains are first present in fossils dating to a million and a quarter years after Lucy, there is no doubt that bipedality came first.

The Lucy evidence also shows that the advantage of moving on two feet did not immediately lie in freeing the hands for the fashioning and employment of tools and weapons because such could only come about with larger brain size. Instead it now seems likely that upright apes gained an advantage in the struggle for survival over other apes because they could grab their food, run with it, and then eat it in hiding. Since they did this in daytime they also needed to sweat more, which is why those survived best who had less fur. In fact some paleoanthropologists now think that larger brains first became a biological advantage because larger brain size could better regulate the body heat of upright apes. The genetic shift to bipedality because of advantageous feeding is thus a nice illustration of the fact that "Mother Nature" does not plan evolution with great foresight: free hands *could* have led to toolmaking, but for one or two million years they did not.

"Mother Nature," as the recent fossil discoveries in Africa have shown, is also sloppy since she created many apelike species such as Lucy that no longer survive. This is another way of saying that the second fundamental proposition about human evolution now beyond the range of dispute is that the second genetic "split off" leading to humans did indeed relate to brain size. *Homo habilis*, the first known species leading to modern man, existed at least as long ago as two million years and had a brain about 50 percent larger than coeval erect apes such as Nutcracker Man. Unquestionably it was this brain that allowed *Homo habilis* to replace the erect apes within 100,000 to 200,000 years, for it did enable him to employ tools. Self-evidently



"Lucy"



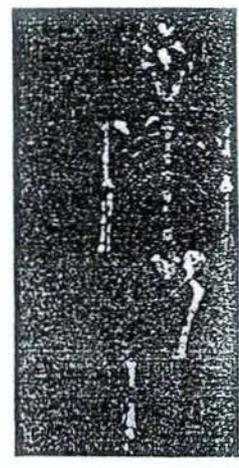
Fossil Footprints Discovered by Mary Leakey. By studying footprints she discovered in 1976, Mary Leakey could determine that the creatures left them behind some two and three-quarters million years ago walked upright.

getmiş bir dik meymunun ayaq izlərini tapdı. Maraqlı kəşflər davam etdi. 1984-ci ildə Richard Leakeyin qrupu Keniyada 1.6 milyon yaşında az hardasa tam bir insan atası olan Homo Sapien tapdılar ki bu tibb məktəbində anatomiya dərsi mövzusu olaraq istifadə edilə biləcəkdə.

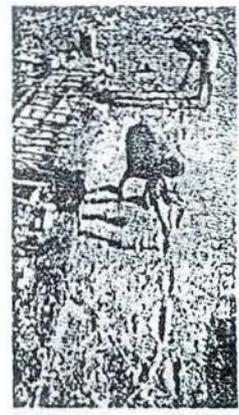
Əlbəttə ki kəllələr və skeletləri tapmaq bir iş, onları dəlil olaraq şərh edə bilmə ayrı bir işdir. Hələ insan mənşəyi haqqında naməlumluq və təzadlıq vardır və daha yaxşı alternativlər və yeni dəlillər irəli sürüldükcə yeni nəzəriyyələr nəzərdən keçirilməkdədir. Bununla beləson iyirmi ildə inkişaf etmiş və mübahisənin uzağında iki əsas təklif var. Bunlardan biri müasir insana söykənən təkamül zənciri və bütün həyatdakı meymunlar zənciri arasındakı ilk ayrılma ki bu ilk başlarda beyinin genişləməsiylə əlaqələndirilməmişdi. Daha çox bipedality ya da dik getmə olaraq düşünülürdü. Bunun üçün dəlil Lucyda və Johansonun qrupu tərəfindən olan digər Lucyun qalıqlarına bənzər tik meymunlarda tapıldı ki bu varlıqların qol və ayaq sümükləri dik getdiklərini göstərirdi, lakin kəllələr beyinlərinin kiçik olduğunu hətta şimpanzeninkindən bir az daha kiçik olduğunu göstərir. Əsasən geniş beyinlər ilk Lucydan sonra 1.250.000 il əvvəldəki qalıqlarda görüldüyü üçün dik getmənin ilk olaraq reallaşdığında bir şübhə yox.

Lucy dəlili ayrıca göstərmişdir ki iki ayaq üzərində hərəkət etmənin üstünlüyü birbaşa ola bildi. Onun yerinə indi görünür ki dik meymunlar digər meymunlara görə həyatda qalma mübarizəsində üstünlük qazanmışlar idi, çünki onlar öz yeməklərini tuta bilir, onunla qaça bilir və onu saxlanaraq yeyə bilirdi. Onlar bunu gün ərzində etdikləri üçün ayrıca daha çox tərləməyə səbəb olurdu, bundan ötəri tükləri az olanlar ən yaxşı şəkildə həyatda qala bilirdilər. Bəzi paleantropologlar indi düşünməkdədirlər ki geniş beyinlər əvvəlcə bioloji üstünlüyə sahib idi çünki geniş beyin ölçüsü, dik meymunların bədən istiliyini daha yaxşı təşkil edə bilirdi. Üstünlüklü bəslənmədən ötəri dik getməyə doğru (bipedality) genetik dəyişmə Təbiət Ananın təkamülü böyük bir uzaqgörənlik ilə planlaya bilmədiyi gerçəyinə gözəl bir nümunə olmuşdur: Boş əllər alət istehsalına uyğun idi, lakin bir ya da iki il etmədilər.

Yaxın zamandakı Afrika kəşfləri göstərmişdir ki Təbiət Ana ayrıca ala-yarımqıç çünki O, Lucy kimi uzun müddət həyatda qala bilməmiş bir çox meymun bənzəri növ yaratmışdı. Bu, insan təkamülü haqqındakı ikinci köklü təklifin, indi insanları gerçəkdə beyin ölçüsüylə əlaqəli idi fikirinə aparən ikinci genetik ayrışma mübahisəsinin kənarında olmaq demənin bir başqa yoludur. Müasir insana qədər gələn növlərin ilki olaraq bilinən Homo Habilis iki milyon il əvvəl qədər yaşadı və Cevzikıran Adam kimi müasiri meymunlardan %50 daha böyük bir beyinə sahib idi. Mübahisəsiz işdə bu beyin, Homo habilisən 100,000-200,000 ildə dik meymunları dəyişdirməsinə və alətlər etməsinə imkan verdi.



"Lucy"

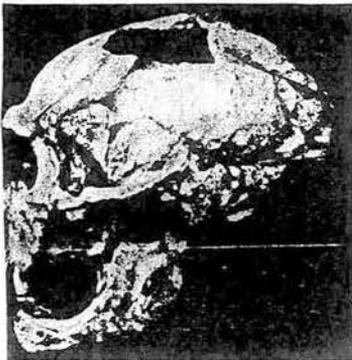


Mary Likey tərəfindən kəşf edilən qalıq ayaq izləri. 1976-ci ildə kəşf etdiyi bu ayaq izlərini araşdıraraq Mary Likey üç ya da üç milyon iki yüz əlli min il geridə qalmış varlıqların dik getmiş olduqlarını təsbit edə bildi.

Bipedality and  
advantageous feeding

*Homo erectus*

*Homo erectus*; greater size  
and intelligence



*Homo Erectus* Skull. This skull  
dates from "only" about half a  
million years ago.

*Homo habilis*'s tools were extremely crude—bones of animals, limed from trees, and, most sophisticated, pieces of stone chipped to create sharp edges. It seems that, rather than being used for hunting, such tools helped the earliest humans increase their food supply by digging for tubers, cutting plants, cracking open nuts, and slicing scavenged meat. But gathering food with tools not only gave the earliest human a greater and more varied food supply, it was also the first step toward civilization because it called for a degree of group cooperation hitherto unknown among the primates.

### 3. FROM *HOMO HABILIS* TO *HOMO SAPIENS*

Aside from his toolmaking abilities, we know very little about the activities of *Homo habilis*, who appears to have merged into his successor on the evolutionary chain, *Homo erectus* ("erect man"), in Africa around 1.6 million years ago. But we know a great deal more about this successor, who lived from about 1.6 million years ago to about 300,000 years ago. *Homo erectus* was the species that first migrated out of Africa and started peopling the earth; it was also this species that first engaged in collective hunting and learned how to use fire. So well was *Homo erectus* able to adapt himself to the extremely disparate environments in which he lived that he survived for more than five times as long as our own species, *Homo sapiens*, has existed so far.

From the physical point of view the differences between *Homo erectus* and his predecessor, *Homo habilis*, were dramatic. Whereas *Homo habilis* was probably about the size of a pygmy, *Homo erectus* was about as tall as most modern humans. The nearly complete skeleton that Richard Leakey's team discovered in 1984 was that of a *Homo erectus* boy of about twelve years old. Since this boy was already about five and a half feet tall he probably would have been a six-footer had he reached maturity; indeed, the boy was also so stocky that as Leakey observed, he "might have made a fine football player" on a prehistoric varsity team. Chances are the *Homo erectus* boy could also have executed a fairly complicated offensive play because of his intelligence. *Homo erectus* had on the average a cranial capacity more than 40 percent greater than that of *Homo habilis*, and there is some fossil evidence to show that the *shape* of his brain had changed in the direction of our own.

*Homo erectus*'s intelligence enabled him to migrate from Africa to Europe and Far Eastern Asia, and to adjust in the process to a wide variety of climates. Apparently the most important single invention of the species was the use of language: very recent reconstructions of the *Homo erectus* larynx (accomplished in 1982) show that the species was able to make most of the sounds we do; moreover, although speech leaves no direct fossil remains, it is all but certain that *Homo erectus*'s tools were fashioned in adherence to complex rule systems

Homo habilisən alətləri olduqca primitiv idi (heyvan sümükləri, ağac budaqları və ən inkişaf etmiş iti uclar etmək üçün yonulmuş daş parçaları idi) Elə görünür ki ovlanmanın kənarında bu cür alətlər ilk insanların öbəklər qazaraq qida ehtiyatlarını artırmalarını təmin etmişdir. Ayrıca ağac kəsmə, fındıqların qırılması və ətin kəsilməsində köməkçi olmuşdu. Lakin alətlərlə yeməklərlə toplanması ilk insanlara yalnız daha çox qida ehtiyatı vermədi, ayrıca mədəniyyətin ilk addımı oldu. Çünki bu o ana qədər primatlar arasında bilinməyən qrup işinin bir addımı idi.

### 3.HOMO HABILİSdən HOMO SAPIENLƏRƏ

Təkamül zəncirində xələfi olan və Afrikada 1.6 milyon il əvvəl yaşamış Homo erectusdan əvvəl ortaya çıxmış olan Homo habilisən alət edə bilmə qabiliyyətinin xaricində haqqında çox bir şey bilmirik. Lakin biz 1.6 milyon ildən 300,000-ci ilə qədər yaşamış olan bu xələf haqqında çox şey bilirik. Homo erectus Afrikadan ilk köç edən və dünyanı gəzməyə başlayan və ayrıca kollektiv ovlanma və atəşdən necə istifadə edildiyini öyrənən ilk növlər idi. Homo erectus yaşadığı çətin mühitlərə özünü adaptasiya edə bilməsi sayəsində bizim öz növlərimiz olan Homo sapienslərdən beş dəfə daha uzun yaşadılar.

Fiziki baxımdan Homo erectus və onun sələfi homo habilis arasında görünüş fərqlilikləri olduqca təəccüblü idi. Homo habilis ehtimalla bir cücə boyunda olmasına qarşı, Homo erectus müasir insanlar qədər uzun boylu idi. Richard Leakeyin qrupunun 1984də tapdığı tamama yaxın skelet on iki yaşlarında bir uşağın boyunda olan Homo erectus idi. Bu uşaq beş yaşında qədər olduğundan və yarım qıç uzunluğunda olmasıyla ehtimalla yetkinləşmədən əvvəl ayaqlı idi və həqiqətən Leakeyin müşahidə etdiyi uşaq ayrıca çox bəstəboy idi, o, tarix əvvəli məktəb komandasında yaxşı bir futbolçu ola bilərdi. Zəkası sayəsində sahib olduğu fərsətlərlə Homo erectus olduqca fantastikalı bir oyun ortaya qoymuşdur. Homo erectus Homo habilisten sümük tutumu olaraq %40 daha çox idi və bəzi qalıq dəlilləri onun beyninin şəklini bizimkinə bənzər şəkildə dəyişdiyini göstərmişdir.

Homo erectusun zəkası onun Afrikadan Avropa və Uzaq şərq Asiyaya köç etməsini və çox geniş fərqliliklər ifadə edən iqlimlərə uyğunlaşmasını təmin etmişdir. Açıqdır ki növlərin ən mühüm icadı dilin istifadə edilməsi olmuşdur: Homo erectusun qırtlağı ilə əlaqəli son zamanlardakı araşdırmalar göstərmişdir ki bu növlər bizim çıxartdığımız çoxu səsi çıxarda bilirdilər. Dahası, danışma qalıqlarla gəlməməsinə baxmayaraq bu qətidir ki Homo habilisən kompleks nizamlı sistemlərə uyğun edilmiş alətləri yalnız danışılan dillər sayəsində davam etdirilə bilərdi.

Ayaqlı olma və  
üstünlüklü bəslənmə

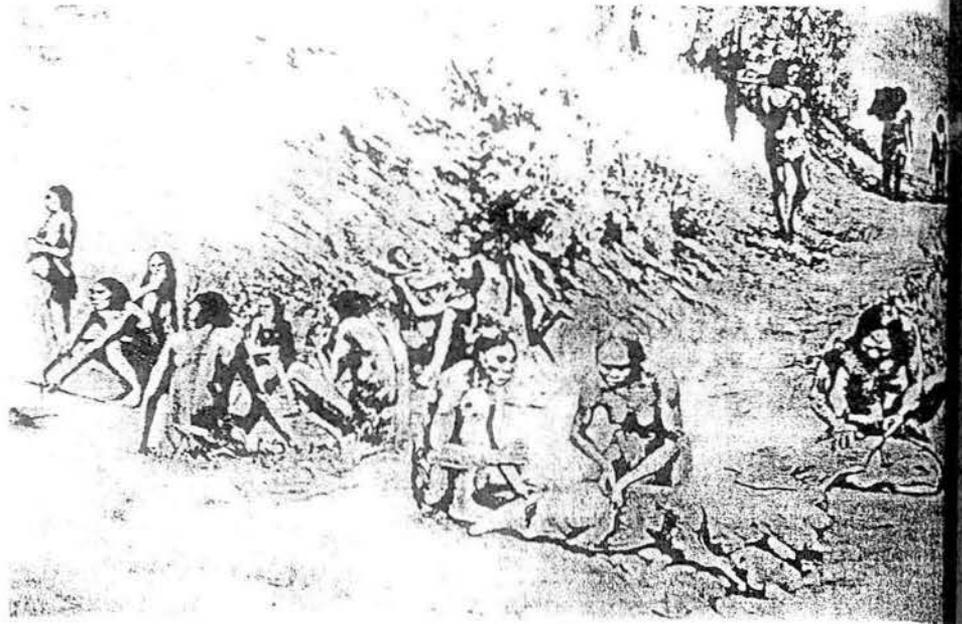
Homo erectus

Homo erectus; daha  
böyük bədən və zəka



Homo Erectus. Kəlləsi.  
Bu kəllə yalnız yarım  
milyon il əvvəlinə aid.

An Artist's Reconstruction  
of *Homo Erectus* Hunters  
Returning from the Hunt



that could only have been perpetuated by means of spoken languages. *Homo erectus* certainly knew how to cooperate in big-game hunting and in processing and distributing the food obtained from these activities. Prominent in such cooperation would have been the establishment of mutually beneficial male and female roles in food-gathering and food-processing. Finally, by at least 400,000 years ago *Homo erectus* learned how to use fire. Whether he knew how to start a fire is impossible to say, but he certainly could control fire for the purposes of keeping warm, protecting himself against marauding animals, and perhaps using fire to cook food. Evidence for the species' use of fire has been discovered in sites as far apart as China and Spain, showing that *Homo erectus* was intelligent enough to develop certain basic life-enhancing devices independently.

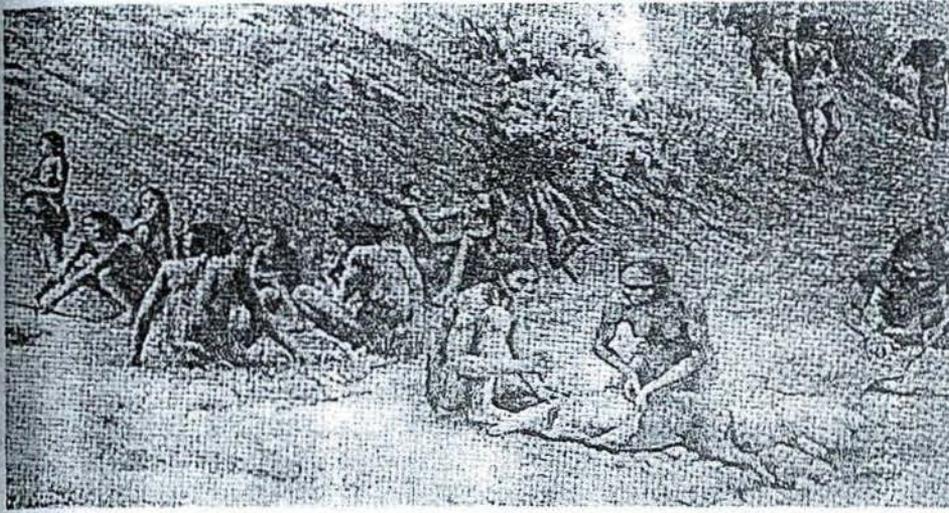
About 300,000 years ago *Homo erectus* gradually began to evolve into *Homo sapiens*—indeed, so gradually that it is very difficult to tell from surviving remains where the one species left off and the other began. What is certain is that anatomically the physical changes that took place over the course of several hundred centuries would have been most obvious above the neck, for although *Homo erectus* had something very roughly like a football player's physique, he still had an “ape-like” sloping forehead and a brain case on average about 70 percent the size of our own. Paleoanthropologists tend to agree that between *Homo erectus* and the fully modern human species there were two transitional stages of *Homo sapiens*—archaic *Homo sapiens*, living from about 300,000 to about 125,000 years ago, and “Neanderthal Man,” living from then until about 40,000 years ago.

Owing to numerous archeological discoveries in Europe and the Near East (the first “Neanderthal” bones were found in the Neanderthal valley of the Neander River in Germany in 1856—hence the name), we are vastly better informed about the transitional phase of *Homo sapiens* known as Neanderthals than we are about any variety of early

Intelligence and  
adaptability

Transition from *Homo*  
*erectus* to *Homo sapiens*

The Neanderthal phase



Bir Ressamın Homo Erectus Avcılarının Av'dan Dönüşləri Təmsili.

Homo erectus böyük ovlamalarda əməkdaşlıq etməyi, bu fəaliyyətlərdən qazınan yeməyi işləməyi və paylaşdığı qətiliklə bilirdi. Bu cür əməkdaşlığındakı diqqətə çarpan xüsusiyyət yemək toplama və yeməyi hazırlamasında qadın kişi arasındakı qarşılıqlı quruluşun qurulmuş olması idi. Son olaraq, Homo erectus 400,000 il əvvəl atəşi necə istifadə edəcəyini öyrəndi. Onun atəşi necə yanacağını bildiyini söyləmək mümkün deyil isə də, o qətiliklə atəşi isti qalma, özünü vəhşi heyvanlardan qoruma və yeməyini bişirmə kimi məqsədlərdə idarə edə bilirdi. Növlərin atəşi istifadə etdiklərinin dəlili Çin və İspaniyanın uzaq düşərgələrində kəşf edilmişdir və bu Homo erectusun təməl həyatı asanlaşdıran vasitələri müstəqil bir şəkildə inkişaf etdirəcək zəkada olduğunu göstərməkdədir.

Zəka və adaptasiya  
olabilirlik

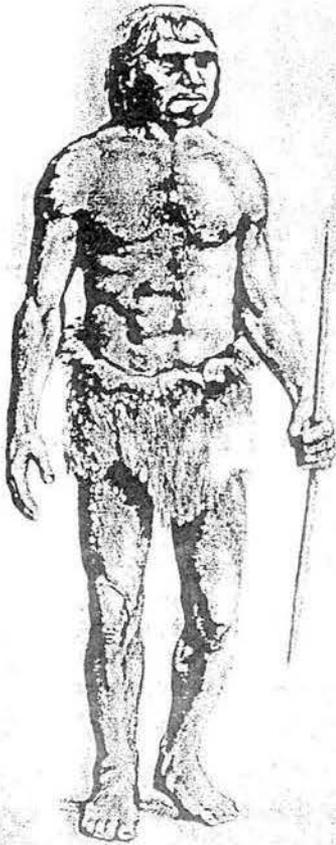
300,000 il qədər əvvəl Homo erectus homo sapienslərə pilləli şəkildə çevrilməyə başladı. Əldə olan qalıqlarla, növlərdən birinin bitdiyi bir yerdə digərinin başladığını söyləmək çətinidir. Qəti olan budur ki anatomik olaraq yeddi əsr müddətində meydana gələn fiziki dəyişikliklər boyun üzərində dəqiq olaraq görülməkdədir və və homo erectus çox təxminən bir futbolçunun fizikasına sahib olmasına baxmayaraq o hələ də meymun bənzəri meyilli alın və bizimkinin % 70i qədər olan bir beyinə sahib idi. Paleantropologlar Homo erectus və günümüz insanı arasında Homo sapienslərin iki keçiş mərhələsi olduğunu qəbul etmə meylindədirlər ki bunlar 300,000 ilə 125,000 illəri arasındakı köhnə homo sapienslər və o zamandan 40,000 il əvvəlinə qədər yaşamış olan "Neandertal Adamı"dır.

Homo erectustan  
Homo sapiensə  
keçid

Neandertal safhası

Avropadakı və Yaxın Şərqdəki saysız kəşflərə sahib olduğundan (ilk Neandertal sümükləri 1856-ci ildə Almaniyanın Neander çayının Neandertal vadisində otopıldığından bu adı almışdır.) Neandertallar olaraq bilinən Homo sapienslərin keçiş müddəti haqqında onlardan daha

*The Earliest Beginnings*



*Neanderthal Man*

*Modern humanity and migration*

humans that came before them. Perhaps most in need of emphasis is the fact that although "Neanderthal" is often used as a synonym for primitive and dim-witted and although a Hollywood film about Neanderthal people makes them communicate in "uggah-muggah" talk, they were genetically as little different from one of the modern human races as any one of the modern races is different from another. Put another way, although Neanderthals were more barrel-chested than we are and had a somewhat differently shaped cranium, if a Neanderthal male were dressed in Western business clothes and placed on Wall Street or Madison Avenue he would fit right in.

The Neanderthal people were skilled toolmakers and crafty hunters. Whereas earlier humanlike species usually relied on one or two all-purpose tool/weapons, the Neanderthals created about sixty different specialized tools, including knives, scrapers, borers, and spearheads. Most of these they fashioned from stone, but they also employed bone for making more delicate tools in processes that called for very careful handling. Neanderthals also built shelters out of tree branches or bones or, when caves were at hand, dwelled in them when shelter was needed and equipped them with great stone hearths. So successful were they in hunting that some Neanderthal bands limited themselves to hunting just one game species, such as bear or deer, rather than any animal they could kill. Some anthropologists have speculated that ritualistic reasons may have lain behind such hunting behavior—possibly the Neanderthals thought they were honoring the spirits of the game species they favored. Whether or not any Neanderthal people were ritualistic hunters, some were surely the earliest known humans to devote their time collectively to anything more than the quest for material survival. Some Neanderthals definitely buried their dead in distinctly reverential ways and provided them with food and goods apparently meant to aid them in their voyages to an afterlife.

How the Neanderthal variety of humanity evolved into the fully modern variety is a source of puzzlement to the experts since the process transpired within a more or less narrow range of time throughout the Eastern Hemisphere. (People like the Neanderthals inhabited Africa and eastern Asia around the time the Neanderthals lived in Europe and western Asia.) Suffice it to say that between 40,000 and 30,000 years ago the Neanderthals were gone, and the Eastern Hemisphere was populated by human beings anatomically just like us. Concurrently the newly evolved human species migrated into the

<sup>1</sup> It is no longer customary to call the earliest anatomically modern humans "Cro-Magnon people." Since "Neanderthal" is a biological classification, all skeletons conforming to the Neanderthal type can be called Neanderthal regardless of where they were found. But if we were to call all anatomically modern humans "Cro-Magnon" simply because some remains of this type were found near the Cro-Magnon cave in southern France, we would have to call George Washington and Albert Einstein "Cro-Magnon people" too.



Neanderthal Adamı

Əvvəl gəlmiş insanlardan daha çox məlumata sahibik. Bəlkə də bu gerçəyin vurğulanması çox lazımlıdır; Neandertal primitiv və geri zəkali sözlərinin bir sinonimi olaraq ümumiyyətlə istifadə edilməsinə baxmayaraq və bir Hollywood filmində Neandertal insanların "uggah-muggah" şəklində danışdıqlarının göstərilməsinə baxmayaraq onlar, günümüz insanları necə bir-birlərindən fərqlilik göstərirlərsə eyni şəkildə müasir insandan genetik olaraq çox az fərqlilik göstərirdilər. Digər tərəfdən Neandertallar bizdən daha iri bədənli və fərqli kəllə şəklinə sahib olsalar da, əgər bir Neandertal adamı Wallstreet və ya Madison Avenuada göstərilən qərbli paltarlarını geysə üzərinə tam oturacaq.

Neandertal insanlar bacarıqlı alət prodüserləri və hiyləgər ovçular idilər. Daha əvvəlki insan bənzəri növlər bir ya da iki məqsədli alət və silahlarla kifayətlənsələr də Neandertallar içində bıçaqların, qazıntıniçilərin, mizraq uclarının da olduğu altmış qədər xüsusi alət çıxarmışlar idi. Bunların bir çoxunu onlar daşdan etmişlər idi, lakin ayrıca diqqətli tutmana lazımlı faydalı alətlər üçün sümükdən istifadə etmişlər idi. Neandertallar ayrıca ağac budaqlarından ya da sümüklərdən sığınacaqlar tikmişlər idi ya da mağaralar hazırlamışlar idi. Sığınacaq lazım olduğunda oraya yerləşirdilər və onları böyük daş ocaqlarla təchiz edərmişlər. Ovçuluqda çox müvəffəqiyyətli olan bəzi Neandertal qrupları hər hansı bir heyvanı öldürə biləcəklən özlərini ayı ya da maral kimi yalnız bir heyvan növünü ovlamaqla məhdudlaşdırmışlar idi. Bəzi antropoloqlar bu tip bir ovçuluq davranışın ritüel səbəbləri olduğunu təxmin edirlər, ehtimalla Neandertallar yaxşılaşdırmaqla ov heyvanlarının ruhlarını şərəfləndiklərini düşünürdülər. Neandertal insanları ritüelci ovçular olsun ya da olmasın bəziləri qətiliklə zamanlarını kollektiv olaraq mədən axtarışına həsr etməkdən daha böyük bir şey etməmişlər. Bəzi Neandertallar cənazələrini hörmət göstərərək basdırırdılar və onların həyat sonrası səyahətlərində köməkçi olması üçün yemək və əşya qoyurdular.

Müasir insanlıq və köç

İnsanlığın Neandertal növünün necə olub da müasir hala çevrildiyi mütəxəssislər üçün bir bilməcə qaynağıdır. Çünki proses Şərqi yarımkürəsinin dar bir zaman aralığında reallaşmışdır. (Neandertal bənzəri insanlar Afrika və Şərqi Asiyada, Neandertalların Avropa və Qərbi Asiyada yaşadığı zamanlarda yerləşmişlər idi) Bunu söyləmək kafi gələcəkdir: 40.000 və 30.000 illəri arasında Neandertallar getmiş və Şərqi yarımkürəsi anatomik olaraq bizim kimi olan insanlar tərəfindən məskən tutulmuşdur.

Anatomik olaraq günümüz insanlarına bənzəyənləri "Cro-magnon insanları" olaraq adlandırmaq yaxın zamana qədər vərdişkar bir şey deyildi. Çünki "Neandertal" bioloji bir təsnif etmə idi, Neandertal tipinə uyğun olan bütün skeletlər harada tapıldığına baxılmadan elə adlandırılırdılar. Ancaq biz anatomik olaraq günümüz insanı kimi olanların hamısına "Cro-Magnonlar" (bu növün bəzi qalıqları cənub Fransanın bir mağarası olan Cro-Magnonun yanında tapıldığı üçün bu ad istifadə edilmişdir) desək o zaman Core Vaşinqton və Albert Eynşteyni də "Cro-Magnon" adlandırmalıyıq.

Western Hemisphere, needing no boats for this because there was then a land connection between Siberia and Alaska. Since Australia was colonized (in still mysterious ways) before 30,000 years ago, the entire globe then knew human habitation more or less as it does today.

#### 4. EARLY HUMAN ART AND EARLY HUMAN SURVIVAL

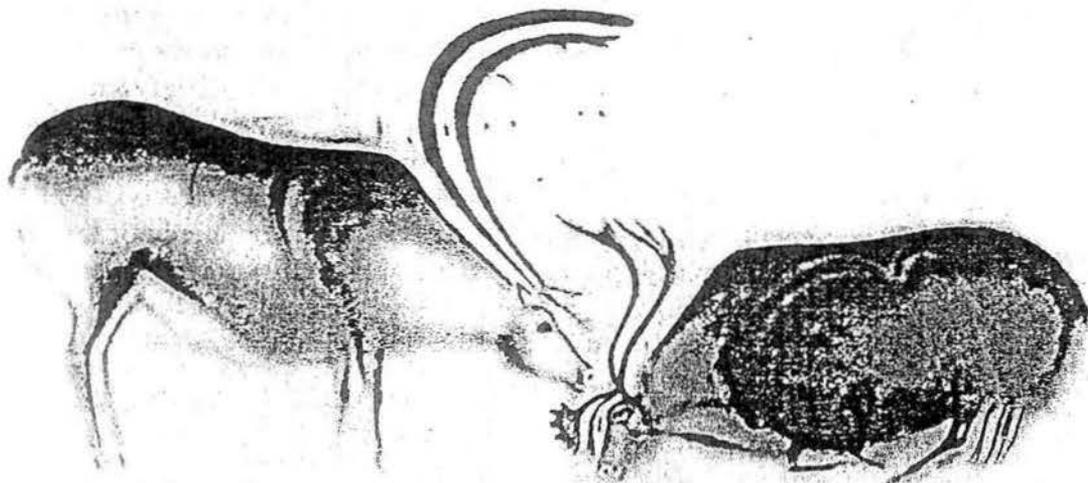
It is somehow gratifying to recognize that in addition to colonizing America one of the first things modern humans accomplished was the creation of some of the most stunning paintings known in the entire history of human art—the famous cave murals of southern France and northern Spain executed between 30,000 and 12,000 years ago. In over 200 caves so far discovered (the most famous of which is the cave of Lascaux in southern France and that of Altamira in Spain) the earliest known artists painted breathtaking murals of prancing animals—bison, bulls, horses, ponies, and stags. The emphasis in this cave art was unquestionably on movement. Almost all of the murals depict proud game species running, leaping, chewing their cud, or facing the hunter at bay. An ingenious device for giving the impression of motion was the drawing of additional outlines to indicate the areas in which the leg or the head of the animal had moved. The cave painters sometimes succeeded in achieving startling three-dimensional effects by profiting from the natural bumps and indentations of their cave surfaces. All in all, visitors today who are lucky enough to see the cave murals usually find them as evocative as any paintings hanging in the world's foremost art museums.

Early human art: cave murals

See color plates facing page 32

What was the purpose of these prehistoric wonders? Aesthetic delight in being surrounded by beauty must be ruled out as an explanation because the peoples who painted in caves generally lived out of doors

*Cave Painting of Two Reindeer.* From a cave in southern France, a painting executed by an extraordinarily gifted artist "of the French School," who worked about 15,000 years ago.



Eyni zamanlarda yeni təkamülləşmiş insan növləri Sibirya və Alaska arasında o zamanlar quru əlaqəsi olduğundan gəmilərə ehtiyac duymadan qərb yarımkürəyə köç etmişlər. Avstraliya 30.000 il əvvəlcədən əvvəl koloniyalaşdırıldığı üçün bütün dünya o zaman insan yerləşməsinə əskik ya da çox bu günki kimi olduğunu bilirdi.

#### 4. İLK ZAMANLARDA İNSAN SƏNƏTİ VƏ İLK İNSANLARIN HƏYATDA QALMA MÜBARİZƏSİ

Amerikada yerləşməsinə əlavə olaraq ilk insanların etdiyi işlər arasında bütün insanlığın sənət tarixindəki ən təəccüblü şəkillərin olması (30.000 ilə 12.000 illəri arasında Fransada və İspaniyada edilmiş məşhur mağara şəkilləri) bir şəkildə məmnuniyyət vericidir. İki üzün üzərində mağara kəşf edildi (ən məşhuru cənub Fransadakı Loscaux və İspaniyadakı Altamiradır.) İlk rəsmlər, çöl öküzləri, öküzlər, atlar, midillilər və kişi marallar kimi heyvanların nəfəs kəsici divar şəkillərini çəkmişlər. Mübahisəsiz şəkildə bu mağara sənəti hərəkətlərə bağlı idi. Hardasa bütün divar şəkilləri ov növləri qaçarkən, sıçrayarkən, geviş gətirərkən ya da körfəzdə bir ovçuyla üzləşərkən təsvir edilmişdir. Hərəkətlilik təəssüratını verən şey ustalıqla edilən, heyvanın ayaq ya da başını oynatmış göstərən əlavə şəkillər idi. Mağara şəkilçiləri bəzən təbii zərbələrlə və mağara səthlərinin girintilərindən istifadə edərək üç ölçülü effekt etməyi bacarmışlar idi. Hər şeyiylə mağara şəkillərini görəndə bu günki şanslı ziyarətçilər ümumiyyətlə onları dünyanın ən qabaqda gələn sənət muzeylərindəki şəkillər qədər canlı, təsirli tapacaqlar.

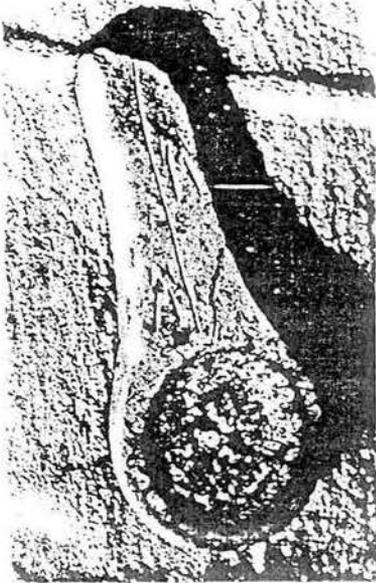
İlk İnsan Sənəti:  
mağara şəkilləri

Bu tarix əvvəli maraqların səbəbi nə idi? Gözəlliklə ətraflanmış olmaqla estetik bəyənmə bir şərh olaraq göz önünə alınmamalıdır, çünki mağaralarda şəkil edən insanlar çöldə yaşayırdılar və mağaraları mevsimsel sığınacaq

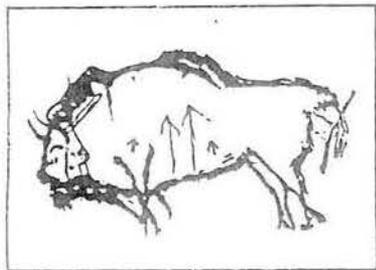


İki Şimal maralının Mağara Rəsmi. Cənub Fransadakı bir mağarada, 15.000 il əvvəl bu işlə məşğul olmuş, "Fransız Məktəbi"nin fəvqəladə qabiliyyətli bir rəssamının bir rəsmi ortaya çıxarıldı.

## The Earliest Beginnings



*Cave Artist's Lamp.* Found in a French cave site in 1960, this prehistoric receptacle was used for burning wood saturated with animal fat by underground artists as they went about their work.



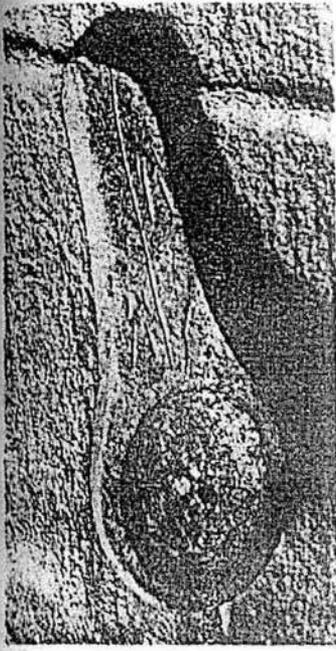
*Cave Bison.* Although not all the experts agree, it seems reasonably clear that this bison has been wounded with arrows or spears. If so, the representation from a cave wall in southern France supports the theory that cave artists were attempting to employ sympathetic magic.

and when they did use caves for seasonal shelters they inhabited different parts of them (usually the entrances) rather than those where murals are found (usually the darkest and most inaccessible parts of the caves). Furthermore, there is evidence that the peoples who created the murals were largely indifferent to them after they were finished, for numerous examples have been found of paintings superimposed upon earlier ones of the same type.

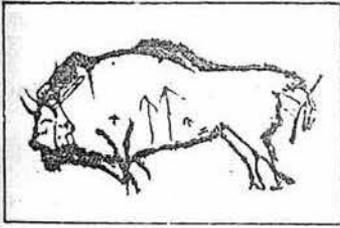
Abandoning one extreme of interpretation—pure aesthetic delight—some scholars have proposed another by maintaining that the cave paintings were sophisticated symbolic representations of human relationships. According to this theory, cave painters were early social philosophers who tried to interpret and thereby cope with the demands of their social structures by depicting them symbolically. On this understanding the cave bison were not really meant to be bison but rather the “female element,” horses the “male element,” and pictures of small animals gathered around larger ones were meant to show the gathering of less important people around leaders. Needless to say, such hypotheses can never be proven or disproven without written records, but they do appear to be farfetched. For example, there is nothing very obviously feminine about bison (indeed, some symbolic interpreters have seen bison as “male” and horses as “female”), and it is hard above all to understand why artists intent upon representing human reality would portray animals and not humans.

Leaving aside the interpretative extremes of simplicity and sophistication, the view that cave art was an attempt at working *sympathetic magic* appears to be the most convincing explanation available. Sympathetic magic is founded on the belief that imitating a desired result will bring about that result. Regarding cave art, it seems reasonably clear that when prehistoric painters depicted bison with arrows piercing their flanks, the very act of representing such scenes was meant to ensure that arrows would pierce bison in reality. An objection lodged against the sympathetic magic theory is that only about 10 percent of all known cave murals show killing scenes. But since almost all cave paintings do depict game, it may be answered that the portrayal of plentiful cavorting game was meant to ensure that hunters would really find game in plenty. Moreover, further support for the view that cave artists worked as sympathetic magicians is found in the fact that archeologists have discovered traces of ritualistic practices in some of the cave areas where murals are located. From this it may be concluded that incantations and rites probably accompanied the acts of painting, and it may also be that all the magical practices were worked while the hunt itself was in progress.

The last inference assumes that the cave painters were not hunters. Although that is by no means an established fact, it is certain that the early human hunting society that produced the cave paintings was one that had arrived at extensive specialization and differentiation



Mağara Rəssamının lampası. 1960-cı ildə bir Fransız mağara sahəsində olan bu tarix əvvəli qab, yeraltı rəssamlarının işə başladıklarında istifadə heyvan yağı ilə doldurulmuş taxtanın yanması üçün istifadə edilirdi.



Mağaradakı Çöl Öküzü. Bütün mütəxəssislər qatılmasa da, elə görünür ki bu çöl öküzü oxlar və mizraqlar ilə yaralanmış. Əgər belədirsə, cənub Fransadakı bir mağara divarında olan bu təmsil mağara rəssamlarının romantik təsir meydana gətirməyə çalışdıqları nəzəriyyəsinə dəstəklənməkdədir.

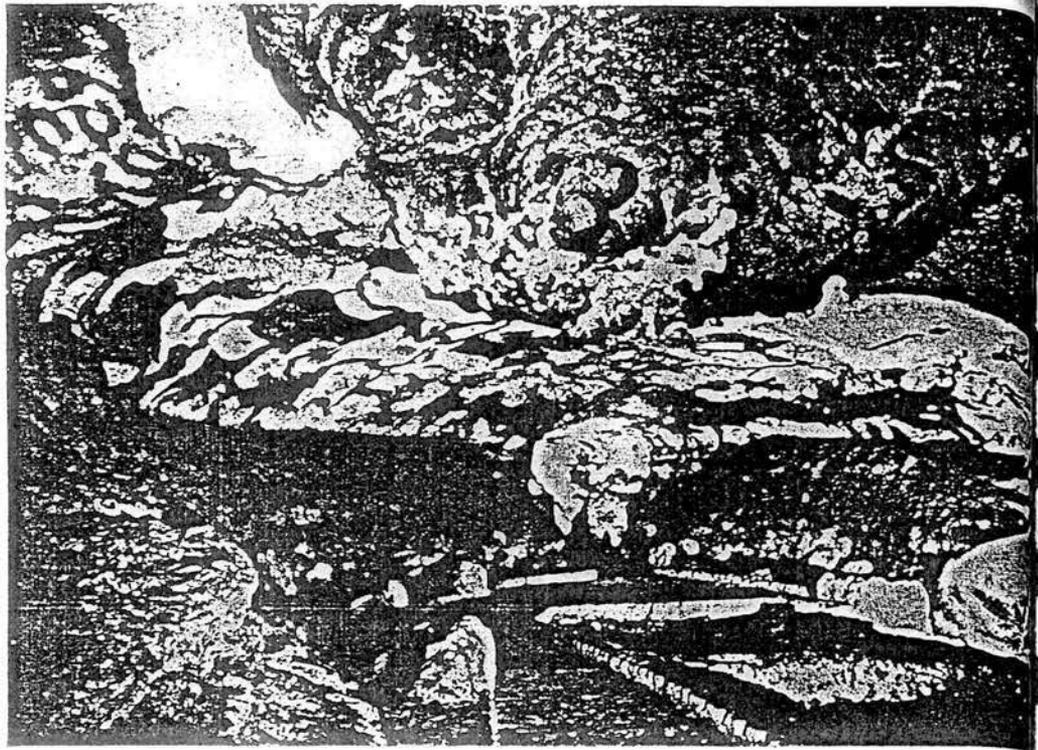
olaraq istifadə etdikləri zaman onlar divar şəkillərinin olduğu yerlərdən çox (ümumiyyətlə ən qaranlıq və mağaraların çatılması ən çətin qisimləri) mağaranın fərqli hissələrində (ümumiyyətlə girişlərdə) otururdular. Ayrıca divar şəkillərini edən insanların bitirdikdən sonra əksəriyyətlə onlara qarşı maraqsız olduqlarının dəlili var. Bu şəkildə üst üstə gələn saysız şəkillər tapılmışdır.

Həddindən artıq bir şərhdən qaçınaraq sadə estetik bəyənmə ilə bəzi mütəxəssislər mağara şəkillərinin insan əlaqələrinin sofistika təmsilləri olduğunu vurğulayaraq ayrı bir təklif təqdim etmişlər. Bu nəzəriyyəyə görə mağara şəkilçiləri ictimai strukturları simvolik şəkildə təsvir edərək onları şərh etməyə və onlarla başa çıxmağa çalışmışlar. Bu anlayışda mağara öküzü gerçək mənada çöl öküzü deyil daha çox qadın faktoru idi, atlar kişi faktor və böyük olanların yanında toplanmış kiçik heyvanların şəkilləri liderlər ətrafında toplanmış az əhəmiyyətli insanları göstərirdi. Söyləməyə lazım deyildir ki bu tip fərziyyələr yazılı qeydlər olmadan kanıtlanamaz ya da çürüdümlə bilməz, lakin onlar təbii olmayan şəkildə görünərlər. Misalən, heç bir şey öküz qədər kadınımsı deyil (buna qarşı bəzi simvolik şərh ediciləri çöl öküzünü kişi, atları da qadın olaraq fərz etmişdir) və hər şeyin üzərinə nə üçün rəssamların gerçək insanı təmsildə insanları deyil də heyvan portretlərini istifadə etməyə meyilli olduqlarını anlamaq çətindir.

Sadəlik və kompleksliyin şərh oluna bilər həddindən artıqlıqlarını bir kənara buraxsaq, mağara sənətinin simpatik tilsim üzərində bir cəhd olan görünüşü ən inandırıcı şərh mümkün edə bilər görünməkdədir. Simpatik tilsim, arzu edilən nəticəni təqlid etmək, o nəticəni gətirəcək inancı üzərinə bina edilmişdir. Mağara sənətinə bağlı olaraq, elə görünür ki tarix əvvəli rəssamlar çöl öküzünü böğründən oxlarla yaralamış şəkildə təsvir etdikləri zaman bu cür şəkillərin təmsili, o oxların çöl öküzünü gerçəkdə də yaraladığı mənasında idi. Simpatik tilsim nəzəriyyəsinə qarşı ortaya qoyulan etirazlardan biri, bilinən mağara şəkillərinin yalnız %10un ölüm səhneləri olmasıdır. Lakin bütün mağara şəkilləri ov heyvanını təsvir etdiyi üçün bəlkə də tullanan ov heyvanı portretinin çoxluğunun ovçuların gerçəkdə də bolca ov heyvanı tapdıqlarını göstərmək şəklində açıqlana bilər. Dahası, mağara rəssamlarının simpatik cadugərlər olduqları fikirini güclü şəkildə dəstəkləyici olaraq arkeoloqların mağara şəkillərinin olduğu mağara qisimlərində ritüel mərasimlərin izlərinin tapılmasıdır. Bundan bu nəticə çıxarıla bilər ki ovsunlayar və ritüellər ehtimalla şəkillərə yoldaşlıq etmiş və ayrıca büyüsel mərasimlər şəxsən ovlama əsnasında da olmuş ola bilər.

Son fikirə görə isə mağara rəssamları ovçu deyillər idi. Qəbul edilmiş bir gerçək olmamaqla birlikdə bu qətidir ki, mağara şəkilləri meydana gətirən ilk ovçu insan birliyi yüksək bir xüsusiləşdirmə və iş növlərə ayırılması səviyyəsinə çatmışdı.

*Interior View of "Hall of Bulls" in French Cave of Lascaux*



of labor. For example, strictly from the technical point of view cave painting could only have been accomplished by specialists since it entailed not only the use of charcoal sticks for drawing black outlines and lumps of clay-like ores (ochres) for coloring in tones of yellows, reds, and browns, but it also drew on the mixing of earthen pigments with fat (as in the later production of tempera paints) and the employment of feathers or bracken for "brushes." Handicraft workers in the same societies concurrently developed extraordinary facility in fashioning tools, not just from stones and bones but also from antlers and ivory. Examples of the implements they added to the ancient human tool kit include fishhooks, harpoons, bows and arrows, and needles for sewing together animal skins.

Hunting in the period between 30,000 and 12,000 years ago would also have called for specialized training since artful new techniques were being added to the hunting repertory. Specifically, with darts and arrows hunters of that time learned how to bring down birds, with harpoons and fishhooks they learned how to catch fish, and by studying the instinctive movements of game animals they learned how to stampede and trap herds. Since they relied on game most of all, they migrated with game herds and there is some evidence that they followed preservation rules by not killing everything that they could. Nonetheless masses of charred bones found regularly at archaeological sites dating from this period indicate that huge quantities of game were killed and then roasted in community feasts, proving that the peoples in question not only knew how to paint and how to hunt, but also how to share.

*Specialization and differentiation of labor*



*Bison Carved from a Reindeer Horn. Perhaps the most graceful of all known European prehistoric carvings, this bison was carved from a piece of reindeer antler between 15,000 and 12,000 years ago. Whatever use might have been no one quite knows.*

Fransanın Lascaux  
Mağarası'ndaki "Buğalar  
Salonu"nun Daxili  
Görünüşü.



Misalen, texniki baxımdan qətiliklə mağara şakilçiliyi yalnız mütəxəssislər tərəfindən tətbiq oluna bilərdi, çünki o yalnız qara xarici xəttlər üçün odun kömürü çubuqları və qırmızı, kahverengi,

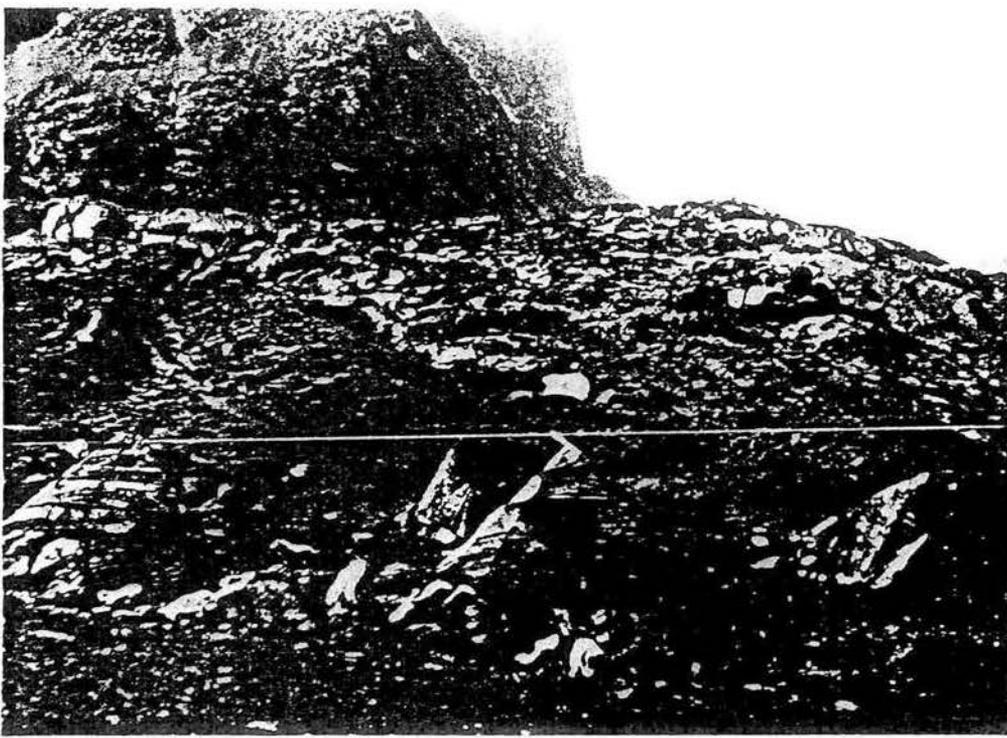
İşin özəlləşdirilməsi və  
bölünməsi

sarınin tonlarını etmədə palçıq bənzəri şeylər tələb etmir ayrıca torpaq pigmentlərinin qarışığı və tüklər ya da kollarla çəkilirdi. Əl sənəti işçiləri (eyni cəmiyyətdəki) alətlərin istehsalında yalnız sümüklərdən deyil ayrıca maral buynuzu və fil dişindən faydalanaraq fəvqəladə bir asanlıq təmin etdi. Onların keçmiş insan alətləri çantasına əlavə etdikləri alətlərə balıq qarmaqları, zıpkın, oxlar və yaylar və heyvanların dərilərinin diyimi üçün olan iynələr nümunədir.

Keçmiş 30.000 və 12.000 illər arasındakı ovçuluq periodu xüsusi təhsil tələb edirdi, çünki yeni sanatsal texnikalar ovçuluq repertuarına əlavə olunurdu. Xüsusilə, zıpkınları və oxları ilə o zamanın ovçuları quşları salmağı öyrəndilər, ya da zıpkınları və qarmaqları ilə necə tutacaqlarını və ov heyvanlarının içgüdüsel hərəkətlərini öyrənərək sürüləri çaxnaşmaya sürüməyi və tələyə salmağı öyrəndilər. Onlar ov heyvanlarına məcbur qaldığı üçün ov sürüləri ilə birlikdə köç etdilər və qoruma qaydalarını tətbiq edərək əllərindən gəldiyincə heç bir şeyi öldürmədiklərinin dəlilləri vardır. Hər şeyə qarşı bu periodu işarə edən arxeologiya düşərgələrində tapılmış yanıq sümük yığınları yüksək miqdarlarda ov heyvanı öldürüldüyünü və ictimai ziyafətlərdə qızardılmış olduğunu göstərir ki bu da bu insanların yalnız necə rəngləməyi və ovlanmanın necə olduğunu deyil, ayrıca paylaşmanın da necə ediləcəyini bildiklərini sübut etməkdədir.



Şimal maralı Buynuzundan  
Yonulmuş Çöl öküzü. Tarix  
əvvəli Avropa oymalarının  
balkə də bilinən ən gözəl  
nümunəsi 15.000 və  
12.000 il əvvəli ara dövrdə  
bir maral buynuzu  
parçasından oyulmuş olan  
bu çöl öküzüdür. Onun nə  
üçün istifadə edilmiş  
olduğu isə kimsə  
tərəfindən qəti  
bilinməkdədir.



*Eskimo Encampment in Greenland. This modern photo of an Eskimo camp may offer some idea of how humans provided shelter for themselves in "Ice-Age" times.*

*The "Ice Age" and its impact on hunting societies*

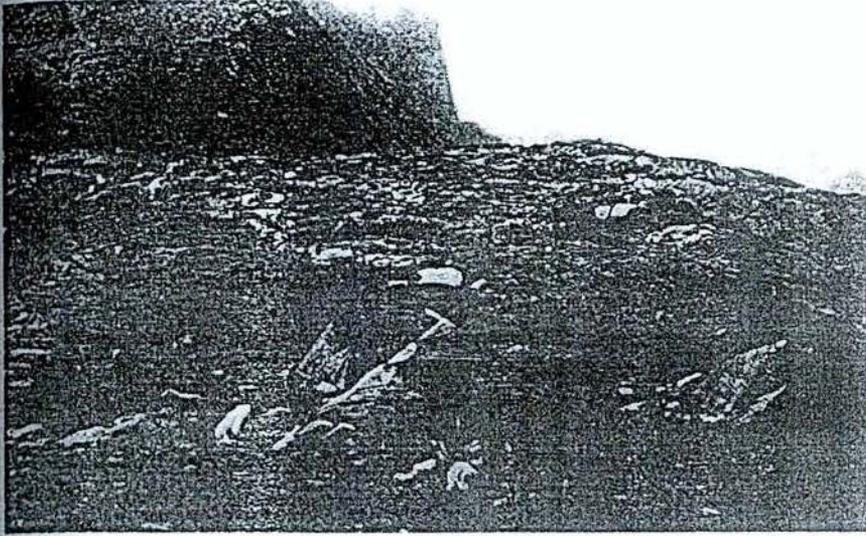
*Transition from food-gathering to food-producing economies*

## 5. THE ORIGINS OF FOOD PRODUCTION

Around 12,000 years ago (i.e., 10,000 B.C.) hunting feasts occurred ever more rarely or not at all for a simple reason—the herds were vanishing. The era between 35,000 and 12,000 years ago had been an "Ice Age": daytime temperatures in the Mediterranean region of Europe and western Asia averaged about 60° F (16° C) in the summer and about 30° F (-1° C) in the winter. Accordingly, herds of cold-loving game species such as reindeer, elk, wild boar, European bison, and various kinds of mountain goats roamed the hills and valleys. But as the last glaciers receded northwards such species retreated with them. Some humans may have moved north with the game, but others stayed behind, creating an extremely different sort of world in comparatively short order.

Specifically, within about 3,000 to 4,000 years after the end of the Ice Age humans in western Asia had accomplished one of the most momentous revolutions ever accomplished by any humans: a switch from subsistence by means of *food-gathering* to subsistence by means of *food producing*.<sup>2</sup> For roughly two million years humanlike species and humans had gained their sustenance by foraging, or by combined foraging and hunting. These modes of existence meant that such peoples could never stay very long in one place because they continually ate their way through local supplies of plant fo

<sup>2</sup>In earlier editions of this book this was called the "Neolithic Revolution." The term has been replaced because it suggests misleadingly that the innovation of food production was caused primarily by technological advances in stone tool-making.



Grönlanddakı Eskimo  
Düşərgəsi. Eskimo  
düşərgəsinin günümüzdəki  
bu fotosəkili "Buz Çağı"  
dövründə insanların özləri  
üçün necə sığınacaq təmin  
etdikləri haqqında bir az fikir  
verə bilər.

## 5. QIDA İSTEHSALÇILIĞININ MƏNŞƏLƏRİ

12.000 il qədər əvvəlcə ovlanma fəaliyyətləri çox nadir idi ya da sadə bir səbəb üçün olmurdu (sürülər yox olurdu). 35.000 ilə 12.000 illəri arasındakı dövr bir Buz çağı idi: gün ərzindəki istiliklər Avropa və qərbi Asiyanın Aralıq dənizi bölgələrində yazın 60 F və qışında 30 F ətrafında idi. Əlavə olaraq, soyuğu sevən heyvan növləri olan Şimal maralı, iri maral, vəhşi donuz, Avropa öküzü və dağ keçisinin bir neçə növü dağları və vadiləri gəzərdi. Ancaq son buzlaqlar şimala doğru çəkildikcə bu növlərdə onlarla birlikdə hərəkət etdi. Bəzi insanlar ov heyvanıyla birlikdə şimala yönəldi, lakin digərləri nisbətən kiçik qruplar olaraq olduqca fərqli bir dünyaya meydana gətirərək olduqları yerdə qaldılar.

Xüsusilə Buz çağının sona çatmasından 3000-4000 il sonra Qərbi Asiya İndiyə qədər heç kim tərəfindən edilməmiş bəzi abidəvi inqilabları reallaşdırdı: yemək toplama hadisəsindən yemək istehsalına keçiş olan bir dəyişmə. Təxminən iki milyon insan bənzəri canlı və insanlar işlələrini axtarınlaqla ya da həm axtarmaq həm də ovçuluqla təmin etdilər. Bu şəkildə var olmaq bu tip insanlar üçün bir yerdə uzun müddət qala bilməyəcəkləri mənasını verirdi, çünki onlar davamlı olaraq bitki mənşəli yeməklərdən ibarət olan yerli ehtiyatlarını istifadə edirdilər və

Buz Çağı və onun  
ovlanma üzərindəki  
təsirləri

Yemək toplama  
yemək istehsalına  
keçid

and, if they were hunters, they were forced to follow the movements of herds. But "suddenly" (that is in terms of the comparative time spans involved) substantial numbers of humans began to domesticate animals and raise crops, thereby "suddenly" settling down. As soon as this shift was accomplished villages were founded, trade developed, and populations in areas of sedentary habitation started increasing by leaps and bounds. Then, when villages began evolving into cities, *civilization* was born. "The rest is history" in a very literal sense, for human history—as opposed to prehistory—really began with the birth of civilization and written records.

To say that some humans became food producers all of a sudden is of course justifiable only in terms of the broadest chronological picture. Seen from the perspective of modern historical change, wherein technological revolutions transpire in a few decades and political ones in a few decades or years, the change in western Asia from food-gathering to food production was an extremely gradual one. Not only did the transition take place over the course of some 3,000 to 4,000 years (c. 10,000 to c. 7000/6000 B.C.), but it was so gradual that the peoples involved hardly knew themselves what was happening. It is essential to add that *had* they known what was happening they almost certainly would not have approved of the basic switch from gathering to raising food because Ice-Age hunting and gathering allowed its practitioners to live in health and comparative leisure, whereas early food-producing yielded poorer average diets (much less variety) and much harder everyday work. Yet the progression toward food production had its own internal step-by-step logic which did not allow individual humans much choice as step followed step.

The story of how humans became food producers is roughly as follows. (Details of this story are certain to be revised as research continues.) Around 10,000 B.C. most of the larger game herds had left western Asia. Yet people in coastal areas were not starving; on the contrary, they were surrounded by plenty because the melting glaciers had raised water levels and thereby had introduced huge quantities of fish, shellfish, and water fowl in newly created bays and swamps. Excavations near Mount Carmel and at the site of Jericho in modern-day Israel—locations not far from the Mediterranean Sea—prove that wildlife and vegetation in that area between about 10,000 and 9000 B.C. were so lush that people could sustain themselves in permanent settlements in an unprecedented fashion, easily catching fish and fowl, and picking fruits off trees as if they were in the Garden of Eden. But the plenty of Mount Carmel and Jericho had its costs in terms of population trends. Modern nomadic hunting peoples have low birthrates, and the same is presumed to have been true of prehistoric peoples. The given in this regard is that a woman can trek with one baby in her arms but hardly with two; hence nature finds ways to limit nomadic birthrates to one birth every three or four years. (The actual biological mechanisms may differ: frequent miscarriages might

The "suddenness" of the progression toward food production

How humans became food producers

əgər ovçu idilərsə onlar sürülərin hərəkətlərini izləməyə məcbur buraxılırdılar. Lakin 'birdən' (bu daxil olan müqayisəli zaman müddətləri baxımından) insanların əhəmiyyətli bir qisimi heyvanları evcilləşdirməyə, bitkiləri yetişdirməyə başladı. Bu dəyişmə tətbiq olunur tətbiq olunmaz kəndlər quruldu, ticarət inkişaf etdi və məskun tərzinin olduğu sahələr də əhali böyük sürətlə artmağa başladı. Sonra kəndlər şəhərlərə çevrilməyə başladığında mədəniyyət doğuldu. "Geri qalanı tarixdir" sözü tamı tamına uyğundur (tarix əvvəlinə əleyhdar olaraq) insanlıq tarixi gerçəkdə mədəniyyətin və yazılı qeydlərin doğuşu ilə başladı.

Qida istehsalına  
doğru irəliləməyin  
"aniliği"

Bəzi insanların ani bir şəkildə qida istehsalçıları olduğunu söyləmək əlbəttə ki yalnız xronoloji cəhətdən baxımından mümkündür. Müasir tarixi dəyişmə perspektivindən aydın olan, bir neçə on ildə ki texnoloji inqilablar və bir neçə on ildə də siyasi inqilabların ilham verdiyi Qərbi Asiyadakı yemək toplanmasından yemək istehsalına olan dəyişmə olduqca pilləli bir keçiş idi. Yalnız keçmişin 3.000 ilə 4.000 illəri arasında reallaşması deyil, ayrıca insanların nə olduğunu anlamada çətinlik çəkmələri baxımından da pilləli bir keçiş idi. Bunu da əlavə etmək lazımdır ki nələr olduğunu bilmələrinə qarşı onlar tam olaraq yemək yığmaqdan yığma mərhələsinə keçisi qəbul edə bilməmişlər idi, çünki Buz çağı ovçuluğu və yığıcılığı insanların sağlam və nisbətən boş vaxtı olmasına imkan verirdi, buna qarşı ilk yemək istehsalçılığı aşağı ortalama diyetlər və gündəlik işlərdə daha çox çətinlik gətirmişdi. Hal-hazırda bu yemək istehsalına doğru olan müddət fərdlərin fərdi olaraq izlənilən addımı seçmə şansı verməyən, öz içində pilləli bir məntiqi vardı.

İnsanların necə yemək istehsalçısı olduqlarının hekayəsi aşağı yuxarı belədir: (bu hekayənin detalları araşdırmalar davam etdiyi üçün əlbəttə ki yenidən gözdən keçirilə bilər.) E.Ə. 10.000-ci illərdə böyük ov sürüləri Qərbi Asiyayı tərk etdilər. Hələ sahil seqmentlərindəki insanlar aç deyillər idi, əksinə onlar rifah içində idi çünki əriyən buzlaqlar su səviyyəsini qaldırmışdı və beləcə böyük miqdarda balıq, midye və yeni meydana gəlmiş körfəz və bataqlıqlarda su quşlarına səbəb oldu. Carmel dağı yaxınlığında və günümüzdəki İsraildə Jericho düşərgəsindəki qazıntılarda (bu yerlər Aralıq dənizindən çox uzaq deyildirlər.) bu bölgə də E.Ə. 10.000 ilə 9.000-ci illər arasında insanlar daha əvvəldən var olmamış bir tərzdə daimi məskunlaşma yerlərində qala bildilər, asanlıqla balıq tuta bilmələri və sanki Adəmin bağçasındakı kimi meyvə toplamaları vəhşi həyat və əkinçiliyin çox məhsuldar olduğunu sübut edir. Lakin Carmel dağı və Jerichonun rifahı əhali axınları baxımından bahalıya düşmüşdür. Müasir köçəri insanlar aşağı doğum nisbətlərinə sahibdirlər, eynisi qədim insanlar içində fərdedilirdi. Bununla bağlı verilən nümunə, bir qadının bir uşaqla səyahət edə biləcəyi ancaq qollarında iki dənə ilə çox çətin olacağıdır; bundan ötəri təbiət köçəri doğum nisbətlərini üç ya da dörd ildə bir şəkildə məhdudlaşdırma yolları tapmışdır. (Aktual bioloji mexanizmlər bəlkə dəyişər: sıx uşaq salmalar çətin səfərlərdən

İnsanlar necə qida  
istehsalçısı oldular

come from frequent trekking, or else longer periods of suckling—induced by the mother's carrying an infant in her arms longer—might delay fertility.) Once people became sedentary in Eden-like environments, however, their reproductive rates began to increase, until over the course of centuries, there were too many people for the lush coastal terrains.

*Domestication of animals*

Accordingly, paleoanthropologists posit that around 9000 B.C. excess populations in western Asia started migrating inland to territories where wildlife and plant foods were less plentiful, and where they were forced to return to the nomadic ways of hunter-gatherers. What is certain is that between 9000 and 8000 B.C. some humans in Iraq had taken the first known step toward food production by domesticating animals—in this case, sheep and goats. This would have been no more than the equivalent of taking out a small insurance policy. People seeking to avoid overreliance on one particular food source, and starvation if that source failed, captured live animals and gradually bred them so that they had meat on the hoof, available whenever the need arose. Owning a few sheep or goats did not inhibit the people who first domesticated them from continuing in their nomadic way of life (it is easier to travel with trained goats than with babies). But it did make them accustomed to the notion of actively manipulating their environments.

*Plant food and human manipulation of the environment*

Producing plant food came next. After the glaciers had receded, wild wheat and wild barley had begun to grow in scattered hillsides parts of inland western Asia. Accustomed to gathering all sorts of seeds, hunter-gatherers between about 9000 and 8000 B.C. gladly drew on the wheat and barley because when these plants were ripe, gatherers could reap large amounts of seeds from them within a little as three weeks and then move on to other pursuits. Archeological discoveries reveal that the peoples in question developed flint sickles to accelerate their harvesting, mortars for grinding their harvested grain into flour, and—most significantly for future developments—lined storage pits for preserving their grain or flour. In other words, these peoples had not only begun to pay special attention to harvesting wild grain, but they were saving their harvests for use over time. Again, people were manipulating their environments instead of merely adjusting to them.

*Increasing reliance on grain among nomadic hunter-gatherers*

Still nomads, the same people most likely would have been content to gather their grain and other foods forever. But since grain could be stored particularly well, some groups of grain gatherers may have come gradually to rely on it more and more. In such cases they would have been adversely affected by a poor growing year or by gradual depletion caused by excessive harvesting. Then, paying more attention to keeping their wild grain growing profusely, they would have noticed that the grain would grow better if rival plants (weeds) were removed, still better if the soil were scratched so that falling seeds could take root more easily, and still better if they themselves sprinkled some

qaynaqlana bilər ya da uzun əmizdirmə müddətləri, ananın uşağı qollarında uzun müddət daşması doğurganlığı gecikdirmiş ola bilər.) Bir dəfə insanlar cənnət kimi mühitlərdə yerləşməyə başlayınca bununla birlikdə sahil seqmentlərinin çox çox insanla dolmasına qədər onların artıma nisbətləri yüksəlməyə başladı.

Heyvanların  
evcilləşdirilməsi

Buna görə, paleantropologlar Qərbi Asiyadakı bu həddindən artıq izdihamların E.Ə. 9,000-ci illərdə daha az vəhşi həyat və bitki mənşəli yeməklərin olduğu və bunda onları köçəri ovçuluq günlərinə dönməyə məcbur etdiyi iç seqmentlərə köç etməyə başladıklarını fərz etməkdədirlər. Qəti olan şey budur ki E.Ə. 9,000 və 8,000-ci illər arasında ilk dəfə İranda qoyun və keçi kimi heyvanların evcilləşdirilərək yemək təmin edilməsinə bir addım atılmışdır. Bu işə kiçik bir sığorta vekseli götürməyə ekvivalent bir şeydən daha çoxu deyildi, insanlar müəyyən bir yemək mənbəsinə söykənmək istəmirdilər, çünki o bitsə aclıq olacaqdı. Heyvanları canlı tuturdular və onları tədricən kəsərək yolda nə vaxt ehtiyac hiss etsələr edə sahib ola bildilər. Bir neçə qoyun və keçiyə sahib olmaq onları ilk dəfə evcilləşdirən insanların köçəri həyat tərzlərinə mane olmurdu (təhsilli keçilərlə səyahət körpələrlə olandan daha asan idi) Lakin bu onların öz mühitlərini, aktiv olaraq idarə etmə fikrinə alışdırdı.

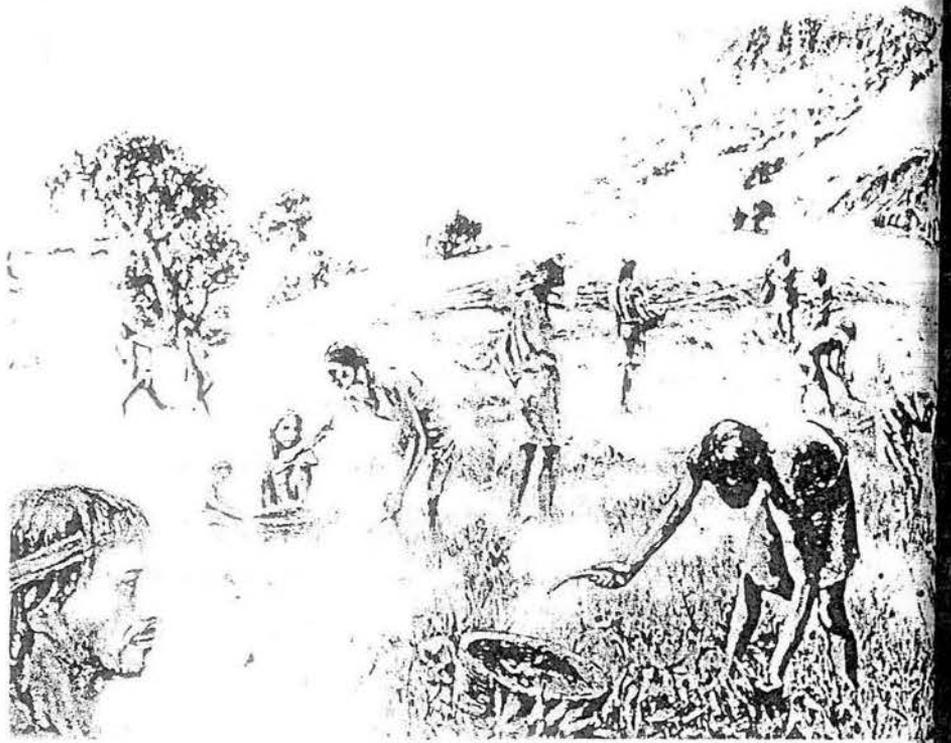
Bitki mənşəli qida  
və insanın ətrafı  
manipulyasiya  
etməsi

Bitki mənşəli qida istehsalı arxasından gəldi. Buzlaqların əriməsindən sonra, yabani buğda və yabani arpa Qərbi Asiyanın dağınıq təpələrində yetişməyə başladı. Bütün toxum növlərinə alışmış olmaqla, ovçu yığıcılar 9000 və 8000 illəri arasında məmnun bir halda buğda və arpa üzərinə sıxlaşdılar çünki bu bitkilər yetkinləşdiyi zaman yığıcılar üç həftə içində geniş miqdarda toxum onlardan yığa bilirlər və ondan sonra başqa işlərinin də arxasından gedə bildilər. Arxeoloji kəşflər ortaya çıxarmışdır ki söz mövzusu insanlar hasadı sürətləndirmək üçün daş oraqları, hasat edilmiş taxılları üyüdmək üçün un dəyirmanı və gələcəkdəki inkişaf üçün, ən mühümü taxıllarını ya da unu mühafizə üçün anbar oyuqlarını inkişaf etdirmişlər. Digər bir deyişlə, bu insanlar, yalnız xam taxıl hasadına əhəmiyyət verməklə qalmamışlar, ayrıca bu hasatlarının uzun müddət istifadə edilməsi üçün mühafizə də etmişlər. Təkrarən, insanlar ətraflarına uyğunlaşma təmin etmək yerinə onları özlərinə uyğun bir hala gətirirdilər.

Köçəri ovçu-  
toplayıcılar  
arasında taxıla  
yönlənmənin  
artması

Hələ də köçərilər, eyni tip insanlar olduqca olabilməkdədir ki taxıl və digər məhsulları yığmaqdan məmnun olmuşlar və hər vaxt da olacaqlar. Lakin taxıl olduqca yaxşı toplanma bildiyi üçün bəzi taxıl yığıcı qruplar gedərək onun üzərində daha çox dayanmağa başlamışlar. Bu kimi vəziyyətlərdə onlar az yetişmənin olduğu bir ildən ya da sıx hasattan ötəri pilləli durğunluqdan çox təsirlənmişlər idi. Daha sonra taxılın yetişməsinə bolca baxaraq fərqi nə varmışlar idi ki əgər yabani otlar təmizlənsə daha yaxşı yetişir, əgər torpaq təyin olunsay beləliklə toxumlar daha

*An Artist's Conception of Nomadic Hunter-Gatherers Reaping Grain with Flint Sickles. In 1966 an intrepid paleoanthropologist used a 9,000-year-old sickle to see how well it could deal with wild wheat in the hills of eastern Turkey. Sure enough, within an hour he had harvested six pounds of grain.*



seeds into sparser patches of soil. The people who did these things were more influential discoverers and explorers in terms of the origins of our own modern existence than Columbus or Copernicus, yet from their point of view they were merely adjusting some of the details of their ongoing hunting and gathering way of life.

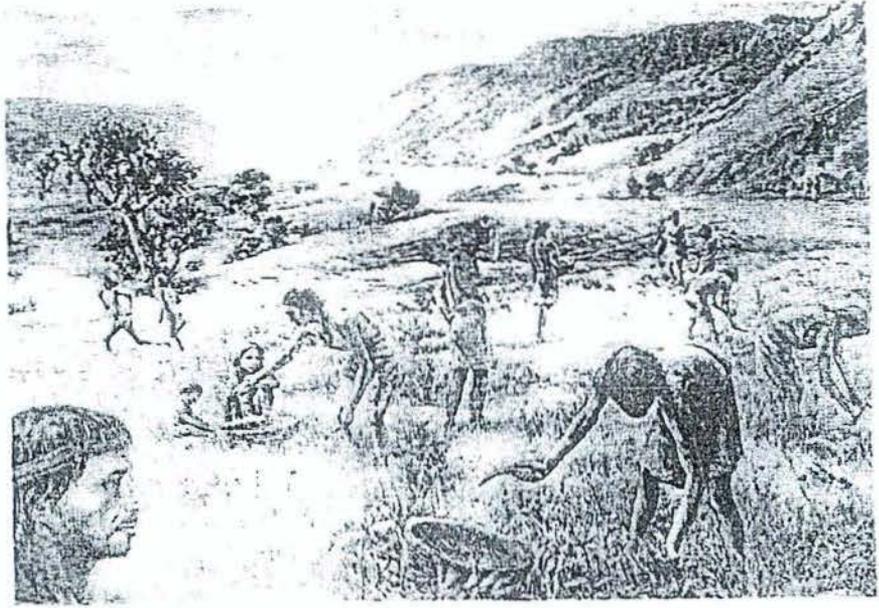
Imperceptibly, however, they became "hooked" and surrendered their nomadic ways for sedentary ones. Already having small herds as "insurance policies," they must have decided at some point that it would be equally sensible to be able to count on having patches of planted grain awaiting them when they reached a given area on seasonal nomadic rounds. And then they would have learned that planting could be done better at a different time of year than harvesting, and then that their livestock might graze well on harvested stubble, and then that they might grow more than one crop a year in the same place. Meanwhile they would have become more and more accustomed to storing and would have seen less and less reason to move away from their fields and their stores. And so sedentary plant-food production, or *agriculture*, was invented.

The earliest archeological evidence for fully sedentary agriculture comes from far eastern Anatolia (modern-day Turkey), Syria, Iraq, and Iran, and dates from roughly 7500 to roughly 7000 B.C. By 6000 B.C. the entire western-Asian region had adopted agriculture as the central mode of human survival. To be sure, agriculture was not the only means of survival. Livestock-raising supplemented it, and by 6000 B.C. the livestock raised included cattle and pigs as well as sheep and goats. Moreover, farming peoples continued to engage in some hunting and some gathering on the side (Even today)

*Sedentary plant-food production, or agriculture*

*Settled agriculture as the dominant form of human existence*

Bir Rəssamın Köçəri Ovçular və Yığıcıların Daş Oraqlar ilə Taxıl Hasatı Etmələrinin Təsviri. 1966-cı ildə cəsur bir paleantropolog Türkiyənin şərqində olan təpələrdəki vəhşi buğdaları nə qədər yaxşı həll edə bildiyini öyrənmək üçün 9,000 illik bir orağ istifadə etdi. Bir saat içində taxılın altı hissəsini hasat etmişdi ki bu əmin olmaq üçün kafi.



asan götürür və daha da yaxşı olur. Hətta torpağın seyrək aralıqlı yerlərinə səpilsə daha da yaxşı olur. Bu insanlar özlərinin davam edən ovçuluq və yığıcılıq həyatlarının bəzi detallarını olduqca təşkil etmiş olmaları baxımından bizim bu günkü yaranmamızın mənşələri baxımından Colombus ya da Kopernikdən daha təsirli olmuşlar.

Necə oldusa heç hiss etdirmədən onlar köçəri həyatlarını buraxıb məskun olana təslim oldular. Hal-hazırda kiçik sürüləri əllərində tuturdular, bir nöqtədə ehtimalla qərar vermişlər idi ki mevsimsel köçərilik səyahətlərində belə bir sahəyə çatdıqlarında bu onlar üçün "ictimai zəmanət veksələri" kimi idi. Və sonra onlar hasat zamanından başqa bir zamanda əkmənin daha yaxşı olacağını, ferma heyvanlarının bu hasat anızı ilə otlamasının yaxşı olacağını, eyni yerdə bir il içində birdən çox bitki yetişdirə bilmələrinin mümkün ola biləcəyini öyrəndilər. Bu vaxt yığmağa da get-gedə alışacaqdılar və tarlalarından, anbarlarından uzaqlara getməyi gedərək məntiqsiz görəcəkdilər. Və beləcə məskun əkin istehsalı ya da əkinçilik kəşf edilmiş oldu.

Oturaq həyat  
bitki-yemək  
istehsalı yada  
əkinçilik

Məskun əkinçilik ilk arxeoloji dəlilləri təxminən E.Ə. 7500-7000-ci illər arasına aid olduğundan Şərq Anadolu, Suriya, İraq və İranda orta çıxdığı aydın olmuşdur. E.Ə. 6000-cı ildə Qərb Asiya bölgəsinin hamısı insanın həyat mübarizəsinin mərkəz nöqtəsi olaraq əkinçiliyi mənimsəmişlər idi. Əmin olunmalıdır ki əkinçilik yalnız həyatda qalma deyildi. Ferma heyvanı artımı buna əlavə olunmuşdu və E.Ə. 6.000-cı ildə ferma heyvanları, qoyunlar və keçilər qədər davar və donuz da daxil olaraq artmışdı. Dahası, əkinçilik edən insanlar bir az ovçuluq və yığıcılıq ilə də məşğul olmağa davam

Yerli yerinə  
oturmuş  
tərcümə  
insan  
varlığının  
baskın  
formudur

farmers look forward to using their rifles from time to time and most farmers' wives to gathering wild berries or mushrooms.) Yet settled agriculture had not only become the dominant form of human existence in western Asia by 6000 B.C., but soon after it conquered the world. Agriculture arose independently in at least three areas in China and one or two sites in America around 5000 B.C. and fanned out in Far Eastern Asia and the Western Hemisphere from there. From western Asia it reached southeastern Europe (the Balkans) by about 5000 B.C. and spread from there over the entire European continent until by about 3500 B.C. it had reached its natural European limits in Scandinavia. "Amber waves of grain" have played a central role in European—and by extension, North American—history ever since.

## 6. THE EMERGENCE OF VILLAGES, TRADE, AND WARFARE

*Villages, trade, warfare,  
and the emergence of  
civilization*

Focusing here on developments in western Asia after the switch from food-gathering to food production, the next steps in the region's accelerating evolution toward civilization were the emergence of villages, the rise of long-distance trade, and the onset of bitter warfare. Villages constituted the most advanced form of human organization in western Asia from about 6500 to about 3500/3000 B.C., when some villages gradually became cities. Village organization inevitably brought about long-distance trade, and it just as inevitably provoked the growth of war. No doubt warfare has been the bane of human existence, with famine and disease, at least since the appearance of agricultural villages, but since the growth of warfare in ancient times stimulated the growth of economic and social complexity it nonetheless must be counted as a step toward the emergence of civilization.

*The progression of social  
organization and function*

The progression in social organization that transpired in western Asia from wandering band to village to city was essentially a progression in function from gathering food to raising food to engaging in a variety of functions that presupposed the steady supply of food. At each stage the size of the organization typically became larger, but it must not be thought that villages were always larger than bands and smaller than cities. Rather, although the typical village numbered about 1,000, during the earliest part of what might be called the "age of villages" in western Asia some villages numbered as few as 200 inhabitants, making them smaller than the average bands, and at the height of the period some villages housed populations of more than 5,000, making them larger than the typical subsequent city.

Therefore it is wiser to put aside size and insist that a settlement cannot be considered a village if most of its inhabitants were not sedentary or if more than a very small percentage of its able-bodied inhabitants did not engage in fieldwork. To be sure, over the course of time handicrafts began to take an ever more prominent role in

etdilər. Bir çox cütçü zaman zaman tufənglərini istifadə etməyə maraqlı idilər və çoxu cütçünün yoldaşları da yabanı çiyələk və göbələk kimi şeyləri toplamaya. Qərb Asiyada E.Ə. 6000-ci illərdə hal-hazırda əkinçiliyin yerləşmiş olması insan varlığının basqın forması deyildi ancaq; lakin dərhal sonra o dünyanı fəth etdi, əkinçilik müstəqilcə E.Ə. 5,000-ci illərdə Çinin ən az üç bölgəsində və Amerikanın iki yerində tələb gördü və oralardan Uzaq Şərq Asiyaya və qərbə yayıldı. Qərb Asiyadan isə cənub-şərq Avropaya (Balkanlara) 5,000-ci illər də çatdı və oradan da 3500lərdə bütün Avropa qitəsinə yayılaraq Skandinavya ilə Avropada ki təbii sərhədlərinə çatdı. "Kəhrəba taxıl dalğaları" Avropa bir az daha genişlətsək Amerika tarixin də heç olmadığı qədər mərkəzi bir rol oynamışdır.

## 6. KƏNDLƏRİN, TİCARƏTİN VƏ DÖYÜŞÜN ORTAYA ÇIXMASI

Qərb Asiyadakı yemək yığıcılığından qida istehsalına keçəndən sonrakı inkişafə fokuslandığında bundan sonrakı mərhələlər bölgənin mədəniyyətə doğru inkişafı baxımından kəndlərin ortaya çıxışı, uzun məsafəli ticarətin artması və ağırlı döyüşlərin başlanğıcları oldu. Kəndlər Qərb Asiyada E.Ə. 6500-ci illərdən 3500/3000-ci illərə doğru bəzilərinin də şəhərləşməyə başladığı zamanlar da insan təşkilatın ən inkişaf etmiş formasını meydana gətirirdilər. Kənd məskunlaşması qaçınılmaz olaraq uzun məsafəli ticarəti gətirdi və yenə qaçınılmaz olaraq döyüşlərin böyüməsini tətiklədi. Şübhəsiz ki döyüşlər insan varlığının qıtlıq və xəstəliklə birlikdə bəlası idi, heç olmasa zirai kəndlərin ortaya çıxması ilə, lakin qədim zamanlardan bəri döyüşlərin artması iqtisadiyyat və ictimai fərqliliyi təşviq etdiyindən o mədəniyyətin ortaya çıxmasında irəliyə istiqamətli bir pillə olaraq hesab edilməlidir.

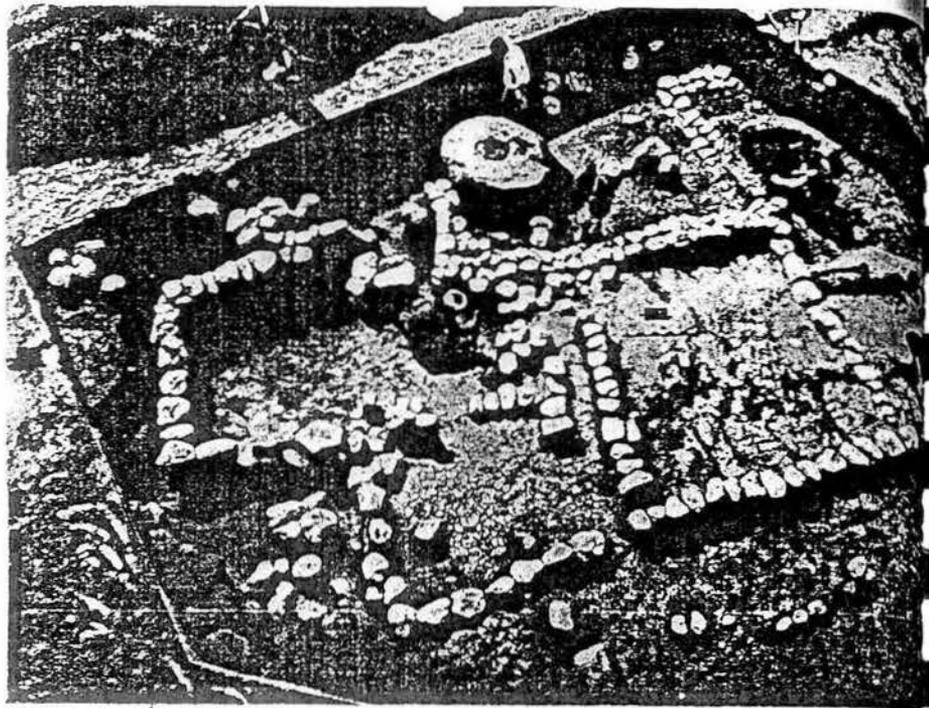
Qərb Asiyada gəzintiçi qruplardan kənd və şəhərə keçişə vəsələ olan ictimai təşkilatdakı irəliləyiş yemək yığıcılığından sabit yemək ehtiyacının əvvəldən təxmin edilməsini təmin edən yemək istehsalı ilə bağlı bir neçə funksiyadakı əsas inkişaf idi. Hər bir mərhələdə təşkilatın diametri getdikcə genişlədi, lakin bu kəndlərin hər vaxt qruplardan böyük, şəhərlərdən kiçik olduğu kimi qəbul edilməsin. Dahası, "kəndlər çağı" olaraq bilinən qərb Asiyanın ilk zamanlarında tipik bir kənd 1000 adam ikən bəzi kəndlər də ədəd 200 yaşayan qədər idi, ki bu onları obalardan kiçik edərdi, ayrıca bəzilərinin ki isə 5000 deyil çox idi ki, bu da tipik sonrakı şəhərlərdən onları daha böyük edərdi.

Bundan ötəri genişliyi bir kənara qoymaq və bir yerləşəmin əyər sakinlərinin çoxu məskun deyil isə ya da çox az bir qisimi xaricindəkilər tarlalar da işləyə bilmirsə oranı kənd olaraq düşünməmək daha ağıllıca olar. Əmin olunmalıdır ki, zaman keçdikcə əl işləri kənd fəaliyyətlərindən, ticarətdən sonra çox mühüm bir rol oynamağa başlamışdır,

Kəndlər, ticarət,  
döyüş və  
mədəniyyətin  
ortaya çıxışı

İctimai  
quruluşun  
irəliləməsi və  
funksiyası

*Stone Foundation of a Sedentary Dwelling.* Once people in western Asia became agriculturalists, they began to build homes for year-round habitation. This stone foundation for a prehistoric house was found at the site of the village of Jarmo (in Iraq) and dates from about 6000 B. C.



village activities after agriculture because village farmers were always seeking greater efficiencies and comforts. At first all the villagers would have engaged in a given new craft, but as the techniques of some crafts became more complicated specialists would arise who gradually would be allowed to become full-time artisans instead of going into the fields. Nonetheless, even toward the end of the western Asian age of villages such full-time artisans were very rare, probably comprising at most no more than one percent of the adult population.

The most important village handicrafts were pottery, weaving, and tool- and weapon-making. Of these the emergence of the first two were immediate results of the shift to sedentary existence. Once humans became settled they obviously became particularly interested in storing, and just as obviously they no longer needed to worry about how well any storage receptacle might be suited for travel. Thus humans may have known how to make clay pots in much earlier periods, yet they did not bother to make them because such pots were too fragile to carry on treks. But when humans built villages they immediately built pots because they found them ideal for storing grain and other foods. Moreover, clay pots could also be used to haul and store water: with pottery people could thus keep drinking water in their homes, a step toward luxury perhaps comparable to the modern invention of indoor plumbing.

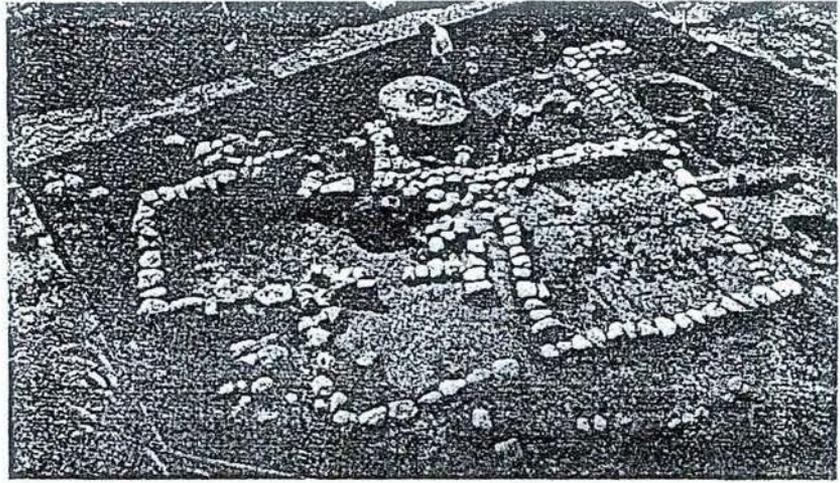
Weaving also probably arose first because of the search for appropriate receptacles inasmuch as knowledge of basket-weaving seems to have preceded knowledge of cloth-weaving. Certainly twig baskets, which appear in the archeological record soon after settlement, were too bulky and fragile for incessant travel but more suitable than pots for certain kinds of storing and preferable to pots for bringing in harvests from the field because of their lightness. Once the weaving

*The village based on a sedentary and overwhelmingly agricultural population*

*Handicrafts in village society: (1) pottery*

*(2) weaving*

Məskun Məskənləşmənin Daşdan Quruluşu . Qərbi Asiyada bir dəfə insanlar əkinçilikçi olmağa başlayınca, bütün il qalmaq üçün evlər tikməyə başladılar. Bu tarix əvvəli daş quruluş ev Jarmo kəndindəki (İraqda) bir sahədə tapıldı və tarixi E.Ə. 6000-ci illərə səykənir.



çünkü əkinçilər hər vaxt daha çox məhsuldarlıq və rahatlıq axtarışındadırlar. İlk başda bütün kəndlilər yeni ortaya çıxmış işlə məşğul olacaqdılar, ancaq bəzi işlərin texnikaları daha səriştəli, tarlaya getmək yerinə davamlı surətdə sənətlə məşğul olan mütəxəssislər meydana gəlməsinə tədricən aparacaqdı. Bununla belə, Qərbi Asiyanın "kəndlər çağı" nın sonlarına doğru belə tam zamanlı sənətçilər nov tərəfindən az idi, ehtimalla yetkin əhalinin %1indən çox deyil idilər.

Ən əhəmiyyətli kənd əl işləri çömləkçilik, toxuculuq və alət-silah istehsalı idi. Bunlardan ilk ikisinin ortaya çıxışı məskun həyata keçişin dirək nəticələri idi. İnsanlar bir dəfə yerləşməyə başlayınca çox açıq bir şəkildə yığma ilə də maraqlandılar və yenə eyni şəkildə səyahət üçün hansı mühafizə qabının yaxşı olduğu haqqında daha çox narahatlıq hissətmələrinə gərək qalmadı. Bundan ötürüdür ki insanlar ilk zamanlardan bəri gil çömləkləri necə edəcəklərini bilirdilər ancaq onları etməyə çox istəkli deyillər idi, çünki səfərlərdə daşımaq üçün bu cür çömləklər qırıla bilər növdən idi. Lakin nə vaxt ki insanlar kəndlər tikməyə başladılar dərhal çömlək də etməyə başladılar, çünki onları taxıl və digər qidaların mühafizəsi üçün ideal olaraq görürdülər. Dahası torpaq gil çömləklər ayrıca su çəkmək və yığmaq üçün istifadə edilirdi: çömləkçilik ilə insanlar içmə sularını evlərində saxlaya bilər olmaları ilə müasir kəşf olan ev içi su təsisatına doğru lüks bir irəli addım atılmış oldu.

Uyğun qabların axtarışından ötürü səbət örmeciliği məlumatının paltar toxuculuğu məlumatından daha əvvəl var olduğu kimi göründüyündən ehtimalla toxuculuq ilk olaraq ortaya çıxmışdır. Qətiliklə incə budaqlı səbətlər, ki bunların məskunlaşmalardan dərhal sonra görüldüyü arxeoloji qeydlərdə ifadə edilmişdir, aralıqsız səyahətlər üçün çox böyük və kövrək idilər, lakin müxtəlif yığma üsulları baxımından və hasatlar da yüngüllüyündən ötürü gətirilməsi hasebiylə çömləklərdən daha uyğun və tərcih edilə bilər idilər.

Ağırliqla əkinçi əhali və oturaq həyat üzərinə qurulmuş kənd

Kənd cəmiyyətindəki əl işləri: (1) çömləkçilik

(2) toxuculuq



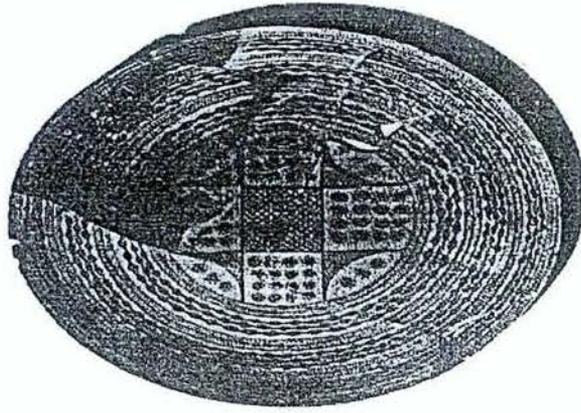
Early Village Pottery. A shallow bowl from a western Asian village site dating from about 5000 B.C.

principle became widely known it could easily be put to use for manufacturing cloth, given that domesticated sheep were available to produce wool. And with woolen fabrics villagers had a more dependable and adaptable source of clothing than animal skins. (The weaving of cloth from plant fibers only arose with the domestication of a suitable plant, flax, the raw material for making linen, in Egypt around 3000 B.C.)

(3) tools and weapons

In contrast to pottery and weaving, the fashioning of tools and weapons was not new to humanity in the age of villages, but villagers did learn how to make tools and weapons out of new materials. The need for sharper and more durable tools became ever greater with the growth of agriculture: for example, early villagers sought the sharpest sickles and the most durable plows. And while weapons may have been used less for hunting, we will see that they were used more and more for war. At first Asian villagers seeking sharper edges recognized that some rocks could produce sharper cutting edges than others and used these whenever they could. Then they noticed that some "rocks" were particularly malleable and thus could be fashioned into pointed tips and resharpened when blunted. Such malleable "rocks" of course were not rocks at all but small pieces of copper standing free in nature, and because these were comparatively rare between about 6500 and 4500 B.C. they were employed only for making tips and very small implements such as pins. But then someone perhaps as the result of accidentally dropping a metallic rock into a pottery kiln, discovered that certain "rocks" (ore stones) would ooze forth copper under high heats. Whoever this person was, he or she discovered smelting, and thereafter, for roughly the next millennium, smelted copper was used in western Asia for manufacturing all sorts of containers, tools, and weapons.

Reference to the growing use of different rocks and copper inevitably introduces the subject of trade, for the sharp rocks and the copper early villagers desired were not found all over western Asia but in



İlk Kənd Çömləkçiliği. Tarixi E.Ə. 5000-ci illərə söykənən bir qərb Asiya kəndinə aid dərin olmayan bir kasa.

Bir dəfə artıq toxuma prinsipi genişcə bilinər olunca paltar istehsalında istifadə edilməsi asan oldu, evcil qoyunlar yun istehsalı üçün uyğun hesab edildi və yun parçalarla kəndlilər paltar qaynağı olaraq heyvan dərisindən daha etibarlı və daha uyğun bir qaynağa sahib olmuş oldular. Bitki liflərindən paltar toxuculuğu E.Ə. 3000-ci illərdə Misirdə kətanın xam maddəsi olan kətan toxumunun yetişdirilməsi ilə ortaya çıxdı.

Çömləkçilik və toxuculuğun əksinə alət və silah istehsalı kənd çağındakı insanlıq üçün yeni bir şey deyildi. Lakin kəndlilər yeni materiallardan necə alət və silah ediləcəyini öyrəndilər. İti və daha dayanıqlı alətlərə olan ehtiyac əkinçiliyin böyüməsi ilə artdı: misalən, ilk kəndlilər iti oraq və çox dayanıqlı markalıq etməyə istəkli idilər və silahlar ovçuluq üçün daha az istifadə edildiyi müddətcə biz görəsiyəz ki onlar daha çox döyüşlər üçün istifadə ediləcəkdilər. İlk dəfə Asiyalı kəndlilər iti uclar etməyə maraqlı olduqlarından bəzi qayalardan daha kəsici uclar edilə bildiyini fərq etdilər və bunlardan mümkün olduğunca istifadə etdilər. Sonra bəzi qayaların xüsusilə döyülə bilər olduğunu fərq etdilər, beləcə iti uclu edilə bilərdi və korlaşdığında da yenidən itiləşdirilə bilərdi. Bu cür döyülə bilər daşlar əlbəttə ki daş deyildi, ancaq təbiətdə müstəqil olaraq olan kiçik mis parçaları idi və bunlar E.Ə. 6500 və 4500-ci illər arasında olduqca nadir idilər və yalnız uc istehsalında və iynə kimi olduqca kiçik obyektlər də istifadə edilirdilər. Lakin sonraları biri, ehtimalla qazara bir metal daşı çömlək sobasına salmasının nəticəsində müəyyən daşların yüksək istiliklər altında misə çevrildiyini kəşf etdi və daha sonra təxminən digər min ildə əridilmiş mis qərb Asiyada bütün növ qabların, alətlərin və silahların istehsalında istifadə edildi.

Müxtəlif daşların və misin istifadəsinin artmasına bağlı olaraq ticarət əmtəəsi ilə qaçınılmaz olaraq tanış olmuş oldu, çünki iti daşlar və mis ilk kəndlilər üçün Qərb Asiyada tapıla bilər deyildi, uzaq

to be transported over long distances. Hunter-gatherers seldom, if ever, engaged in long-distance trade because they could not afford it—in other words, they produced no surpluses. Wandering from place to place such people kept their luggage to a minimum and hence were not at all oriented toward surplus production. Villagers, on the other hand, were natural storers, and not long after they started storing grain they came to realize that producing and storing more than they needed could serve as a hedge against famine and could provide goods for barter.

Although we will never know for certain how step followed step, it seems most likely that short-distance gift-offering and exchange based on kin-group relations preceded long-distance trade in more recognizably mercantile forms. For example, a family group in a prosperous village might have sent some grain to hungry kin in a nearby village simply as a gift or in return for an implement or two; conceivably regular offerings of gifts or regular exchanges between kin in different villages may have arisen as ceremonial means of acknowledging family ties. As exchange and accumulation of goods continued, however, certain parties inevitably became richer than others until they had the wherewithal to send an emissary over a long distance to trade for, say, a good sharp cutting stone in a location where such stones were plentiful. At any rate, there is no doubt that as early as about 6500 B.C. trade in western Asia already extended over remarkably long distances. In particular, all the villages known to have existed in Iran and Iraq had found the means of acquiring steady supplies of obsidian (a volcanic glass particularly suited for making sharp cutting edges) from sources in what is now Armenia, 400 to 500 miles away, and the same villages were also acquiring small pieces of copper from central Anatolia, about twice as far. Thereafter trade in rocks, metals, foodstuffs, fabrics, hides, and trinkets became ever more brisk, and by the end of the age of villages, goods were being transported by boats as well as moving over land.

But trade was not the only means of acquiring goods, for successful pillaging could serve the acquisitive even better. No one knows exactly when human warfare began, but more and more experts are coming to doubt that aggressiveness is biologically “programmed” into us. Rather, it seems that humans have no strictly biological propensity for either peace or war and that before the switch to sedentary agriculture bands of roving humans were peaceable. At the very least it is certain that there are no depictions of humans fighting humans in the Ice-Age cave paintings and that the earliest known representations of warfare appear together with settled village life. Even more dramatic is the fact that many of the earliest known villages in western Asia were fortified villages. Evidently, whatever humanity’s past had been, its future was to fight and kill.

Settled life would have inspired ongoing warfare for obvious reasons. Members of roving bands needed to cooperate with each other in

## The Emergence of Village Trade, and Warfare

Long-distance trade born of  
surplus production

Development of long-  
distance trade



*Flint Dagger.* Discovered in Anatolia and dating from 7000 B.C., this dagger has a finely carved bone handle and a weapon worthy of a commander-in-chief.

məsafələrdən gətirilməli idilər. Ovçular və yığıcılar işə haradasa heç getmirdilər, çünki onlar buna güc çatdırı bilmirdilər, digər bir deyişlə çoxluq etmirdilər. Bir yerdən başqa bir yerə gəzməklə bu cür insanlar yanlarındakı əşyaları tuturdular və bundan ötəri çoxluq əşyalara heç yönəlmirdilər. Digər tərəfdən isə kəndlilər təbii yığıcılar idilər və taxılı yığmağa başlamalarından çox keçmədən fərq etdilər ki istehsal və yığma ehtiyaclarından çoxunun olması qıtlığa qarşı bir tədbir ayrıca dəyiş toqquş içində imkan təmin edir.

Heç bir zaman bilməyəcək olmamıza baxmayaraq, elə görünür ki qısa məsafəli qohum qrupu əsaslı hədiyyə təqdim etmə və mübadilə təyin oluna bilər ticarət növlərində uzun məsafəli ticarətdən əvvəl gəlir. Məsələn, varlıqlı bir kənddəki bir ailə yaxındakı bir kənddə ki aç qohumuna göndərə bilərdi, bir hədiyyə olaraq ya da bir obyektin qarşılığında. Hədiyyələrin davamlı təqdim edilməsi ya da davamlı mübadilələr məqbul olaraq fərqli kəndlərdə ki qohumlar arasında qohumluq bağlarının möhkəmliyi baxımından seremonik mənə olaraq ortaya çıxdı. Malların dəyiş tokuşu və yığılmasının davam etməsiylə, qaçınılmaz olaraq müəyyən seqmentlər yaxşı bir kəsici daşın çox tapıldığı yerlərə bir nümayəndə göndərənə qədər digərlərindən zəngin oldular. Hansı baxımdan baxılsa baxılsın, şübhə yox ki 6500-ci illərin əvvəllərində Asiyanın qərbində ticarət olduqca uzun məsafələrə genişləmişdi. Xüsusilə, İran və İraqda olan kəndlərin hamısı qaynağı 400-500 mil irəlində indiki Ermənistan olan obsidiyenin (xüsusilə iti ucların istehsalına uyğun bir volkanik şüşə) sabit ehtiyatlarına sahib idi və eyni kəndlər ayrıca iki qat daha uzaq məsafədəki Anadoludan da kiçik parçaları təmin edirdilər. Ondan sonra daşların, metalların, qida maddələrinin , parçaların, dərilərin (postların) və inci muncuqların ticarəti daha canlı oldu və kəndlər çağının sonunda mallar başqa torpaqlara gəmilərlə nəql edilirdilər.

Lakin ticarət yalnız yemək əldə etmə vasitəsi deyildi, müvəffəqiyyətli bir yağma üçün aç gözlülüyə daha yaxşı xidmət edilə bilərdi. Heç kim tam olaraq insan müharibələrinin nə vaxt başladığını bilmir, lakin çox mütəxəssis təcavüzkarlığın bioloji olaraq içimizə proqramlaşdırıldığından şübhəlilər. Əksinə, elə görünür ki insanlar təməl olaraq nə döyüşə nə də barışa meyilli deyildilər və məskun zirai halqalara keçilmədən əvvəl köçəri insanlar sülhsevər idilər. Heç olmasa bu qətidir ki "buz çağı" mağara şəkillərində insanların döyüşər haldakı təsvirləri yoxdur və bilinən ilk döyüş təmsilləri məskun kənd həyatı ilə ortaya çıxmışdı. Daha dramatik olan isə Qərb Asiyada ki bilinən ən köhnə kəndlərin qalaları olduğu gerçəyidir. Aşkardır ki insanlığın keçmişi nə olursa olsun gələcəyi döyüş və öldürmə oldu.

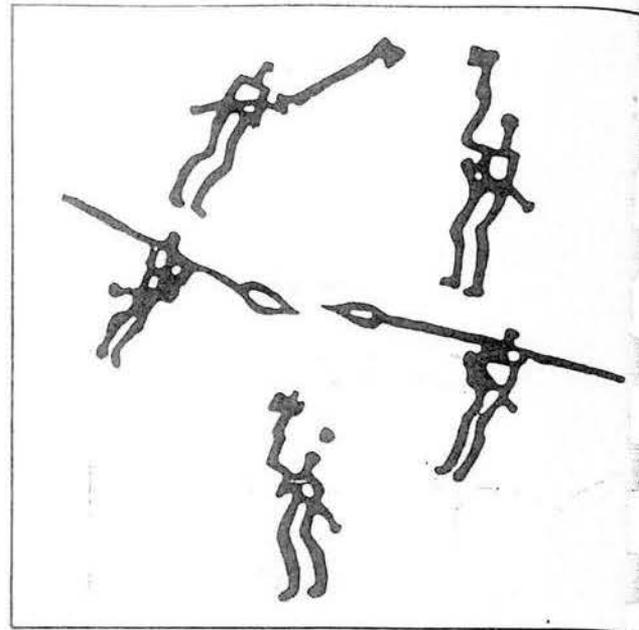
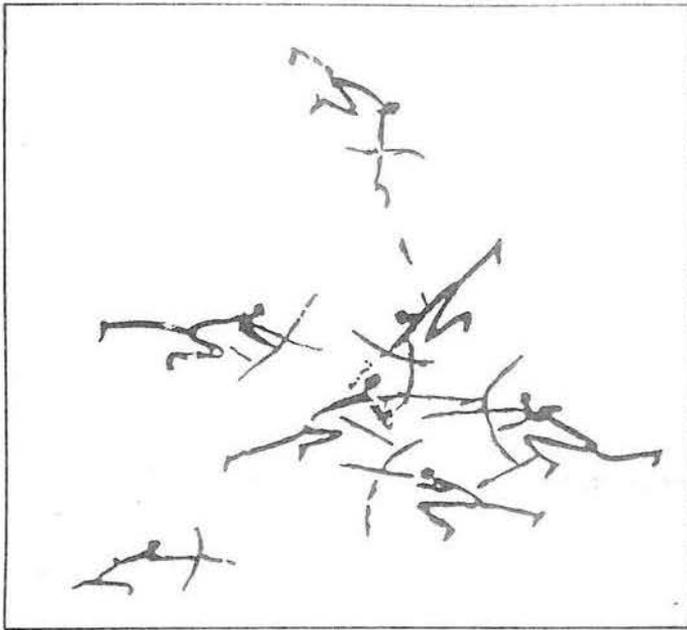
Məskun həyat, davam etməkdə olan döyüşlərə müəyyən səbəblərdən ötəri ilham olmuşdur. Köçəri qrupların üzvləri ovçuluqda və yığıcılıqda bir-birləriylə əlaqəli olmaq məcburiyyətində idilər və

Fazla üretimden dolayı uzun məsafəli ticarət doğdu

Uzun məsafəli ticarətin inkişafı



Daş Hançer. Anadoluda olan və tarixi M. Ö 7,000-ci illərə söykənən və çox gözəl yonulmuş sümük sapı olan daşdan düzəldilmiş bu xəncər bir baş kumandana layiq bir silah idi.



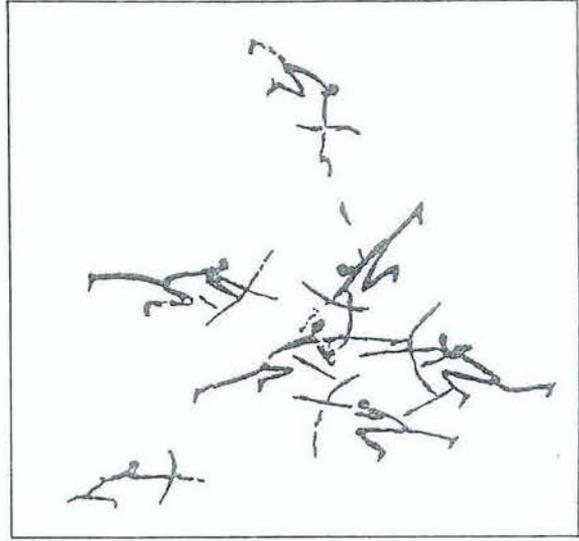
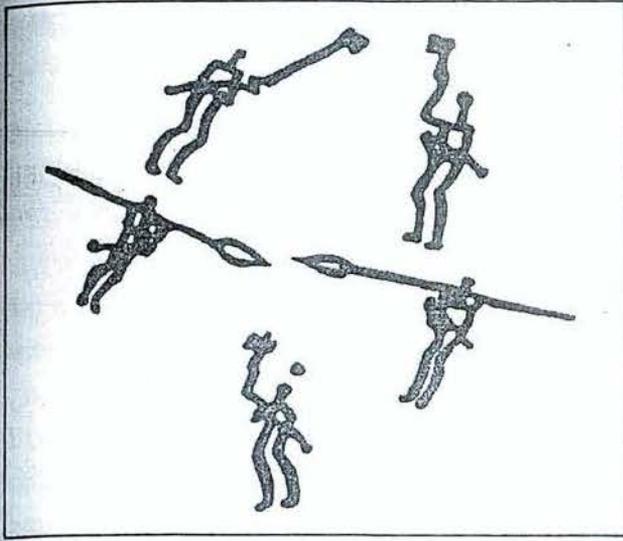
*Early Representations of Warfare.* On the left is a cave painting from Spain, the right is a rock carving from Sweden. Although both representations are very difficult to date, it is almost certain that neither predated the establishment of settled agriculture in their respective regions.

*Links between village life and warfare*

hunting and gathering, and they seldom even saw members of other bands. Assuming that one band did occasionally run into another there would have been little reason to fight since there was little loot to be gained. In contrast there was loot in a village, and villagers under attack would have tended to stand and fight rather than cut and run, not only to protect their belongings, but to preserve their fields which invariably had cost them great effort to clear and cultivate. Endemic fighting probably began during the period of transition between wandering and settlement when some bands of wanderers became bands of pillagers. Then, by the time there were many villages, one settlement definitely started fighting another to attain more property and wealth.

*Warfare as a stimulus to technology and trade*

Ironically, the onset of warfare stimulated the progress of technology and trade. Whether for defensive or offensive reasons, early villages in western Asia achieved great technological advances in weapons, experimenting in the manufacture of daggers, battle-axes, spears, slings, and maces. Moreover, an area-wide village "arms race" was probably what most stimulated the advance of metallurgy, since copper made better spear points and daggers than stone or bone, and bronze, an alloy of copper and tin, whose manufacture was perfected between 3500 and 3000 B.C., made vastly better weapons of all sorts of copper. Since metals had to be acquired by trade, villagers caught in an arms race were forced to enhance their efficiency in producing surpluses of village products so that they could acquire metals. So the search for the best weapons stimulated economic life even while causing death and destruction.



İlk Müharibə təmsilləri. Soldakı İspaniyadakı bir mağara rəsmi, sağdakı isə İsveçdəki bir mağara qaya oyması. Hər iki təmsilin də nə vaxt aid olduğunu təyin etmək çox güc olmasına qarşı, heç birinin öz bölgələrində əkinçilik yerləşmənin başlamasından əvvəl olmadığı qətidir.

Kənd həyatı və döyüş  
arasındaki bağlantılar

onlar digər qrupları nadir olaraq görürdülər. Bir qrupun digər bir qrupun içinə girməsinin nadir olduğu fərz edilməkdədir, çünki ortada çox az ya da heç mənfəət olmadığından döyüş üçün hər hansı bir səbəb yoxdur. Buna qarşılıq kənddə mənfəət və hücum altındaki kəndlilər qaçmaq yerinə yalnız özlərinə aid şeylərin deyil lakin özlərinə əkmə və təmizləmə üçün böyük səylərə düşmüş tarlalarını qorumaq üçün qalıb döyüşməyə yönəldilər. Yerli mübarizə ehtimalla köçürüləklə yerləşmə arasındakı keçiş müddətində bəzi köçəri qrupların soyğunçu qruplar halına gəldiyi zamanlar da başladı. Sonra çox kəndlərin var olduğu zamanlar da bir yerləşmə yeri daha çox varlıq, zənginlik əldə etmək üçün bir başqasıyla döyüşməyə başladı.

Texnologiya və  
ticarətə hərəkətdirici  
bir şey olaraq  
döyüşlər

İronik bir şəkildə döyüşlərin başlaması texnologiya və ticarətin inkişafını tətiklədi. Müdafiə etmə məqsədli ya da hücum məqsədli olsun olmasın, ilk kəndlilər (Qərbi Asiyadakı) xəncərlərin, döyüş baltalarının və toppuzların istehsalını sınaqlayaraq silahlanma da böyük texnoloji inkişafı bacardılar. Daha da sonrası, silahlanma yarışını metallurgiyaın inkişafını tətiklədi, ki bu da misdən daha yaxşı hər növ silah istehsalını təmin etdi, çünki istehsalı E.Ə. 3500-3000-ci illər arasında mükəmməl olan mis daş ya da sümük və tunc mis ərintini və tənəkədən daha yaxşı mizraq ucu və xəncər edilməsini təmin edirdi. Metallar ticarətlə əldə edilə biləcəyi üçün özlərini silahlanma yarışında bulan kəndlilər, kənd məhsullarının çoxunun çıxarılmasında məhsuldarlıqlarını artırmağa məcbur idilər, beləcə onlar metal əldə edə biləcəkdilər. Və beləcə ən yaxşı silahların axtarışı ölüm və dağıntılara səbəb olmasına qarşı iqtisadi həyatın inkişafına vəsilə oldu.

## 7. THE BIRTH OF WESTERN CIVILIZATIONS

### The Birth of Western Civilization

The last major development in western Asian prehistory was the emergence of cities, a phenomenon datable to the period between about 3500 and 3200 B.C. Since some villages imperceptibly turned into cities over the course of about five hundred years, it is easier to describe the difference between a city and a village on the basis of how the city appeared at the end of its development. Unlike the village, the city housed people from a wide variety of occupations. All early cities housed farmers, for the fields around a city needed to be tilled just like any others; cities additionally housed small numbers of artisans and merchants, since cities began to take shape at a time when some handicraft skills had become very specialized and when trading was also becoming a specialty. But the predominant personalities in cities, whose presence really determined the difference between the city and the village, were full-time warriors, administrators, and priests.

*Distinctions between city and village*

In a nutshell, cities existed to exploit villages. The foremost city dwellers themselves of course would not have put things that way. Since they were professional warriors, administrators, and priests, they would have said that their callings were to protect their regions by military means, to enhance regional productivity by good management, and to conciliate the gods with prayers. But since none of these people worked in the fields they surely could not have existed without the surpluses produced by those who did. Put another way, the leading city dwellers were *rulers* in their society, and the inhabitants of subordinated villages, as well as other city dwellers, were *the ruled*.

*City versus village; ruler versus ruled*

There is no doubt that the earliest western Asian cities arose in Mesopotamia, a region in modern-day Iraq lying between the Tigris and Euphrates rivers, and it is virtually certain that the ultimate cause for this lay in population pressure. We have already seen that settled peoples tend to reproduce more quickly than wanderers. Certainly, once people in western Asia became adept at settled agriculture food yields began to increase spectacularly, and so did human numbers. By a conservative estimate the population in the hilly area of western Iran, where settled agriculture had found one of its earliest homes, increased fiftyfold between 8000 and 4000 B.C. At a certain point excess populations needed to move on to new terrains in order to survive, and this was particularly true among early agriculturalists, who tended gradually to exhaust the fertility of their lands since they knew nothing of crop rotation or fertilizing techniques. In western Asia this point was reached around 4000 B.C. when excess peoples in Iran and Iraq began to move in considerable numbers into the previously uninhabited valley between the Tigris and the Euphrates.

*The cities of Mesopotamia: the product of population pressure*

Two requirements are necessary for successful agriculture: fertility and moisture. The earliest western Asian agricultural settlements were

## 7. QƏRB MƏDƏNİYƏTLƏRİNİN DOĞUŞU

Qərb Asiyadakı tarix əvvəlinin son mühüm inkişafı E.Ə.3500 ilə 3200-ci illəri arasında tarixlənəbilən bir fakt olaraq şəhirlərin ortaya çıxışı olmuşdur. Bəzi köylərin şəhirlərə çevrilməsi görünməz bir şəkildə beş əsrlik bir müddətdən sonra olduğundan şəhər və kənd arasındakı fərqi şəhərin bu inkişafın sonunda necə göründüyünə esaslanaraq təsvir etmək asandır. Kəndin əksinə şəhər çox geniş ki mesleklerden insanlara ev sahibliyi edir. İlk qurulan şəhirlərin hamısında şəhərin ətrafındakı tarlaların sürülməsi üçün cütçülərə ehtiyac vardı, Ayrıca olaraq şəhər az da olsa rəssam və tacirləri ev sahibliyi edirdi, çünki şəhərlər formalaşmağa başlayırdı. Əl işi bacarıqları çox özelleştiği və ticarətində xüsusi status qazandığı zamanlardı. Lakin şəhərlərdə ki tam daimi əsgərlər, idarəçilər və kahinlər, ki onların varlığı kənd və şəhər arasındakı gerçək fərqi göstərirdi, əsl basqın şəxsiyyətlər idilər.

Şəhər və kənd  
arasındakı fərqlər

Sözün qisası, şəhərlər kəndləri istismar etmək üçün idi. Qabaqcıl şəhər məskunlaşdığını özləri əlbəttə ki, bu şəkildə hərəkət etmirdilər. Çünki onlar professional döyüşçülər, idarəçilər və kahinlər idilər, deyilmişdir ki, onların işləri bölgələrini hərbi vasitələrlə qorumaq, yaxşı idarə etməklə istehsalı zənginləşdirmək və dualarla tanrıların könlünü qazanmaq. Lakin bu insanların heç biri tarlalarda çalışmadıkları üçün onlar qətiliklə istehsalı edənlər içindən çıxmayacaklardı. Başqa sözlə, şəhər sakinləri öz təşkilatlarından idarəçi idilər və altdakı kəndlərin sakinləri digər şəhər sakinləri kimi idarə ediləndilər.

Şəhər kəndə qarşı:  
idarəçi idarə  
olunanlara qarşı

Şübhə yox ki, Qərbi Asiya şəhərlərinin ilki bu günkü İraqda Dəclə və Fərat çayları arasında uzanan bir bölgə olan Mesopotamiyada ortaya çıxmışdır və bu mövqe üçün əsas səbəbin əhali çoxluğu olduğu açıqdır. Biz onsuz da məskun insanların köçəri insanlardan daha sürətli yenidən istehsala meylli olduqlarını görmüş vəziyyətdəyik. Şübhəsiz, insanlar Qərb Asiyada yerləşməyə uyğunlaşınca yemək məhsuldarlığı gözlə görünən şəkildə artmağa başladı, eyni şəkildə insan sayı da. Orta səviyyədə bir təxminlə İranın qərbindəki tərəli sahədəki əhali, ki, orada məskun Əkinçilik ilk yuvalarındandır, E.Ə. 8000 və 4000-ci illər arasında 50 qat artdı. Müəyyən bir nöqtə də həddindən artıq əhalilər həyatda qalmaq üçün yeni torpaqlara köç etməyə məcbur qaldı və bunlar əkin yetişdirməyi və gübrələmə texnikalarını bilmədikləri üçün tədricən torpaqlarının məhsuldarlığını bitirmiş ilk ziraatçılar arasından xüsusilə olacaqdı. Qərb Asiyada bu nöqtəyə E.Ə. 4000-ci illərdə İran və İraqdakı həddindən artıq əhalinin olduqca yüksək sayda Fırat və Dəclə arasında daha əvvəl məskunlaşmanın olmadığı vadiyə köç etmələri ilə gəlindi.

Mesopotamiya  
şəhirləri: xalq  
təzyiqinin məhsulu

Müvəffəqiyyətli əkinçilik üçün iki şərt şərt idi: münbitlik və nəm. Asiyanın qərbindəki ilk məskunlaşmalar,

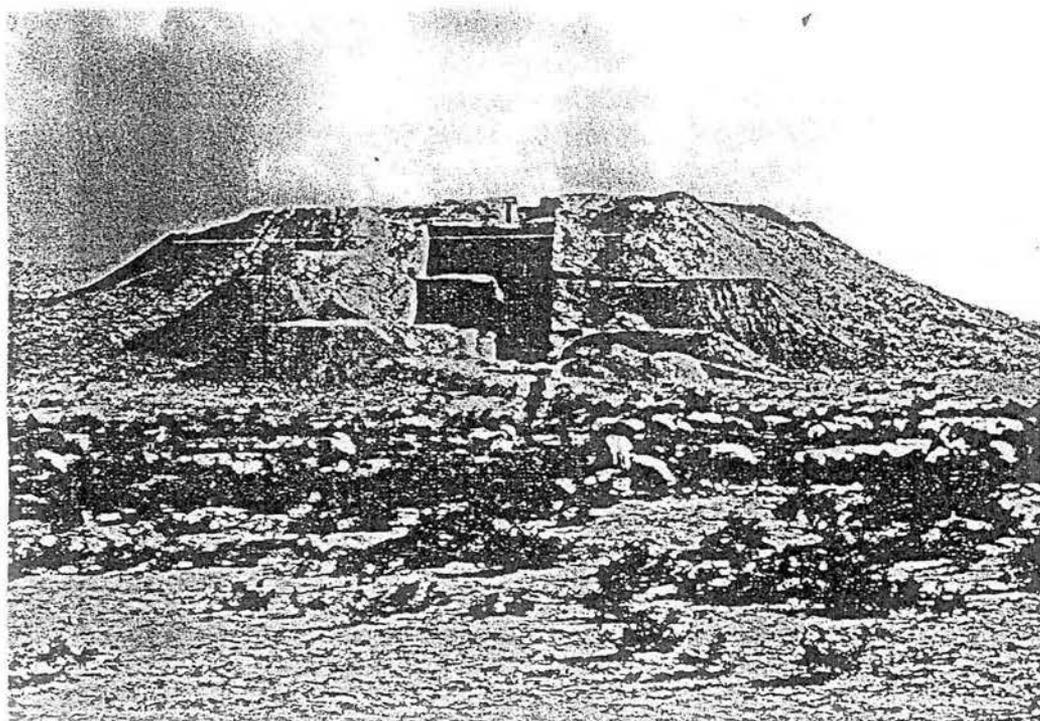
## The Earliest Beginnings

*The trend toward government and coercion in Mesopotamia*

located in hilly regions where grain originally grew wild. These terrain were not particularly fertile, but at least they were fertile enough to support the beginnings of crop growing, and they did have abundant moisture from rainfall. The Mesopotamian valley, on the other hand, was extremely fertile but so lacking in moisture for long parts of the year that farming there was impossible without the introduction of artificial irrigation systems. Building and maintaining irrigation systems, however, called for a degree of planning and of intense coordinated labor that was unprecedented in human societies up to that time. The irrigation in question, initiated in the millennium between 4000 and 3000 B.C., had to be accomplished by means of leading canals and channels from the two big rivers in crisscrossing patterns over the dry lands, and the work was never completed because the canals and channels had constantly to be cleared when they began silting up. Such labors required that people be organized in for that provisions be assembled to support them, that pots be mass-produced to serve as their food receptacles, and so forth. Obviously, therefore, planners were needed to determine how, when, and where to work, overseers were needed to direct and coerce laborers, and governors were needed to plan and oversee the overseers. Accordingly, under such circumstances society became divided into the rulers and the ruled.

*Militarism reinforces government power*

As population pressure entailing the necessity for irrigation systems created a trend toward government and coercion in Mesopotamia between 4000 and 3200 B.C., the trend was reinforced by the advance of militarism. How did some people manage to emerge as rulers? Surely the main explanation lay in brute force, the strongest in society being those who were the most skilled in fighting. During the millennium in question military power would have led to government.



*Mesopotamian Archeological Mound.* Several thousand years' worth of successive human building activities will eventually result in a mound of debris looking like this. Many decades of labor and intensive study by a team of archeologists would be necessary to recover all the historical information hidden in this mound, dating from about 5000 B.C. at the base and 500 A.D. at the top.

Hökumətə və təzyiq  
rejiminə qarşı  
hərəkət

Militarizm  
hökumətin gücünü  
sağlamlaştırır

taxılların əsasən yabanı yetişdiyi təpəli bölgələr də yerləşmişdi. Bu torpaqlar xüsusilə məhsuldar deyillər idi, lakin heç olmasa əkin yetişməsinin başlanğıclarını dəstəkləyəcək qədər məhsuldar idilər və onlar yağışdan ötəri bol nəmə sahib idilər. Digər tərəfdən Mesopotamiya vadisi isə olduqca məhsuldar idi ancaq ilin çoxu vaxtında nəm qeyri-kafi idi və süni sulama sistemləri ilə tanış olulmadan əkinçilik mümkün deyildi. Ancaq sulama sistemlərinin qurulması və baxımı o zamana qədər ki insan cəmiyyətlərində heç olmadığı qədər koordinasiyalı, sıx və planlı iş tələb edirdi. Söz mövzusu sulama ilk kanallar və iki böyük çaydan quru torpaqlar üzərindən kanallar keçisiylə E.Ə. 4000 və 3000-ci illər arasında milenyumu başlatdı və bu iş heç tamamlanamadı. Çünki kanallar və su yolları palçıqla dolmaya başladıklarında davamlı təmizlənməli idilər. Bu cür işlər insanların mütəşəkkil güc olmalarını, əyalətlərin birləşdirilməsini, çömləklərin yemək qabı olaraq geniş diametrdə çıxarılmasını və digər şeyləri tələb edirdi. Açıqdır ki, bundan ötəri planlayıcılar harada, nə vaxt və necə işləyəcəklərini, müfəttişlər işçiləri idarə etməyi və təzyiq altında tutmağı, idarəçilər də plan etməyə və güdməyinləri müşahidə etməyə məcbur idilər. Bu cür şərtlərin altında olması hasebiylə cəmiyyət, idarəçilər və idarə olunanlar olaraq bölündü.

Əhali əksəriyyətinin sulama sistemlərini tələb etməsi hökumətə qarşı bir hərəkət və təzyiq gətirib çıxardı. E.Ə. 4000 və 3200-ci illər arasında bu hərəkət ordunun inkişaf etdirilməsi ilə gücləndirildi. Bəzi insanlar idarəçi olaraq ortaya çıxmağı necə bacarırdılar? Şübhəsiz ki əsas şərh kobud qüvvətdə yatırdı, cəmiyyətdəki ən güclüsü döyüş də ən bacarıqlı olan idi. Milenyum müddətində söz mövzusu



Mesopotamiya Arxeoloji Təpəciyi. Minlərlə il davam edən insanların inşaat fəaliyyətləri ümumiyyətlə bu şəkildəki bir dağıntı ilə nəticələnmişdir. Döşəməsi E.Ə. 5,000-ci il və ən üst qisimi isə E. S. 500-ci illərə söykənən bu təpəciyədəki gizli bütün tarixi məlumatları ortaya çıxarmaq, bir arkeolog qrupunun on illərə sürəcək möhkəm işini və ciddi araşdırmasını tələb edə bilər.

power and ever more military power by a continual spiraling process: metal weapons were superior to stone ones but much more expensive, thus those who had acquired wealth from subduing and exploiting others were the only ones who could have afforded to acquire metal weapons with which to subdue and exploit still more people. It is particularly noteworthy that Mesopotamia has no natural supply of any metals or metallic ores, yet relatively large quantities of metal weaponry have been found there dating from between 3500 and 3000 B.C.; obviously the warrior-rulers of Mesopotamia were becoming ever more dominant and entrenched.

Given that dominant warriors needed trained administrators to help them govern and supervise the local irrigation works, the grouping together of these two classes in central locations might alone have created cities. But in fact there also emerged a full-time priesthood, which united with the first two groups in forming cities. Needless to say, religion was not invented in Mesopotamia. Belief in supernatural forces must have existed millennia earlier among the Neanderthals who buried their dead with provisions and among Ice-Age cave peoples whose art apparently was meant to work magic. What was new in Mesopotamia was the emergence of a full-time priesthood—people attached to centers of ritual practice, temples—whose performance of incantations and rites was supported by the agricultural labors of others.

*Priests as members of the  
ruling elite*

Why a priestly caste first arose in Mesopotamia is a speculative question, but it seems likely that by about 3500 B.C. economic demands and social complexity there were becoming so great that people in effect needed priests. Wandering bands had no difficulty in maintaining social cohesiveness because there was little or no private property to fight over, because occupational functions were more or less equal, and because the bands were small enough in size—customarily numbering no more than 500 persons—for band members to feel united by mutual familiarity. But such conditions started changing in villages. There communal labor and distribution were still the rule, but inequalities in possessions would have become more pronounced over time, especially with the development of trade, and the growth of village populations from the hundreds to the thousands would have made it harder for people to recognize each other on, so to speak, a first-name basis. Attacks from the outside probably provided the basis for sufficient social cohesiveness among villagers to keep them from fighting each other intensively, but during the stressful beginnings of irrigation in Mesopotamia still more cohesiveness would have been needed. On this admittedly speculative reconstruction, religion inspired people in large groups to feel loyal to a common cause and to work hard in the belief that their labors were serving the local gods. And religious dedication on this scale called for priests to propagate the faith and to preside over elaborate rituals in impressive temples.

*Explanations for the  
emergence of a priestly caste*

əsgəri güc hökumət gücünə və davam edən sarmal hərəkətlə daha çox əsgəri gücə apardı: metal silahlar daş olanlardan daha üstün idilər, lakin daha bahalı idilər. Bundan ötəri digərlərini istismar edərək və təzyiq altına alaraq zəngin olanlar buna güc çatdırı bilirdilər. Buna güc çatdırıb da metal silaha sahib olanlar da bunlarla daha çox insanı əsir edib istismar edirdi. Bu xüsusilə yazılmağa dəyərdir ki Mesopotamiya heç təbii metal ehtiyatına ya da əmtəlik cövhlərə sahib deyildi, ancaq E.Ə. 3500 və 3000-ci illər arasında olduqca yüksək miqdarda metal silah orada tapıldı. Açıqdır ki Mesopotamiyanın döyüşçü idarəçiləri olduqca hakim və qalıcı olmuşlar.

Bilinən bir şeydir ki hakim döyüşçülər təhsilli idarəçilərə yerli sulama işlərinin idarə olunmasında və müşahidə olunulmasında ehtiyac duydular. Bu iki sinifin mərkəzi yerlərə oturması belə tək başına şəhərləri meydana gətirmiş ola bilər. Lakin gerçəkdə ayrıca şəhərlərin şəkilləndirilməsində ilk qrupla birləşmiş olan daimi rahiblik də ortaya çıxmışdı. Söyləməyə ehtiyac belə yoxdur ki, din Mesopotamiyada ortaya çıxmamışdır. Fövqəltəbii güclərə inanma 1000 il daha əvvəldə ölümlərini əşyalarıyla basdıran Neandertallar arasında və şəkilləri görünüşə görə sehri bir iş olan Buz Çağı mağara insanları arasında yaşayırdı. Mesopotamiyada yeni ola şey isə daimi rahibliyin ortaya çıxışı ki bunlar ritüel mərkəzlərinə, məbədlərə bağlı idilər və bunların cadu və ayinləri digərlərinin kənd təsərrüfat işləri ilə dəstəklənirdi.

Din adamları idarəçi elita seqmentin mənsubları idilər

Rahib qəsdinin nə üçün Mesopotamiyada ortaya çıxdığı spekulativ bir sualdır ancaq elə görünür ki e.ə. 3500-ci illər ətrafında ictimai və iqtisadi komplekslik o qədər böyümüş ki rəhbərlikdəki insanlar din adamlarına ehtiyac hiss etmişlər. Köçəri qruplar ictimai birlikdəliyin davamlılığında çətinlik çəkmirdilər çünki işsel funksiyaları daha çox ya da daha az bərabər idi və çünki bu qruplar üzvləri arasındakı qarşılıqlı yaxınlıqdan ötəri birlik ruhunu hiss edəcək qədər az sayda (ortalama 500 adamı keçməz) olurdular. Lakin bu cür şərtlər kəndlərdə dəyişməyə başlamışdı. Orada da ictimai vəzifələr və dağılımı hələ də qayda idi, lakin varlıqlar üstündəki bərabərsizliklər zamanla daha çox tələffüz ediləcəkdi, xüsusilə də ticarətin inkişafı ilə və kənd əhalisinin üzvlərdən minlərə çıxması insanların bir-birlərini tanımalarını çətinləşdirdi, ilk ad olaraq belə demək olarsa. Çöldən gələn hücumlar kəndlilərin öz aralarında sıx olaraq döyüşməsinə maneə törədərək kafi ictimai bağlılığı təmin edirdi ancaq Mesopotamiya da sulama sistemlərinin stressli başlanğıcları əsnasında hələ daha çox uyğunluğa ehtiyac vardı. Heç şübhəsiz, spekulativ olan bu yenidən quruluşlanmada din insanlara müştərək məqsədə sədaqət göstərmələrini və etdikləri işlərlə yerli tanrılara xidmət etdiklərini vəz etdi. Bu ölçəkdə dinin təsisi din adamlarının inanc yaradması və təsir edici məbədlərdə diqqətlə hazırlanmış ritüellərə liderlik etmələrini tələb etdi.

Ruhanilər sinfinin ortaya çıxışına dair şərhlər

---

*The Earliest Beginnings*

*Cities as the manifestation  
of civilization*

Discussing the origins of cities is really the same as discussing origins of *civilization*, which may be defined as the stage in human organization when governmental, social, and economic institutions have developed sufficiently to manage (however imperfectly) the problems of order, security, and efficiency in a complex society. Around 3200 B.C. Mesopotamia was "civilized." That is, at least five cities existed, which all included among their inhabitants warrior-kings, administrators, and priests, which all encompassed several monumental temples, and which all boasted in addition elaborate private residences, communal workshops, public storage facilities, and large marketplaces. Rudimentary forms of record-keeping were being mastered, and writing was on its way. Herewith the story of civilizations in the beginning, and herewith we may begin following a story that is based on interpreting written evidence as well as archeological artifacts.

Şəhərlərin mənşələrini müzakirə etmək, bəlkə insan təşkilatının idari, ictimai və iqtisadi təşkilatlarının nizam, təhlükəsizlik və kompleks bir toplumda təsirlilik kimi problemləri həll etməyə çatacaq qədər inkişaf etdiyi bir mərhələ olan mədəniyyətin mənşələrini müzakirə etmək kimidir. e.ə. 3200-ci illər ətrafında Mesopotamiya mədəni idi. Ən azından içərisində döyüşçü idarəçiləri, idarəçiləri və din adamlarının daxil olduğu, ayrıca bir çox abidəvi məbədləri əhatə edən və ayrıca hamısı öyünülən diqqətli xüsusi iqamətgahlar, komünal mağazalar, xalqa açıq yığma imkanları və geniş bazarlara sahib 5 şəhəri vardı. Primitiv qeyd tutma şəkilləri mütəxəssisləşdirilirdi eyni şəkildə yazı da. Beləliklə Qərbdəki mədəniyyətlərin hekayəsi başlayır və beləliklə biz arxeoloji kəşflərdə olduğu kimi bu dəfə tərcümə edilmiş yazı üzərinə əsaslanmış bir hekayəni izləyəcəyik.

# Ancient Civilizations of Western Asia, Egypt, and the Aegean World

## POLITICAL

## ECONOMIC

3200  
B.C.

Supremacy of Sumerian cities in Mesopotamia, c. 3200-c. 2340  
Unification of Egypt; Archaic period, c. 3100-c. 2770  
Old Kingdom in Egypt, c. 2770-c. 2200  
Dominance of Akkadian Empire in Mesopotamia, 2334-c. 2200  
Sumerian revival, c. 2200-c. 2000  
Middle Kingdom in Egypt, c. 2050-1786

Development of wheeled transport  
Mesopotamia, c. 3200

2000  
B.C.

Old Babylonian Empire in Mesopotamia, c. 2000-c. 1600  
Height of Minoan civilization under leadership of Knossos, c. 2000-c. 1500  
Mycenaean civilization on mainland Greece, c. 1600-c. 1200  
Hittite Empire in Asia Minor, c. 1600-c. 1200  
New Kingdom in Egypt, c. 1560-1087  
Kassites overthrow Babylonians, c. 1550

Extended commerce in Egypt and Crete, c. 2000  
Horses introduced into western Asia, c. 2000

1500  
B.C.

Mycenaean dominance on Crete, c. 1500-c. 1400  
Destruction of Knossos and end of Minoan civilization, c. 1400  
Trojan War, c. 1250  
Hebrew occupation of Canaan, c. 1200-c. 1025  
Collapse of Mycenaean civilization in Greece, c. 1200-c. 1100  
Unified Hebrew monarchy under Saul, David, and Solomon, c. 1025-933

Increasing use of iron throughout western Asia, c. 1300-c. 1100

1000  
B.C.

Kingdom of Israel, 933-722  
Kingdom of Judah, 933-586  
Height of Assyrian Empire, c. 750-612  
New Babylonian Empire, 612-539  
Nebuchadnezzar conquers Jerusalem, 586  
Conquest of Babylon by Persians, 539  
Conquest of Egypt by Persians, 525

500  
B.C.

## Qərbi Asiya, Misir və Egey Bölgəsinin Qədim Mədəniyyətləri

### SİYASİ

### İKTİSADI

E.Ə.3200	<p>Mesopotamiya da Sümer şəhərlərinin hökmranlığı 3200-2340</p> <p>Misirin birləşməsi, Arxaik dövr 3100-2770</p> <p>Misirdə Köhnə Krallıq 2770-2200</p> <p>Mesopotamiyada Akkad İmperatorluğunun Hökmranlığı 2334-2200</p> <p>Sümerlərin Yenidən canlanması 2200 -2000</p> <p>Misirdəki Orta Krallıq 2050-1786</p>	<p>Mesopotamiyada təkərli nəqliyyatın başlaması</p>
E.Ə.2000	<p>Mesopotamiyadakı köhnə Babil İmperatorluğu 2000-1600</p> <p>Knossun liderliyi altında Minos mədəniyyətinin Yüksəlişi 2000-1500</p> <p>Yunanıstanda Mikenlilər mədəniyyəti 1600-1200</p> <p>Anadoluda Hitit İmperatorluğu 1600-1200</p> <p>Misirdə Yeni Krallıq 1560-1087</p> <p>Kassitlərin Babil üzərinə gedişi 1550</p>	<p>Misirdə və Giritdə ticarətin genişləməsi 2000</p> <p>Qərbi Asiyanın atlarla tanış olması 2000</p>
E.Ə.1500	<p>Mikenlilərin üzərindəki təzyiqi 1500-1400</p> <p>Knossosun dağılısı və Minos mədəniyyətinin sonu 1400</p> <p>Truva Döyüşü 1250</p> <p>Kənanın Yəhudilər tərəfindən işğalı 1200-1025</p> <p>Yunanıstandakı Mikenlilər mədəniyyətinin çöküşü 1200-1100</p> <p>Saul, Davud və Süleymanın rəhbərliyi altında Yəhudi monarxiyasının birləşməsi 1025-933</p>	<p>Qərbi Asiya boyunca dəmir istifadəsinin artımı 1300-1100</p>
E.Ə.1000	<p>İsrail Krallığı 933-722</p> <p>Yehuda Krallığı 933-586</p> <p>Asurlular İmperatorluğunun Yüksəlişi 750-612</p> <p>Yeni Babil İmperatorluğu 612-539</p> <p>Nebukadnazarın Qüdsü işğalı 586</p> <p>Babilin Farslarca işğalı 539</p> <p>Misirin Farslılar tərəfindən işğalı 525</p>	

---

**RELIGIOUS**

---

---

**CULTURAL**

---

Growth of anthropomorphic religion in Mesopotamia, c. 3000-c. 2000

Minoan worship of mother goddess, c. 2000  
Growth of personal religion in Mesopotamia, c. 2000-c. 1600  
Egyptian belief in personal immortality, c. 1800

Religious revolution of Akhenaton, c. 1375  
Moses unites Hebrews in worship of Yahweh, c. 1250

Hebrew prophetic revolution, c. 750-c. 550

Eschatological phase of Hebrew religious development, c. 400 B.C.-70 A.D.

Lunar calendar in Mesopotamia, c. 3200  
Sumerian cuneiform writing, c. 3200  
Sumerian temple architecture, c. 3200-c. 2000  
Egyptian hieroglyphic writing, c. 3100  
Construction of first pyramid in Egypt, c. 2770

Solar calendar in Egypt, c. 2000  
Mathematical advances in Old Babylonia, c. 2000-c. 1800  
Minoan art on Crete, c. 2000-c. 1500  
*Gilgamesh* epic, c. 1900  
Code of Hammurabi, c. 1790  
Egyptian temple architecture, c. 1580-c. 1090

Development of alphabet by Phoenicians, c. 1400  
Naturalistic art in Egypt under Akhenaton, c. 1375

Astronomical observation and record-keeping by New Babylonians, c. 750-c. 400  
Deuteronomic code, c. 600

Hebrew Song of Songs, c. 450  
Book of Job, c. 400

3200  
B.C.

2000  
B.C.

1500  
B.C.

1000  
B.C.

500  
B.C.

## DİNİ

## MƏDƏNİ

E.Ə.3200	Antropomorfik dinlərin Mesopotamiyada yüksəlməsi 3000-2000	Mesopotamiyada ay təqvimi 3200 Sümerlilərin mışmar yazısı 3200 Sümer Məbəd Arxitekturası 3200-2000 Misirin hieroglif yazısı 3100 Misirdə ilk piramidanın inşası 2770
E.Ə.2000	Minosluların tərəfindən tanrıça anaya tapınması 2000 Mesopotamiyada şəxsi dinin yüksəlişi 2000-1600 Misirlilərin şəxsi ölümsüzlük inancı 1800	Misir də günəş təqvimi 2000 Köhnə Babilə riyazi inkişaf 2000-1800 Giritdə Minosluların sənəti 2000-1500 Gılgamış Dastanı 1900 Hammurabi Qanunu 1790 Misir məbəd arxitekturası 1580-1090 Əlifbanın Fenikelilərcə inkişaf etdirilməsi 1400
E.Ə.1500	Akhenatonun din inqilabı 1375 Musa(a. s.)ın Yəhudiləri Yehova ya tapınmağa birləşdirməsi 1250	Akhenaton hakimiyyəti altında Misirdə təbiət sənəti 1375
E.Ə.1000	Yəhudi kəhanət inqilabı 750-550	Astronomik müşahidə və Yeni Babillilər tərəfindən qeyd tutulması Deuteronomic Qanun 600
E.Ə.500	Yəhudi dininin Eskatoloji dövrü e.ə. 400-m. s. 70	İbranice mahnıların mahnısı 450 İş Kitabı 400

## MESOPOTAMIAN CIVILIZATION

In my school-days I learned the hidden treasure of writing. I solved complex mathematical reciprocals and products with no apparent solution. I read tables whose Sumerian is obscure and whose Akkadian is hard to construe. Then I advanced to the skills of archery and chariot-driving and mastered royal decorum.

—A tablet of Assurbanipal, King of Assyria, c. 650 B.C.

**H**istory begins in Sumer. Modern knowledge of the first 35,000 years of human life is based entirely on the archeological record, for until only a little more than 5,000 years ago humans left behind many things but no words. Around 3200 B.C., however, in a region of Mesopotamia known as Sumer, the earliest forms of writing were invented and “history began” in the sense that words were recorded that help current scholars understand what men and women were doing.

Obviously the invention of writing alone would earn the ancient Mesopotamians a prominent place among the most inventive and influential peoples who ever contributed to the forward movement of humankind. But amazingly the peoples who inhabited Mesopotamia in the centuries between roughly 3200 and roughly 500 B.C. contributed much more. We sometimes forget that somebody had to have invented the wheel, but somebody did, and he or she was a Mesopotamian who lived around 3000 B.C. Somebody had to invent the calendar too, and somebody had to invent the mathematical functions of multiplication and division, and those persons also were ancient Mesopotamians. Aside from arriving at such inventions, the Mesopotamians were profound thinkers who pioneered in the life of the mind to such an extent that their innovations in theology, jurisprudence, astronomy, and narrative literature all became fundamental for subsequent developments in these areas of thought and expression. Assuredly the ancient Mesopotamians had their unattractive qualities; for example, their rulers were usually ruthless militarists, and their art often seems frigid or fierce. Nevertheless, the “first chapter of history,”

*“First chapter of history”*

*A rich and diverse record  
of achievement*

## İkinci Fəsil

# MESOPOTAMIYA MƏDƏNİYYƏTİ

Məktəbə getdiyim zamanlarımda yazının gizli dəyərini öyrənmişdim. Həlli müəyyən olmayan kompleks riyazi tənlikləri və vurmaları həll etdim. Kimisi Sümerlərə aid qarışıq və kimisi də Akkadlılara aid başa düşülməsi çətin cədvəlləri oxudum. Sonradan da ox atma və atlı avtomobil sürmə bacarıqlarını inkişaf etdirdim və kraliyet tərbiyəsi ilə öyrədildim.

Asur Kralı Assurbanipala aid bir lövhə, E.Ə. 650-ci il.

Tarix Sümerlərlə başlayır. Günümüzün 35,000 illik insan həyatının məlumatı son 5000-ci ildən bəri insanlar yazı xaricində bir şey buraxmadıqlarından tamamilə arxeoloji qeydlərə əsaslanmışdır. E.Ə. 3200-ci il ətrafında ancaq Sümer olaraq bilinən Mesopotamiya bölgəsində yazı icad edildi və günümüzdəki alimlərin o dövrdə kişilərin və qadınların nə etdiklərini anlamalarına kömək edəcək yazıların yazılması ilə tarix başladı.

"Tarixin ilk hissəsi"

Aşkıdır ki yalnız yazının icadı belə qədim Mesopotamiyalılara insanlığın irəliyə doğru addım atmasına qatqı etmiş ən təsirli və ixtiraçı insanlar arasında mühüm bir yer qazandırmışdır. Ancaq e.ə. 3200-ci il və 500-ci illəri arasında Mesopotamiya da yerləşmiş insanların daha çox iştirak etmiş olmaları çətdiricidir. Biz bəzən təkəri kimin icad etmək məcburiyyətində qaldığını unuduruq, lakin biri bunu etdi və bu hər kimsə e.ə. 3000-ci il ətrafında yaşamış bir Mesopotamiyalı idi. Ayrıca biri təqvim və bir başqası riyazi əməliyyatlar olan çarpma və bölməni tapmaq məcburiyyətində idi və bunlar da köhnə Mesopotamiyalılar idi. Bu cür icadlar bir tərəfə Mesopotamiyalılar elə müdrik mütəfəkkirlər idilər ki onlar fikir həyatının qabaqcılları olmuşlar və onların teologiya da, hüquqda astronomiya da və hekayə ədəbiyyatına gətirdikləri yeniliklər sonrakı inkişafda bu sahələrdəki düşüncə və ifadələrin təməlini meydana gətirmişdir. Əlbəttə ki Mesopotamiyalıların itələyici istiqamətləri də vardı; misalən, onların idarəçiləri ümumiyyətlə mərhəmətsiz əsgərlər idi və sənətləri də soyuq və pis idi.

Müvəffəqiyyətin zəngin və fərqli bir qeydi

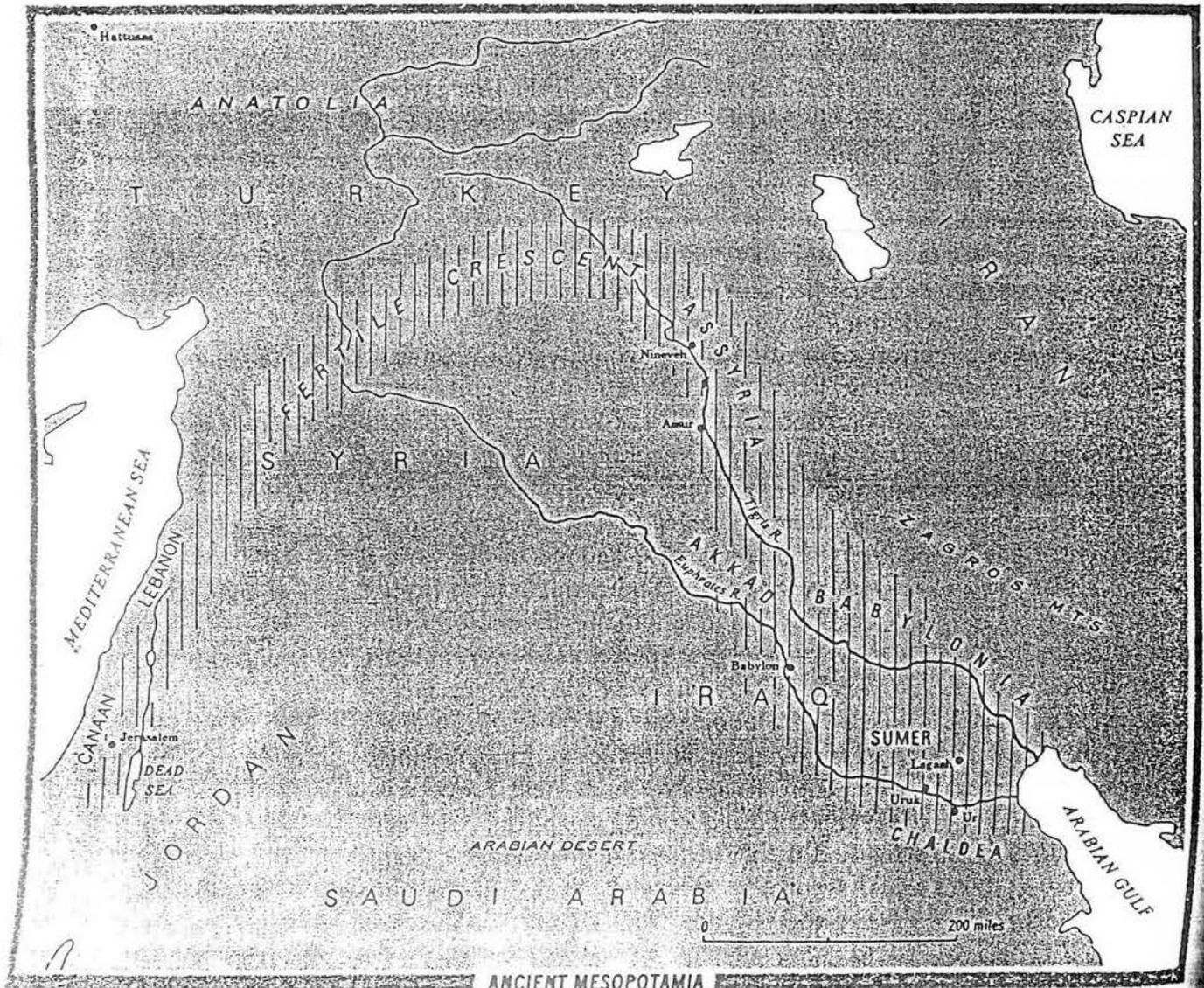
which the Mesopotamians wrote by their exploits and their documents, was surely one of the most important chapters in the entire book of human events.

### I. ANCIENT SUMER: THE WORLD OF THE FIRST CITIES

*The Sumerian era*

See color map facing page 33

Between 3500 and 3200 B.C., Mesopotamia, the land between the Tigris and Euphrates rivers, became the first civilized territory on the globe in the sense that its society and culture rested on the existence of cities. We may call the historical period that ensued, lasting from about 3200 B.C. to about 2000 B.C., the "Sumerian era" because the most advanced part of Mesopotamia was then its southernmost territory, Sumer, a region of mud-flats, which was roughly the size of Massachusetts. During the first nine centuries of the Sumerian era no unified government existed in Sumer; instead, the region was dotted with numerous independent city-states, the most important of which were Uruk, Ur, and Lagash. Then, around 2320 B.C., all Sumer was conquered by a mighty warrior from Akkad, the part of Mesopota-

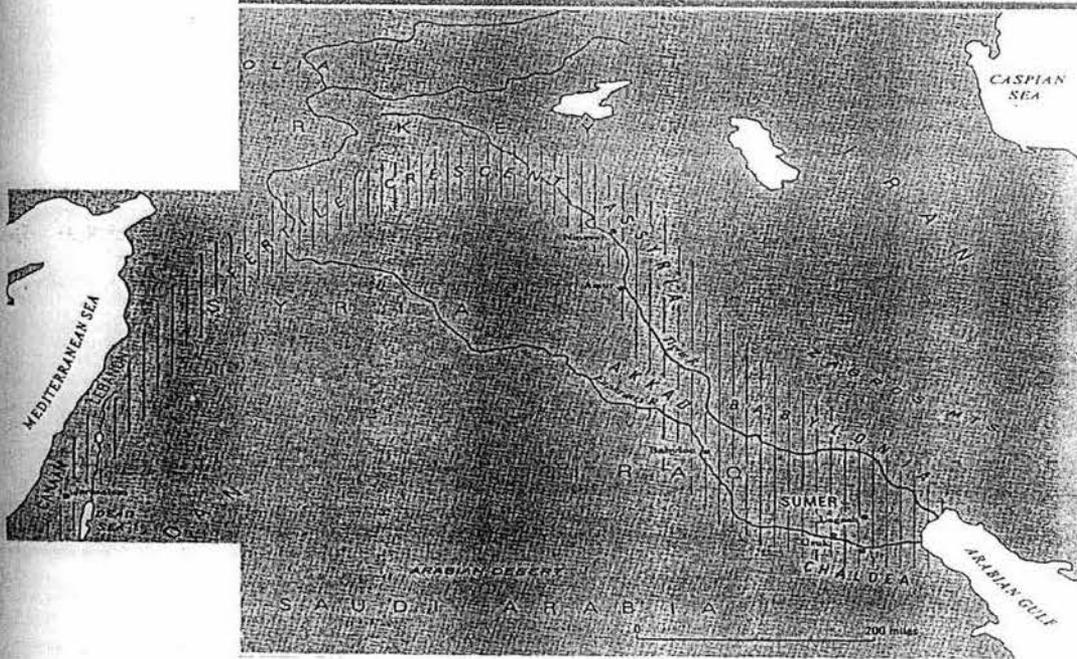


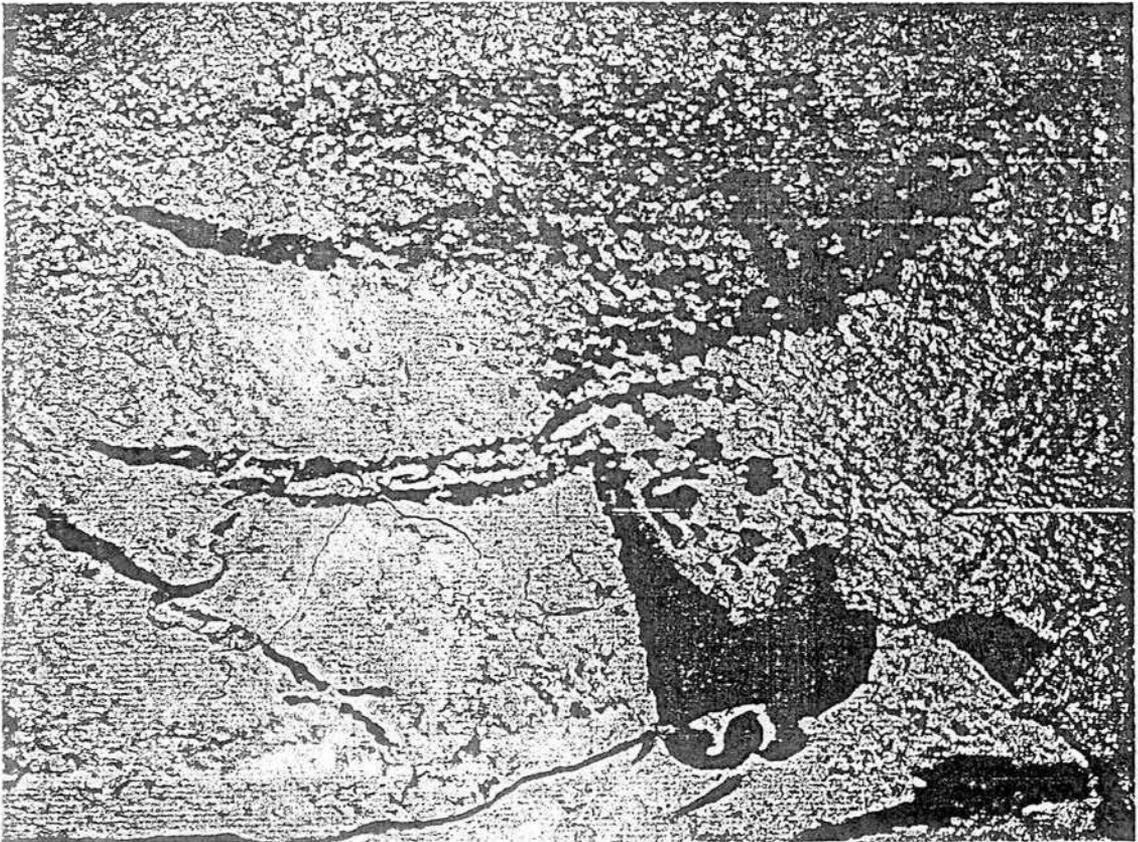
Bununla belə Mesopotamiyalıların üstün müvəffəqiyyət və öz sənədləriylə yazdıqları "tarixin ilk hissəsi" insan fəaliyyətləri kitabının bütünündə ən əhəmiyyətli hissələrdən bir dənəsidir.

## 1. KÖHNƏ SÜMERLƏR: İLK ŞƏHƏRLƏRİN DÜNYASI

Firat və Dəclə çayları arasındakı diyar olan Mesopotamiya e.ə. 3500 və 3200-ci illərdə şəhərlərin var olmasına bağlı olaraq cəmiyyət və mədəniyyətin oturmuş olması baxımından ilk mədəniləşmiş bölgədir. Biz bəlkə də sonrakı 3200 deyil 2000 ilə qədər davam edən periodu "Sümer Çağı" olaraq adlandırma bilərik, çünki təxminən Massachusetts genişliyində olan və ən cənub torpaqlar olan Sümerlər Mesopotamiyanın ən inkişaf etmiş hissəsi idi. Sümerlər Çağının ilk doqquz əsrləri boyunca unitar bir hökuməti olmamışdır; onun yerinə ən əhəmiyyətli Uruk, Ur və Lagaş kimi saysız şəhər dövlətləri ilə dolmuşdur. Sonrasında e.ə. 2320-ci illər ətrafında Sümer, Mesopotamiyanın şimala doğru uzanan hissəsi olan Akkad ın qüvvətli bir döyüşçüsü tərəfindən işğal edildi.

Sümer Çağı





*Cave Paintings from Lascaux.* Made with charcoal outlines and rich earth colors, these paintings have maintained their haunting vividness for some 15,000 years. (Ralph Morse/Life Picture Service)

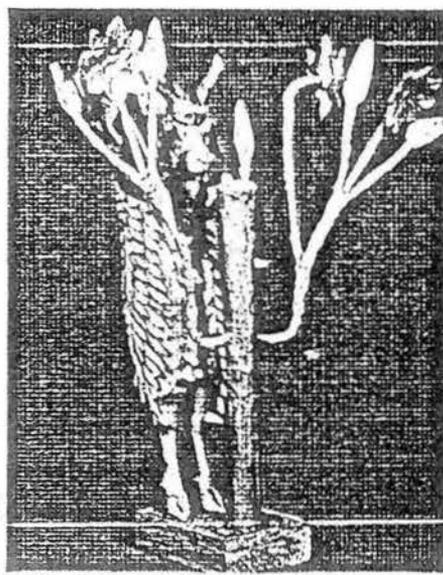
Şəkil 1.

Şəkil 2.

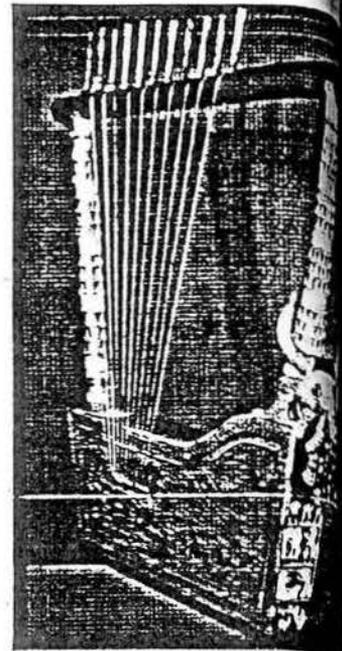
Lascauxdan Mağara Şəkilləri. Quru qələm xəttlərlə və bol yer üzü rəngləriylə olan bu şəkillər 15,000 ilin ovçuluq canlılığını qorumaqdadır. (Ralph Bənövşəyisə, Həyat Şəkilləri Xidməti)



Silver Figurine of a Kneeling Bull Holding a Vessel. Elamite, c. 3000 B.C.



Gold, Silver, Shell, and Lapis Lazuli Statuette of a Ram in a Thicket. Sumerian, 2500 B.C.



Gold and Lapis Lazuli Lyre with Bull's Head. Sumerian, c. 2500 B.C.



Stone Head of Ur-Ningirsu, Son of Gudea of Lagash. Sumerian, c. 2100 B.C.



Gold Plaque with Animals and Stylized Trees in Relief. Persian, VII cent. B.C.



Bronze Bull, Symbol of Strength. Assyrian, VII cent. B.C.



Babylonian Lion. King Sennacherib's Ishtar Gate, erected around 575 B.C., was adorned with stately lions made from brightly colored glazed brick. The Greeks counted the Ishtar Gate among the Seven Wonders of the World. It is now in the Museum of Modern Art, New York.

Şəkil 1.

Bir Qabı Tutan Diz Çökmüş Haldakı Bir Öküzün Gümüş fiquru. E.Ə. 3,000-ci il.

Şəkil 2.

Sümerlərin Thicket şəhərində bir Qoçun qızıl, gümüş, Dəniz Qabığı və Göy Daşı Heykəlləri. E.Ə. 2500-ci il

Şəkil 3.

Bir Öküzün Başı ilə Birlikdə Qızıl və Göy Daşlı Lir Quşu. E.Ə. 2500-ci il

Şəkil 4.

Gudea Lagashın oğulu Ur-Ningirsunun daşdan edilmiş başı.

Şəkil 5.

Farsların Qabartma İçində Təşkil edilmiş Ağaclar və Heyvanlardan İbarət olan Qızıl Təbəqə. E.Ə. 7-ci əsr

Şəkil 6.

Gücün Simvolu Bürünc öküz. Ərəb. E.Ə. 7-ci əsr

Şəkil 7.

Babil aslanı. Kral Nebukadnezarin E.Ə. 575-ci il ətrafında edilmiş olan Isthar qapısı açıq rəngli parlaq kərpiclərdən edilmiş heybətli heyvanlarla bəzənmişdi. Yunanlılar Isthar qapısını Dünyanın yeddi möcüzəsindən bir olaraq hesab etməkdədirlər. (Modern Sənətlər Muzeyi)



*Throne of "King Tut."* Dating from about 1360 B.C., this relief in gold and silver is part of the back of the young pharaoh's throne. The sun god Aton shines down on Tutankhamen and his queen. The relaxed lounging position of the pharaoh's right arm is typical of the stylistic informality of the period. (Lee Boltin)



"Kral Tut" un taxtı. Tarixi E.Ə. 1360-ci illərə söykənən, altından və gümüşdən olan qabartma gənc fironun taxtının arxa qisimidir. Günəş tanrısı Aton, Tutankhamon və onun kraliçasının üzərində parlamaqdadır. Fironun boş vəziyyətdəki sağ qolu dövrün biçimsəl nizamsızlığının tipik bir əks olunmasıdır. (Lee Boltin)

mia lying directly to the north. This warrior's birth name does not survive, but we know that he took the title of "Sargon," which means "true king," and that contemporaries called him "Sargon the Great." Mesopotamian chronicles record that Sargon gained control of Sumer by winning thirty-four battles; when his victories finally brought him to "the lower sea" (the Arabian Gulf), he washed his weapons in its waters to signify the end of struggle. For almost two centuries thereafter Sargon the Great's dynasty ruled an empire comprised of Akkad and Sumer. But around 2130 B.C. Sumer regained its independence and enjoyed a "revival" that lasted until roughly 2000 B.C., during which time most of the region was ruled by kings who resided in Ur.

Sumer's accomplishments were preponderantly influenced by its climate and geography. Although the soil between the southern Tigris and southern Euphrates was extremely fertile, irrigation was essential because there was almost no rainfall for eight months of each year and torrential spring showers came too late to water the main crops that had to be harvested in April. (The summer months were not productive in Sumer because temperatures then rose to a soil-parching 125°F.) As we have seen, collective work on irrigation projects demanded careful planning and assertive leadership, which in turn led to social stratification, professional specialization, and the emergence of cities. The situation in Sumer was further determined by the fact that southern Mesopotamia was entirely lacking in natural resources such as stone, minerals, and even trees. This meant that Sumer's inhabitants were forced to rely heavily on trade and to be very alert to any possible means of redressing economic imbalances to their advantage. In other words, the Sumerians had to subdue nature rather than live off its plenty.

One of the Sumerians' most remarkable inventions, which they perfected about the time the Sumerian era was opening (around 3200 B.C.), was wheeled transport. To appreciate how advanced this invention was from a comparative perspective it should be noted that wheeled transport was unknown in Egypt until about 1700 B.C. and that wheels were unknown in the Western Hemisphere (except for Peruvian children's toys) until they were introduced by Europeans. Probably the first Sumerian to think of employing a circular device turning on an axis for purposes of conveyance had seen a potter's wheel, for as early as about 4000 B.C., wheels were used in pottery-making in Iran, from whence they entered Sumer about 500 years later. The process of extending the principle of the wheel from pottery-making to transport was by no means obvious: the Egyptians knew the potter's wheel by at least 2700 B.C., but they did not use the wheel for transport until a millennium later, and even then they probably did not "re-invent the wheel" but learned of it from contacts with Mesopotamia. Thus the unknown Sumerian who first attached wheels to a sledge to make a better transportation vehicle really does have to be counted among the greatest technological geniuses of all time.



*Sargon the Great. A bronze bust thought to depict the warrior who united All Sumer.*



*An Akkadian Soldier Leading Sumerian Captives. A relief of a victory monument probably dating from the time of Sargon.*

*The invention of the wheel*

Bu döyüşçünün gerçək adı bilinmir ancaq, biz onu doğru kral mənasını verən "Sargon" ləqəbiylə bilirik və müasirləri isə "Böyük Sargon" deyə adlandırmışlar idi. Mesopotamiya xroniki qeydlərindən Sargonun Sümerin idarəsini 34 döyüş qazanaraq əldə etdiyini anlarıq. Onun bu müvəffəqiyyətləri onu Ərəb Körfəzinə qədər nəhayət apardı və orada Nübarizənin sona çatdığını ifadə etmək üçün oranın sunuyla qılınıcı oldu. Ondan sonrakı iki əsr boyunca böyük Sargon'un xanədanı Sümer və Akkad dan ibarət yaranan bir imperatorluğa hökm etdi. Lakin e.ə. 2130-ci illərdə Sümerlər yenidən müstəqilliyini qazandı və bölgənin böyük bir qisiminin, Ur da yerləşən krallar tərəfindən idarə olunduğu bir müddətdə 2000-ci illərə qədər sürəcək bir yenidən canlanma yaşadı.

Sümerlərin müvəffəqiyyətləri ağırlıqlı olaraq iqlimi və coğrafiyasından qaynaqlanmışdır. Cənub Dəclə və cənub Firat arasındakı torpaqlar olduqca məhsuldar olmasına qarşı sulama lazımlı idi çünki haradasa səkkiz ay boyunca heç yağmur yox idi və sel kimi olan bahar yağışları, Aprel də hasat edilməsi lazım olan əkinlərin sulanması üçün çox gecikmiş olurdu. Sümerlərdə yazlar faydalı deyildi çünki o zamanlarda 125 F ilə torpağı qovurucu hala gətirən istiliklər olurdu. İndiyə qədər gördüyümüz kimi sulama projeksiyaları üzərindəki kollektiv iş diqqətli planlamağı və iddialı liderlik tələb edirdi və bunlar zamanla ictimai laylara ayrılmağa, professional mütəxəssisləşməyə və şəhərlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Sümerlərin bu vəziyyətində ən çox da cənub Mesopotamiyanın qaya, minerallar və hətta ağaclar kimi təbii qaynaqlardan məhrum olması təsirli olmuşdur. Bu da Sümer sakinlərinin məcbur olaraq ağırlıqlı olaraq ticarətə yönəlmələri və iqtisadi çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması üçün mümkün olan hər şeyi öz üstünlüklərinə istiqamətli qiymətləndirmələri demək idi. Digər bir deyişlə, Sümerlər təbiətin bərkətiylə yaşamaq yerinə onu idarələrinə götürmək məcburiyyətində idilər.

Sümerlilərin ən mənalı icadlarından biri də Sümer Çağının başlanğıcında bu mövzuda mükəmməl olduqları təkərli nəqliyyat idi. Bu icadın nə qədər fəvqəladə olduğunu müqayisəli bir perspektivdən bəqdir etmək üçün e.ə. 1700-ci illərə qədər Misir də təkərin illinmədiyini və Avropalılarca tanıtılana qədər də Qərbi yarıküresində bilinmədiyini bir kənara yazmaq lazım. Ehtimalla təkəri təbii şəkildə bir əks ətrafında dönmə daşına məqsədli bir alət olaraq düşünüən ilk Sümerli e.ə. 4000-ci illər ətrafında çömləkçinin çarxını icad etmişdir çünki İranda çömlək istehsalında istifadə edilirdi, oradan Sümerlərə 500 il sonra keçmişdir. Təkərin istifadəsinin çömlək istehsalından nəqliyyata genişləndirilməsi prinsipi müddətin heç bir şəkildə qəti deyil: Misirlilər çömləkçinin çarxını heç olmasa e.ə. 2700-ci illərdə bilirdilər lakin min il sonrasına qədər ondan nəqliyyat üçün istifadə etməmişlər idi və hətta onlar təkəri yenidən icadda etməmişlər idi lakin Mesopotamiyalılarla qurduqları əlaqələrlə öyrənmişlər idi. Bundan ötrə ilk dəfə təkəri daha yaxşı bir nəql vasitəsi üçün xizməyə hazırlayan, kim olduğumüəyyən olmayan Sümerli texnoloji sahədə bütün zamanların ən yaxşı dahiləri arasında hesab edilməkdədir.

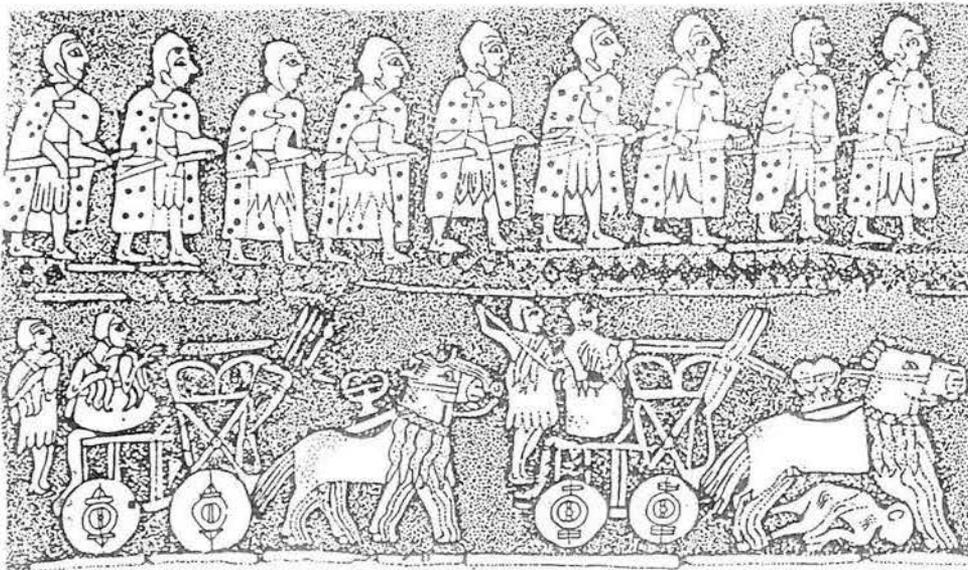


Muhtəşəm Sargon. Bürünc bir başın Akad və Şumeri birləşdirmiş qüdrətli bir hökmdarı təsvir etdiyi düşünülür.



Akkadlı Bir Əsgər Şumerli Esirləri aparır. Ehtimalla Sargon vaxtına aid edilə biləcək bir zəfər anı portreti.

Təkərin icadı



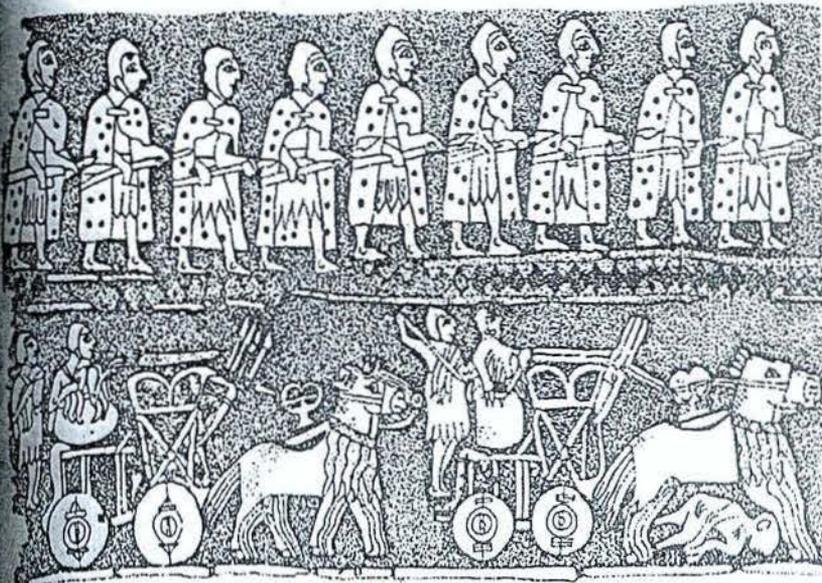
*Sumerian War Chariots.* The earliest known representation of the wheel, dating from about 2600 B.C., shows how wheels were carpentered together from slabs of wood. (For a later Mesopotamian wheel with spokes, see the illustration on p. 48.) One can also observe that at the dawn of recorded history, military aims stimulated technological innovation as they have continued to do ever since.

*Wheeled transport*

The earliest Sumerian wheeled vehicles were two-wheeled chariots and four-wheeled carts. Both were drawn by oxen (horses were unknown in western Asia until they were introduced by Eastern invaders sometime between 2000 and 1700 B.C.), and both were mounted on wheels that were solid, not spoked: two or three slabs of wood were shaped into a circle and fastened together with studs or braces. Ox-drawn chariots obviously did not move very quickly, yet they appear to have contributed to an advance in phalanx warfare, for surviving illustrations dating from about 2600 B.C. depict them trampling the enemy. Carts meant for hauling freight had less need for speed and must have aided the Sumerians immeasurably in their numerous irrigation and urban building projects.

*Lunar calendar*

Along with the wheel, the Sumerians devised another of humanity's most crucial early inventions, the lunar (moon) calendar. In a perilous climate such as that of Mesopotamia it was absolutely essential to begin planting or harvesting at exactly the proper time; thus it was necessary to find some reliable way of marking the passage of days until the proper times for agricultural work came around. The simplest way of doing this was to utilize the cycles of the moon. Since the moon moves from the thinnest crescent back to the thinnest crescent over the course of twenty-nine and a half days, one could consider the completion of such a cycle to be a basic timekeeping unit (we would call it a month), and then count those units until the seasons themselves had made a complete revolution. Hence the Sumerians concluded that when the moon had passed through twelve such units (half assigned twenty-nine days and half thirty), a "year" had passed and it was time to start planting again. Unfortunately they did not know that a "year" is really determined by the completion of the earth's rotation around the sun and that twelve lunar cycles or months fall eleven days short of the solar year. Over the centuries they learned that they had to add a month to their calendars every few years in order to predict the recurrence of the seasons with sufficient accuracy. The Sumerian lunar reckonings were the first known human step



Sümerlərin Təkərli Döyüş Vasitələri. Bilinən ilk təqdim edilmə tarixi E.Ə. 2600-ci il ətrafına tekabül edən təkər, taxta təbəqələrin doqranılmasından necə təkərlər edildiyini göstərməkdədir. Ayrıca yazılmış tarixi müşahidə edən hər hansı bir kimsə, əsgəri məqsədlərin (bundan sonra həmişə davam edəcəyi kimi ) texnoloji yenilikləri təşviq etdiyini görə bilər.

Təkərli  
nəqliyyat

Sümerlərin ilk təkərli vasitələri iki təkərli arabalar və dörd təkərli arabalar idi. Hər ikisi də öküzlər tərəfindən çəkilirdi (E.Ə. 2000-ci il və 1700-ci illər arasındakı bir zamanda Şərqli işğalçılar gələnə qədər atlar, qərbi Asiyada təkərsiz nəqliyyat idilər.) və hər ikisi də kənarlı deyil də bərk cisim olan təkərlər üzərinə oturdulmuşdu: iki ya da üç taxta parçasına çevrə şəklində verilirdi və böyük mismar və dəstək ilə sürətləndirilirdi. Öküzlə çəkilən avtomobillər açıqcası sürətli hərəkət etmirdilər, ancaq günümüzdə çatan təmsillər onların düşməni əzdiyini təsvir etdiyi üçün onların falanj döyüşlərində qatqıları aşkardır. Dörd təkərli avtomobillər isə yük daşıdıqları üçün çox sürətə ehtiyacları yox idi və Sümerlilərə onların saysız sulama və şəhər tikmə projelərində hesabsız qatqısı qatqısı olmuşdu.

Qəməri təqvim

Təkərlə birlikdə Sümerlilər insanlığın digər bir ən əhəmiyyətli icadlarından biri olan ay təqvimini hazırladılar. Mesopotamiya kimi bir iqlimdə əkilmə və hasada başlamanın qəti vaxtını bilmək üçün Ay təqvimini qətiliklə lazımlı idi; bu səbəblə əkinçilik işi üçün ən uyğun vaxtlar gələnə qədər günləri meydana çıxmanın etibarlı bir yolunun tapılması lazımlı idi. Bunun ən asan yolu ayın mərhələlərindən faydalanmaq idi. Ay ən qalın ayparadan ən incə ayparaya qədər iyirmi doqquz yarım gündə hərəkət etdiyindən, hər hansı bir kimsə bu şəkildə bir dairə tamamlanmasını təməl bir zamanlama ölçüsü olaraq düşünə bilər (biz ona bir ay deyəcəyik) və sonra mövsümlər də tam bir çevrilmiş olana qədər bu ölçümləri hesablar. Sümerlilər ayın on iki dəfə belə çevrilməsindən bir ilin keçdiyi və yenidən əkilmə zamanı olduğu nəticəsi çıxarırdılar. Təəssüf ki onlar bir "il" in gerçəkdə dünyanın günəş ətrafında dönməsini tamamlaması ilə təyin olunduğunu və günəş ilinə görə ay mərhələlərinin on bir gün daha qısa olduğunu bilmirdilər. Əsrlər sonra onlar mövsümlərin təkrarlanmasını tam qətiliklə təxmin etmək üçün təqvimlərində hər ilə bir ay artırdılar.

in the direction of what we now understand to be exact, predictive science (the measuring of nature toward the goal of fathoming its "rules of operation"). The fact that the lunar calendar itself is indeed usable if days are added from time to time is confirmed by the modern Jewish and Islamic calendars, both of which are based on lunar cycles that the Jews and Muslims inherited from ancient Mesopotamia.

Ranking together with the wheel and the calendar as one of Sumer's three most precious gifts to succeeding Western civilizations was the invention of writing. To say that writing was "invented" is slightly misleading inasmuch as the emergence of writing in Sumer was gradual, evolving over the course of a millennium (c. 3500 to c. 2500 B.C.) from the representation of ideas by means of pictorial conventions to writing (albeit not alphabetic writing) as we currently know it. Around 3500 B.C. Sumerians had begun to carve pictures in stone or to stamp them on clay as ownership marks; a picture might have stood for a person's nickname (perhaps a rock for "Rocky") or dwelling (a house by a tree). Some five centuries later the evolution toward writing had advanced vastly farther. By then Sumerian temple administrators were using many standardized schematic pictures in combination with each other to preserve records of temple property and business transactions. Although the script of this period was still pictographic, it had advanced beyond pictures standing for people and tangible things to pictures standing for abstractions: a bowl meant any kind of food and a head with a bowl conveyed the concept of eating. After five more centuries full-fledged writing had taken over, for by then the original pictures had become so schematized that they were no longer recognizable as pictures but had to be learned purely as signs, and many of these signs no longer represented specific words but had become symbols for syllables which turned into words when combined with other such signs.

Development of writing

*Early Pictorial Writing.* On the left, Mesopotamian carvings on a piece of shale, dating from about 3400 B.C., depict two men engaged in a commercial transaction, with pictographs around them telling what they were trading. On the right, a Sumerian clay tablet from about 3000 B.C. Here standardized pictures were beginning to represent abstractions.



Sümerlilərin ay hesabları bizim indi tam olaraq anlaya bildiyimiz prediktif elmin (necə işlədiyini öyrənmək məqsədiylə təbiətin ölçülməsi) bilinən ilk addımları idilər. Günümlüz Yəhudi və Müsəlman təqvimçilər tərəfindən əgər hərdənbir günlər əlavə olunsay ay təqviminin əslində rahat olduğunu təsdiqlədiyi bir gerçəkdir, Mesopotamiyalılardan bunu miras alan həm Yəhudilər həm də Müsəlmanlar ay təqviminə əsaslanmaqdadırlar.

Təkrar və təqvimlə birlikdə düşünüləndə Sümerlilərin Qərbi mədəniyyətlərinə təqdim etdiyi üç hədiyyədən ən qiymətliyi yazının icadı olmuşdur. Sümer də yazının ortaya çıxışı tədricən, bu an ancaq belə bildiyimiz qədərliylə resimsel müqavilələr vasitəsilə yazıya keçiş fikirlərinin ifadə edilməsiylə 1000 illik bir inkişaf müddətindən (3500-ci il -2500-ci il) sonra ortaya çıxmağa başlamış olmasından ötürü yazının icad edildiyini söyləmək bir az yanıltıcı olar. Sümerlər qayalar üzərinə oyma şəkillər ya da onları gil üzərinə sahiblik işarəsi olaraq möhürləməyə başladılar: bir şəkil ümumiyyətlə bir şəxsin ləqəbinə uyğun olardı ya da yaşama yerinin (ağacdan ev kimi). 5 əsr qədər sonra yazının inkişafı olduqca sürətləndi. O zamanlarda Sümer məbədi idarəçiləri bir çox standart sxematik şəkillərinin hər birini məbədi varlıqlarını və al-ver əməliyyatları qeydlərinin qorunması üçün bir kombinasiya olaraq istifadə edirdilər.

Bu dövrün yazısı hələ resimsel olmasına qarşı insanlar və konkret şeylər üçün edilmiş olan şəkillərin çox kənarında inkişaf etmişlər idi: çanaq, yemək mənasında idi və bir çanaq və bir baş birlikdə isə yemək yemək mənasını verirdi. 5 əsr sonra tam təşəkküllü yazı yerləşdiyəndə o zamanlar orijinal şəkillər o qədər sxematizə olmuşlar idi ki artıq onlar şəkil olaraq qəbul edilmirdilər lakin işarələr olaraq öyrənilirdilər və bu işarələrdən bəziləri daha spesifik sözləri təmsil etmədi, ancaq digər bu cür işarələrlə birləşdiyəndə sözlərə dönmə hecaların simvolları halına gəldilər.

Şəkil 1.

Şəkil 2.

İlk Resimsel Yazı. Sol tərəfdə, E.Ə. 3,400-ci illərə aid bir parça gil daşı üzərindəki Mesopotamiya oymaları iki adamın ticari alverdəki razılaşmasını, onların nə alib verdiyini yanlarındakı şəkillər ilə təsvir etməkdədir. Sağ tərəfdə isə E.Ə. 3000-ci il lərə aid bir Sümer gil lövhəsidir. Burada standartlaşdırılmış şəkillər, mücərrədləşmələri təmsil etməyə başlayırlar.



*Cuneiform Writing.* Carvings on limestone from around 2600 B.C., now in fully syllabic-phonetic cuneiform, announce that a certain king of Ur has built a temple.

The writing system that reached its fully developed form in Sumer around 2500 B.C. is known as *cuneiform* because it was based on wedge-shaped characters (*cuneus* is Latin for wedge) impressed on wet clay by a reed stylus with a triangular point. In total there were about 500 cuneiform characters, and many of these had multiple meanings (the "right one" could only be identified in context), making the system much more difficult to learn than subsequent writing systems based on alphabets. Nonetheless, cuneiform served well enough to be used as the sole writing system of Mesopotamia for two millennia and even to become the standard medium for commercial transactions throughout most of western Asia until about 500 B.C.

All the cuneiform texts surviving from the Sumerian era were copied on clay tablets that have been excavated in modern times. Of these about 90 percent are business or administrative records, but the other 10 percent fall roughly into the category of literature—specifically dialogues, proverbs, hymns, and fragments of mythic tales. The Sumerian dialogue was a genre in which two characters would argue opposing sides in debates—summer vs. winter, axe vs. plow, or farmer vs. shepherd. Since both sides had much to recommend them, there was usually no winner; rather, the genre seems to have been devised for teaching purposes, to help students in temple schools learn as much about a given subject as there was to know. The surviving proverbs, on the other hand, advanced firm opinions. A charming example of a worldly Sumerian proverb is "where servants are, there is quarrel; where cosmeticians are, there is slander"; from this we see that the gossipy hairdresser has been known to human civilization since the dawn of history.

Hymns and mythic tales surviving on Sumerian clay tablets (supplemented by Sumerian texts copied by later Mesopotamians) show that



*Sumerian Praying Figures.* The statues dating from about 2500 B.C. show Sumerians praying for divine aid to bring them prosperity.



Misnar Yazısı. M. Ö 2600-ci il ətrafında əhəng daşı üzərindəki oymalar, indi tamamilə hecesel-fonetik misnar yazısı olmasıyla UR kralının bir məbəd etdirmiş olduğunu göstərməkdədir.

Yazı sisteminin Sümerlərdə e.ə. 2500-ci ildə ən inkişaf etmiş hali misnar yazısı olaraq bilinir çünki üçbucaq nöqtəsiylə qamış qələm tərəfindən yaş gil üzərinə basılan misnar şəkilli xarakterlərə əsaslanırdı. Cəmdə 500 qədər misnar yazısı vardır və bunların bəzisinin bir çox mənaya gəlməsi (doğru olanı ancaq mətndən aydın ola bilərdi) əlifbalara əsaslanan sonrakı yazı sistemlərinə görə öyrənilməsini daha çətin bir hala gətirirdi. Bununla belə misnar yazısı Mesopotamiyadakı tək təzi sistemi olaraq iki min il boyunca kafi olmuş və hətta e.ə. 500-ci ilə qədər Qərbi Asiyanın çoxu yerləri boyunca ticari əməliyyatların standart vasitə olmuşdur.

Sümer Çağından günümüzdə qalan müasir zamanlarda qazıntılarda ortaya çıxarılmış bütün misnar yazısı mətnləri gil lövhələr üzərinə yazılmışdır. Bunların %90ı ticarət ya da rəhbərlik qeydləridir, lakin digər %10lik qisimi təxminən ədəbiyyat kateqoriyasına qoyula biləcək dialoqlar, atalar sözləri, ilahi və əfsanəvi hekayələrdir. Sümerlərin dialoqu iki xarakterin müzakirələrdə yaz-qış, balta-markalıq, cütçü və çoban kimi zidd mövzuları mübahisə müzakirə etdiyi bir növdür. Hər iki tərəfdə özlərini bəyəndirdikləri üçün ümumiyyətlə qazanan olmaz, dahası elə görünür ki bu janr təhsil məqsədlərlə, bilinməsi lazım olan bir mövzu haqqında məbəd məktəblərində şagirdlərə kömək etmək məqsədiylə hazırlanmışdı. Bizə çatan atalar sözləri isə digər tərəfdən olduqca iti fikirlər idi. Bunun ən təəcübü nümunəsi bu pişkin Sümer atalar sözüdür: "Harada xidmətçilər varsa orada çəkişmə vardır; harada kosmetikçilər varsa orada böhtan vardır." Bu sözdən biz anlayırıq ki dedi-qoduçu bərbərlər tarix şəfəqindən bəri insanlıq mədəniyyətinə məlummuş.

Günümüzdə çatan Sümer gil lövhələrindəki ilahilər və əfsanələr (daha sonra Mesopotamiyalılarca Sümer mətnlərinin çoxaldılması möhkəmləndirilmişdir) göstərməkdədir ki



Dua etməkdə olan Sümerli Fiqurları. E.Ə. 2700-ci illərə aid olan heykəllər Sümerlərin özlərinə rifah gətirməsi üçün müqəddəs köməkçiyə dua etdiklərini göstərir.

*Evolution of Sumerian religion*

assumptions concerning the gods underwent a process of steady evolution during the Sumerian era. For purposes of simplicity we may note two main phases: a shift from viewing the gods as being part of nature to imagining them acting like humans, and then a shift from assigning to the gods the attributes of humans to imagining them acting like omnipotent rulers. The oldest evidence reveals that the Sumerians originally worshiped disembodied natural forces. One "god" was the force that grew the grain, another the force of the rising sap, another the power that preserved food in storehouses. During the course of the third millennium (the time from 3000 to 2000 B.C.), however, it became easier for the Sumerians to interpret natural occurrences on the basis of anthropomorphic (human) analogies. Thus the torrid summer came to be understood as the annual "death" of the fertility god and the bringing of the harvest to the storehouse the "marriage" of the fertility god to the goddess of storage. Whether the gods were forces in nature or anthropomorphic entities, the purpose of worshiping them was to bring plenty and ward off natural disasters. But toward the end of the third millennium, after Sargon the Great's conquest of Sumer had introduced a period of national rivalries, some of Sumer's anthropomorphic gods inevitably began to assume political characteristics. Some gods were thought of as patron gods of cities, others as rulers of various spheres (such as the sky, the earth, or the underworld), and one, Enlil, was understood to be the ruler of all these rulers. These developments led ever more to notions of divine unity and divine omnipotence.

However the gods were conceived, Sumerian temples loomed mightily over Sumerian society throughout the period from 3200 to 2000 B.C. The temples literally dominated both the cities and the entire flat Sumerian skyline because they were built on huge platforms intended solely to lend them height. All were constructed out of slabs and bricks made from sun-dried clay because stone and wood were unavailable, and most were built in the form known as the *ziggurat*, a terraced (stepped) tower surmounted by a shrine. So massive was the typical Sumerian temple and so arduous the work necessary for building it, that according to modern estimates 1,500 laborers would have had to work on one for ten hours a day uninterruptedly for five years before it was finished. (Moreover, mud-brick edifices, once built, required constant large-scale repair, so building must have been nearly continuous.) Yet apparently such work was accomplished primarily in shifts by volunteers, as acts of devotion to the gods on whom all life was thought to depend.

Sumerian priests did not live in the temples themselves but rather in adjacent structures that were part of the temple precincts. Also dwelling within the precincts were temple administrators, craftsmen, and slaves. Since priests and administrators (the two terms may often have been synonymous) needed to learn cuneiform, temple precincts included schools for teaching it and for proferring other knowledge

*Dominating presence of the ziggurat**Temple schools*

Sümer Çağı müddətində tanrılar haqqındakı fərziyyələr davamlılığı olan təkamül müddətinə çevrilmişdir. Asanlıq məqsədiylə biz buna bəlkə iki mərhələ olaraq toxuna bilərik: tanrıların da insanlar kimi hərəkət etdiklərini xəyal edərək təbiətin bir parçası olaraq görüldüyü dövr və sonra isə insanların hər şeyə qədr idarəçilər olaraq hərəkət etdiklərini xəyal edərək tanrının xüsusiyyətlərini özlərinə təsis etmə dövrü. Ən köhnə sübutlar göstərmişdir ki Sümerlər əslində mücəssəm olmayan təbii güclərə tapınmışlar. Bunlardan biri taxılın yetişməsin təmin edən güc olan tanrı, bir başqası bitki özünü yetişdirən güc olan tanrı, bir başqası isə anbarlardakı yeməyi qoruyan güc. Üçüncü min il müddətində (e.ə. 3000-e.ə. 2000) isə ancaq Sümerlərin təbiət hadisələrini insan analojiləri əsasında şərh etmələri bu iş asanlaşdırmışdır. Bundan ötəri qovurucu yaz gəlməsi bərəkət tanrısının ölüm zamanı, hasat vaxtını gətirən bərəkət tanrısı və yağma tanrıçasının da toyu olaraq aydın olardı. Tanrılar istər təbiət gücləri ya da insan formasındakı varlıqlar olsun, onlara tapınılmasının məqsədi rifahın gəlməsini və təbii fəlakətlərin uzaq olmasını təmin etmək idi. Lakin Böyük Sargonun Sümeri işğal edib milli çəkişmələr gətirdiyi üçüncü milenyumun sonlarına doğru Sümerin bəzi insan formasındakı tanrıları siyasi xarakterlər olaraq düşünəlməyə başlandı. Bəzi tanrılar şəhərlərin baş tanrısı, digərləri müxtəlif layların (səma, yer üzü, yerin altı kimi idarəçiləri olaraq və bir dənəsi isə, Enlil ,bütün bu idarəçilərin idarəçisi kimi aydın olurdu. Bu inkişaf birliyin və qüdrətin bölünməsinə istiqamətli daha çox fikir qazandırır.

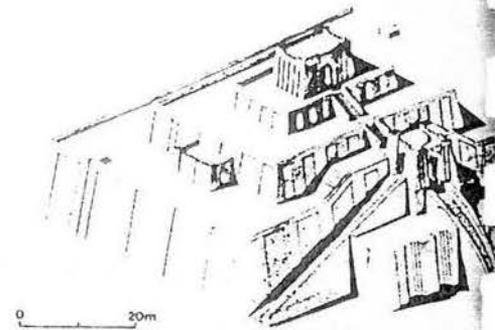
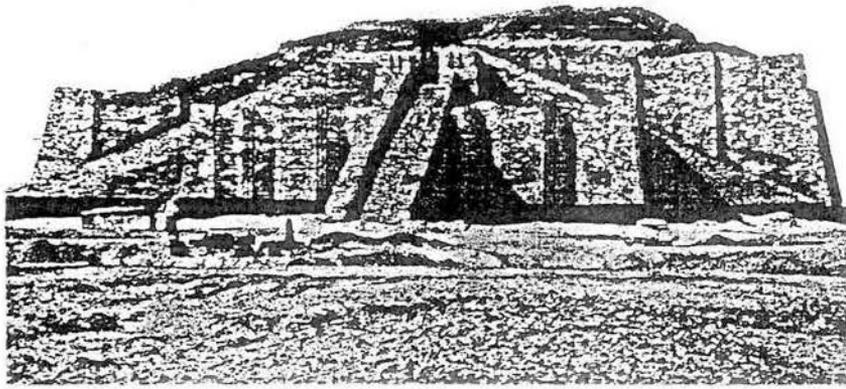
Sümer dininin  
təkamülü

Ancaq tanrılar saxta idi, Sümer məbədləri e.ə. 3200-ci il deyil 2000-ci illərə qədər Sümer cəmiyyəti üzərinə güclü bir qarartma etmişdi. Bu məbədlər həm şəhərləri həm də şəhərin silüetinə tam tamına hakim olmuşlar çünki onlar özlərini yüksəldəcək nəhəng strukturlar tikmişlər. Hamısıda günəşdə qurudulmuş gildən edilmiş böyük yastı daşlar və kərpiclərdən tikilmişdi, çünki qaya və taxta tapmaq mümkün deyildi və bir çoxu da üzərində məbəd olan pilləli qüllə şəklində ziggurat olaraq bilinən formada tikildi. Tipik bir Sümer məbədi o qədər nəhəng idi ki onu tikmək üçün günümüz təxminlərinə görə 1500 işçi 5 il boyunca gündə 10 saat aralıqsız olaraq işləməq məcburiyyətindədir. (dahası palçıq briketli strukturlar bir dəfə tikildi mi artıq davamlı olaraq geniş ölçək də baxıma ehtiyac duyarlar. )Ancaq ətrafda belə bir iş əsas olaraq könüllülərcə bütün həyatlarını onlara bağladıkları tanrılara bir həsr etmə hərəkəti olaraq bacarılmışdır.

Ziggurat'ın hakim  
varlığı

Sümer din adamları özləri məbədlərdə deyil də daha çox məbəd ətrafındakı əlavə etməli strukturlarda yaşayırdılar. Ayrıca ətrafında idarəçilər, sənətkarlar və kölələr də qalırdılar. Din adamları və idarəçilər( ki ümumiyyətlə iki termin sinonimdir) mismar yazısını öyrənmək məcburiyyətində olduqları üçün məbədin mühitində onu və din adamlığı qəsdin üçün lazımlı məlumatı

Məbəd  
mektebləri



*Sumerian Ziggurat.* This edifice, built in Ur around 2100 B.C., is the best preserved surviving ziggurat. As can be seen from the diagram of its original form, a shrine, reached by climbing four stories and passing through a massive portal, was the goal of the worshiper's ascent and the most sacred part of the temple.

*The wide-ranging role of the temple*

necessary for the priestly caste. These Sumerian schools were the earliest known schools in the history of human civilization.

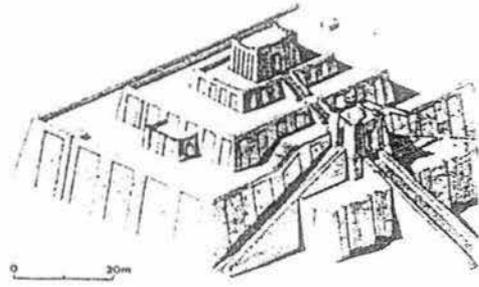
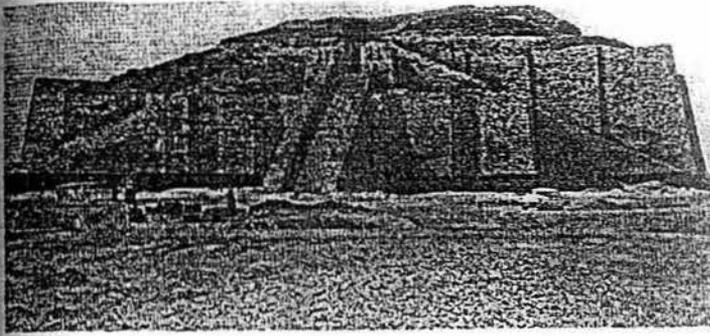
Invariably the temple complexes owned huge stretches of land outside the cities, for without the income provided by such agricultural holdings they could not have supported their vast enterprises. Usually the temple complexes also engaged in trade, selling the goods that were manufactured or stored within their precincts to buyers within their respective cities or shipping them for sale over long distance. Thus the temples were virtually "states within the state." Furthermore, before the time of Sargon they frequently were "the state" insofar as the priests of the Sumerian cities were often their cities' rulers. After the liberation from Sargon's dynasty secular kings customarily took over the rulership of Sumerian cities, but even then the king and his family would have intermarried with the families of the foremost priests.

*Sumerian social structure*

Aside from priests, kings, and prominent warriors (who would have been members of the families of priests and/or kings), Sumerian society knew three ranks: the "specialists" in the temple complexes, the free farmers, and the slaves. The specialists were administrators, merchants, and artisans, all of whom were reasonably well off but completely dependent on the priests. The free farmers seem to have been left with the worst land and often found it necessary to place themselves in financial debt to the temples in order to survive. As for the slaves, we know very little about them because their very existence was hardly noticed in the records, but it is virtually certain that their lives were supremely miserable.

## 2. OLD BABYLONIAN DEVELOPMENTS

Although the Sumerians achieved marvels in mastering their physical environment, an ecological problem that escaped their attention was the steady deterioration of their soil caused by mounting salt content.



Sümer Zigguratu. E.Ə. 2100-ci illərdə tikilən bu bina ziggurat qalıqları içərisində ən yaxşı qorunmuş olandır. Orijinal forması olan bir məbədin diaqramından anladığımız qədəriylə ibadət edənün çıxması və məbədin ən şirli qisiminə çatmaq üçün dörd qat dırmaşmaq və nəhəng bir qapıdan keçmək lazım idi.

Öyrədəcək məktəblər vardı. Bu Sümer məktəbləri insanlıq mədəniyyət tarixinin bilinən ən köhnə məktəbləridir.

Məbədin geniş miqyaslı rolu

Hər vaxt bu məbəd komplekslər də şəhərlərin xaricinə qədər uzanan ərazilərə sahib idilər çünki bu cür əkinçilik varlıqları olmazsa o nəhəng təşəkküllərini ayaqda tuta bilməzdilər. Ümumiyyətlə bu məbəd kompleksləri ayrıca öz mühitlərində çıxarılan və yığılan məhsulları öz şəhərlərindəki alıcılara ya da gəmiylə uzun məsafələrə aparmaq surətiylə sataraq ticarətlə də məşğul olurdular. Bundan ötəri bu məbədlər əslində "dövlət içində dövlət" idilər. Dahası, Sargon dan əvvəl bunlar bir ölçüdə dövlət kimi idi çünki Sümerlərin din adamları öz şəhərlərinin idarəçiləri idilər. Sargon xanədanının rahatlığı gətirməsindən sonra dünyəvi krallar Sümer şəhərlərinin liderliyini ələ keçərdilər, lakin yenə də kral və ailəsi, qabaqcıl din adamları və onların ailələri ilə arasındakı iç evliliklərə davam edəcəkdilər.

Sümerin ictimai quruluşu

Ayrıca din adamlarının, kralların və əhəmiyyətli əsgərlərin (ki bunlar din adamları və kralların ailəsindən olurdular) yanında Sümer cəmiyyətində üç sinif daha bilinirdi: məbəd komplekslərindəki mütəxəssislər, müstəqil əkinçilər və kölələr. Bu mütəxəssislər hamısı olduqca halı vaxtı yerində lakin hamısı ilə din adamlarına bağlı olan idarəçilər, tacirlər və sənətçilər idi. Müstəqil əkinçilər elə görünürdü ki ən pis ərazilərə sahib idilər həyatda qalmaq üçün davamlı olaraq məbədlərdən borc almaq ehtiyacı olan insanlar idi. Kölələrə gəlincə qaynaqlarda çox bəhs edilmədikləri üçün haqqlarında çox az məlumata sahibik lakin həyatlarının hamısı ilə səfalət içində keçdiyi qətidir.

## 2. KÖHNƏ BABİLİN HƏDİSƏLƏRİ

Sümerlər fiziki ətraflarını möcüzəvi bir şəkildə tənzimləməni bacarmış olsalar da, ekoloji bir problem gözlərindən qaçmışdır o da texniki olaraq duzlanılma olaraq bilinən duz maddəsinin yığılmasından ötəri

a process technically known as salinization. The irrigation of the dry soil of Sumer from the nearby rivers brought moisture, but it also brought salt, and the salt remained when the river water evaporated. On a year by year basis the quantities of salt thus introduced into Sumer's soil were insignificant, but on a century by century basis they became deleterious to its fertility. Study of surviving cuneiform tablets has shown that arable lands were becoming less productive in parts of Sumer by as early as 2350 B.C., a fact that may help to account for Sargon of Akkad's ability to conquer the whole region. Sumer was not yet so weak that it could not rise up to overthrow the Akkadians two centuries later, but by around 2000 B.C. the region was sinking into permanent economic eclipse. Unable to produce agricultural surpluses, Sumer's cities could no longer support their priests, administrators, and armies, and the area gradually yielded primacy in Mesopotamia to territories lying farther north.

The Sumerian era of Mesopotamian history was followed by the Old Babylonian era, which lasted from about 2000 to about 1600 B.C. It must be emphasized that the first date is chosen arbitrarily, for nothing dramatic happened in the year 2000 to mark a break from one era to another. Indeed, not only was the transition from Sumerian to Old Babylonian dominance in Mesopotamia gradual, but even when the Old Babylonian era had come to its fullest flowering around 1770 B.C. its culture was not dramatically different from the Sumerian culture that had preceded it. Two criteria alone allow for drawing any sharp distinctions between Sumerians and Old Babylonians: geography and language. We have seen that the most prosperous and culturally advanced cities in Mesopotamia during the Sumerian era were those that lay farthest to the south; during the succeeding 400 years, on the other hand, the weight of civilization shifted northwards to Akkad, where for much of the time it became centered on the newly founded city of Babylon. In addition, unlike the Sumerians who had spoken a language unrelated to any other, the peoples who held sway in Mesopotamia during the Old Babylonian era spoke languages that belonged to the *Semitic* language group.

Semitic language peoples (today including Arabs, Israelis, and Ethiopians) trace their descent to a point of origin in the Arabian peninsula. Exactly why or when Semitic tribes headed toward Mesopotamia remains unknown. What is known is that Sargon the Great and his armies were Semites and that consequently Sumer had already undergone a period of Semitic dominance toward the end of the third millennium. The Sumerian revival occurring between 2130 and about 2000 B.C. had only been an interlude in this regard because even during that time other Semitic tribes were infiltrating Mesopotamia and taking over pockets of territory in Akkad and Sumer. Ultimately the most successful of these proved to be the Amorites, who advanced into Mesopotamia around 2000 B.C. and settled in parts of Akkad. Two and a half centuries later the Amorites conquered all of Sumer, at

## Old Babylonian Developments

Sumer's economic eclipse:  
salinization

Gradual transition to Old  
Babylonian dominance

Influx of Semitic language  
peoples

torpağın davamlı pısa getməsi müddətidir. Yaxın çaylardan su gətirilərək quraq Sümer torpaqlarının sulanması nəm gətirməsinin yanında ayrıca duzu da gətirdi və çay suyu buxarlaşdığı zaman duz geridə qaldı. Sümer torpaqlarındaki bu duz təcrübəsi il be il çox əhəmiyyətli ölçüdə deyildi ancaq əsrlər baxımından torpağın məhsuldarlığını yox edici hala gəldi. Günümüzə çatmış mısır yazısı lövhələrinin araşdırılması göstərmişdir ki e.ə. 2350-ci illər ətrafında artıq Sümerlərin torpaqları daha az məhsuldar hala gəlmişdi, bu gerçək bəlkə Sargonun Akkadının bütün bölgəni ələ keçirə bilməsinə bir səbəb olaraq hesab edilə bilər. Sümerlərin iki əsr sonra belə Akkادلılara qarşı qoya bilməyəcək qədər zəif deyil idilər ancaq e.ə. 2000-ci illər ətrafında bölgə daimi bir iqtisadi böhranın içinə batmışdı. Zirai məhsullarını çıxara bilməyən Sümer şəhərləri daha çox din adamlarını, idarəçiləri və ordunu bəsləyə bilməyəcəkdi və tədricən bölgə şimala doğru uzanan Mesopotamiya daki üstünlüyə boyun əyəcəkdi.

Sümerlərin iqtisadi çöküşü: duzlanma

Mesopotamiya tarixində Sümer Çağını sonra e.ə. 2000-ci illərdən e.ə. 1600-ci illərə qədər davam edəcək olan Köhnə Babil çağı izləyəcəkdi. Bu ifadə edilməlidir ki ilk tarix təsadüfi seçilmişdir, çünki 2000 tarixində bir çağ bağlayıb bir başqasını açacaq hər hansı bir dramatik hadisə yaşanmamışdır. Əslində Mesopotamiya da yalnız Sümer Çağından Köhnə Babilə keçiş tədricən deyil, hətta Köhnə Babil çağı ən parlaq dövrü olan e.ə. 1770-ci illərdə dahi onun mədəniyyəti dramatik bir şəkildə özündən əvvəlki Sümer mədəniyyətindən çox da fərqli deyil. Sümerlilər və Köhnə Babilliləri iti şəkildə ayıracaq yalnız iki meyar vardı: coğrafiya və dil. Bizim Sümer çağı boyunca Mesopotamiya da ən müreffeh olaraq gördüyümüz şəhərlər cənuba ən uzaq olan yerlərdə idi; akabindeki 400 ildə digər tərəfdən mədəniyyətin əsas qisimi şimalda Akkادلara, orada da yeni qurulmuş olan Babil şəhərinə yönəlmişdir. Əlavə olaraq, bir-biriylə bağı olmayan dillər danışan Sümerlilərin əksinə Babil Çağında Mesopotamiya daki xalqlar Semitik qrupa aid dilləri danışmışlar.

Qədim Babil hakimiyyətinə pilləli keçid

Sami dilli xalqlar (Ərəblər, Yəhudilər və Efiopiyalılar) öz keçmişlərini Ərəb yarımadasında bir çıxış nöqtəsinə söykəməkdədirlər. Sami qəbilələrin nə vaxt və niyə Mesopotamiya yönəldikləri qəti olaraq bilinməməkdədir. Bilinən şey odur ki Böyük Sargon və onun orduları Sami idilər və nəticə olaraq Sümer üçüncü milenyumun sonlarına doğru Sami hökmranlığa altına girmişdir. Sümerlərin e.ə. 2130 və 2000 -ci illər arasındakı yenidən canlanması yalnız ara bir fəsil idi çünki o zaman müddətində belə Sami qövmlərinin Mesopotamiya ya girişləri davam edirdi və Akkad və Sümer də torpağın hakimiyyətini götürürdülər. Nəhayət bunların ən müvəffəqiyyətli, sübut edilmiş olan Amoritlərdir ki bunlar Mesopotamiya ya e.ə. 2000-ci illər ətrafında daxil olmuşlar və Akkadın bəzi yerlərində yerləşmişlər. 250 il sonra Amoritlər bütün Sümeri işğal etdilər və

Sami dildə olan insanların girişi



Hammurabi: King of Babylon and Law-Giver

*"Code of Hammurabi"*

*The practical nature of Mesopotamian jurisprudence*

which point the Semitic dialect they spoke replaced Sumerian as the spoken and written language of Mesopotamia. Yet the very same Amorites adopted all other aspects of the Sumerian cultural inheritance.

Because the Amorites made the city of Babylon in Akkad the capital of their empire, they are commonly called the Babylonians, or, more often, the Old Babylonians, to distinguish them from the Chaldeans, who ruled Mesopotamia more than a millennium later. The founder of the Old Babylonian empire and unquestionably the greatest Amorite ruler was Hammurabi (1792–1750 B.C.).<sup>1</sup> At the time of his accession the Amorites were still no more than one of several warring powers in southern Mesopotamia, but in 1763 B.C. Hammurabi conquered all of Sumer, and by 1755 B.C. he had subdued all the rest of Mesopotamia to its northern extremes at the borders of Syria. As his victories mounted, Hammurabi called himself "King of Akkad and Sumer," and then "King of the Four Quarters of the World." Despite this magniloquence his empire was short-lived (political events in Mesopotamia after the reign of Hammurabi will be treated in the next section), but another of his chosen titles, "King of Justice," refers to the source of his lasting fame, for Hammurabi was the promulgator of the earliest ordered collection of laws surviving in the human record.

Scholars agree that the "Code of Hammurabi," a stone document containing 282 laws, was based on Sumerian legal principles with an admixture of Semitic innovations, but since they seldom agree as to which principles were Sumerian and which Semitic it is wisest to consider the entire text as being simply the fullest-known document recording "Mesopotamian jurisprudence." Before considering some of the code's main premises it must be said that it was devoid of the modern notion of "equality before the law." In the Code of Hammurabi slaves have no rights whatsoever and are subject to frightful mutilations for trivial offenses. Otherwise, two legal classes appear: "men," clearly understood to be aristocrats; and all others neither "men" nor slaves, whom the law treated poorly but to whom it offered some rights. Crimes of "men" against their nonslave inferiors were punished less severely than crimes of "men" against "men," and crimes of "men" against slaves were punished only to the extent that they resulted in "property damage" to a slave owner.

The two most famous principles underlying Hammurabi's code are "an eye for an eye" and "let the buyer beware." At first both seem dreadfully primitive. In offering the recompense of exact retaliation ("if a man destroy the eye of another, his eye shall be destroyed"; "if a man breaks another's bone, his bone will be broken"), the code never considers whether the initial injury may have been accidental and is chillingly insistent on inflicting pain and humiliation. The "buyer beware" principle is less chilling but hardly seems like law. Why should the state announce in a legal code that the seller is free to get

<sup>1</sup> Here, and throughout, dates following a ruler's name refer to dates of reign.



Hammurabi: Babil  
Kralı və  
Qanunvericisi

bu nöqtədən etibarən onların danışdığı Sami diyalekti Mesopotamiya nın danışma və yazı dili halına gəldi. Həm də eyni Amoritlər Sümer mədəniyyət mirasının digər bütün cəhətlərini götürmüşlər.

Amoritlər Akkad taki Babil şəhərini öz imperatorluqlarının paytaxtı etdiklərindən ötəri ümumiyyətlə Babilliyə ya da Mesopotamiyanı 1000 ildən sonra idarə etmiş olan Keldənilərdən fərqləndirilmək üçün daha sıxılıqla Köhnə Babillilər olaraq adlandırılmışlar. Köhnə Babil imperatorluğunun qurucusu və mübahisəsiz ən böyük hökmdarı Hammurabi olmuşdur (e.ə. 1792-1750-ci illər). Onun taxta çıxış zamanında Amoritlər bir neçə döyüşçü qrupdan kənar bir şey deyillər idi lakin e.ə. 1763-ci ildə Hammurabi bütün Sümeri işğal etdi və artıq e.ə. 1775-ci ildə O şimalda Suriya sərhədinə qədər uzanan Mezopotomyanın geri qalan qisimlərini hakimiyyəti altına almışdı. Zəfərləri artdıqca Hammurabi özünü "Akkad və Sümerin Kralı" və sonraları isə "Dünyanın dördüdə birinin kralı" olaraq adlandırdı. Bu şafşatasına qarşı onun imperatorluğu uzun ömürlü olmadı (Hammurabi ilə bağlı sonrakı siyasi hadisələrə sonrakı hissədə toxunulacaq), lakin onun ünvanlarından biri olan "Ədalət Kralı" onun hələ də davam edən şöhrətinin qaynağıdır çünki Hammurabi insan qeydlərindəki ilk nizamlı qanunları nəşr etmiş insandır.

Alimlər, Hammurabi Qanunlarının Sümer hüquq prinsipləriylə Semitik yeniliklərin xarmanlanıldığı 282 qanundan müteşəkkil daş bir sənəd olduğu mövzusunda ortaq qənaətə çatırlar ancaq hansı fikirlərin Sümerlilərə ya da Samilərə aid olduğu istiqamətində razılaşma yox. Ən ağıllıca iş bütün mətnin Mesopotamiya Hüququ olaraq düşünülməsi olacaq. Qanunun əsas maddələrini ələ almadan əvvəl onun müasir düşüncə olan "bərabərlik qanundan əvvəl gəlir" fikirindən məhrum olduğunu ifadə etmək məcburiyyətindəyik. Hammurabi Qanununa görə kölələrin heç bir şəkildə haqları ola bilməzdi və onlar sadə cinayətlər ötəri qorxunc cəzalara çarpdırılırdılar. Digər tərəfdən iki hüquqi sinif ortaya çıxmışdı: "adamlar" açıqca aristokratlar olaraq aydın olurdular və "adamlar" və kölələrin xaricində qalan qanunun az işlədiyi ancaq bəzi haqlar təqdim etdiyi digərləri. "Adamların" kölə olmayan öz astarına qarşı olan cinayətlər "adam"ların "adamlar" a qarşı işlədiyi cinayətlərdən daha az şəkildə cəzalandırılırdı və "adamlar" ın kölələrə qarşı işlədiyi cinayətlər isə ancaq kölə sahibinə etdiyi şişə ilə "maddi zərər" ölçüsündə qalardı.

Hammurabi Qanununun ən məşhur iki qanunu "gözə qarşı göz-qisasa qisasa" və "aldıqlarından alıcı məsuldur" sözləridir. İlk baxışda olduqca primitiv görünür. Qisasın tətbiq olunmasının təqdim edilməsində (əgər bir adam birinin gözünü çıxartdısa öz gözü də çıxardılacaq, əgər biri başqasının sümüyünü qırdısa onun ki də qırılacaq) Qanun bu yaralama hadisəsinin qazara olub olmadığına heç baxmazdı və tükələr ürpərdici bir şəkildə acı vermək və alçaltmaqda israrlı idi. "Aldıqlarından alıcı məsuldur" prinsipi isə daha tükələr ürpərdici ancaq qanun kimi çox görünmürdü.

Mesopotamiya  
hüququnun praktik  
təbiəti

away with trickeries? Hammurabi's code becomes more intelligible only if we recognize that it aimed at different ends than modern jurisprudence. The Mesopotamians promulgated laws primarily to stop fights. Thus they thought—and by no means without reason—that a person tempted to act violently might refrain from such behavior if he remembered that whatever wound he inflicted on another would probably be inflicted upon himself. They clearly also thought that punishments would exercise a deterrent effect only if they were executed swiftly and without hope of mercy, a point of view that made it necessary for them to dismiss motive as irrelevant because investigating circumstances and motives would have taken time and opened the possibility that truly willful crimes might have gone unpunished if the criminal knew how to defend himself. As for the “buyer beware” principle, that too was meant to stop fights because a buyer knew that he had no rights and would be swiftly punished if he tried to assert any.

Having considered these practical dimensions of Mesopotamian jurisprudence, it must be added that Hammurabi's code was not entirely indifferent to the notion of justice. Although the insistence on exact retaliation is surely cruel, it is not entirely lacking in a concept of fairness inasmuch as “an eye for an eye” is surely fairer than a head for an eye or an eye for a fingernail. Secondly, abstract ethical principles are embedded in Hammurabi's code in certain instances. For example, since the Mesopotamians believed that children should be deferential to their parents, law 195 of the code stated: “if a son has struck his father, his hand shall be cut off.” Finally, the state is called upon occasionally to provide social well-being rather than merely to judge and punish. The most elevated aspect of this “welfare state” dimension to the code appears in law 23, wherein it is announced that if a man is robbed and the robber cannot be found, “the city . . . in whose territory the robbery was committed shall make good to the victim his lost property.” We have seen that Hammurabi did wish to be known as “King of Justice,” and by the measures of his time he was entirely that; moreover, although Western concepts of justice were to develop greatly thereafter, most of the principles inherent in the Code of Hammurabi were to become points of departure for much of that future development.

Equal in fame to Hammurabi's code as a monument of Old Babylonian civilization is the poem known as the epic of *Gilgamesh*. Like the code, this work was also a Sumerian-Babylonian hybrid. Its hero, Gilgamesh, was a real historical figure—a Sumerian king who ruled around 2600 B.C.—whose exploits so excited the imagination of contemporaries that they began to tell fanciful stories about him. Retold over the centuries in the Sumerian tongue, the stories grew ever more fanciful until they became almost pure fiction. So entertaining were these stories that late in the third millennium the various Semitic conquerors of Sumer began to translate them into their own dialects.



*Code of Hammurabi.* The entire code of Hammurabi survives on an eight-foot column made of basalt. The top quarter of the column depicts the Babylonian king paying homage to the seated god of justice. Directly below one can make out the cuneiform inscriptions that comprise the law code's text.

*Concepts of justice and social welfare*

*Old Babylonian literature: epic of Gilgamesh*

Yaxşı nə üçün hökumət qanuni bir qanun içərisində satıcının hiylə edə bilməsinə icazə vermişdi? Hammurabi Qanunu ancaq onun günümüz hüququndan çox fərqli nəticələndilər arzuladığını fərq etsək aydın ola bilər olacaq. Mesopotamialılar qanunları döyüşlər bitsin deyər çıxarmışlar idi. Bundan ötəri onlar düşünmüşlər idi ki əgər bir şəxs başqa bir şəxsə qarşı şiddət istifadə etsə o zaman özünə də eyni şəkildə rəftar ediləcəyini bildiyindən bundan uzaq dayanacaqdı. Ayrıca onlar çox açıq bir şəkildə düşünürdülər ki heç mərhəmət ümidi olmadığına və cəzalar mərhəmətsizcə tətbiq olunduğunda daşındırıcı bir təsiri olacaq. Bu dünyagörüşü onların hadisənin səbəbini təhrikini göz ardı etmələrini tələb edirdi çünki təhrik və şərtlərini araşdırmaq zaman itkisinə gətirib çıxaracaq və əgər günahkar özünü necə müdafiə edəcəyini öyrənsə o zaman qəsdı olaraq işlənmiş cinayətlərdə cəzasız qala biləcəkdı. "Alıcı məsuldur" prinsipinə gəlincə, bu da döyüşlərin önünü almaq için idi çünki əgər bir alıcı hər hansı bir şey iddia etsə heç bir haqqını olmadığını və şiddətli bir şəkildə cəzalandırılacağını bilərdi.

Bu praktik nəticələriylə birlikdə düşünülüyündə bu ifadə edilməlidir ki Hammurabi Qanunu ədalət fikrinə tamamilə qeydsiz deyil. Qisas qisas üzərindəki dayanıqlılıq olduqca zalımcə olmasına qarşı, "gözə qarşı göz" nümunəsi "gözə qarşı baş ya da bir barmağa qarşı göz" anlayışından daha ədalətlidir. İkinci olaraq da, Hammurabi Qanununda gizlənmiş olan mücərrəd etik prinsiplər qəti faktlardır. Misalən, Sümerlər övladın valideynlərinə hörmətli olması lazım olduğuna inandıqlarından 195-ci kanunda bu ifadə edilmişdir: "əgər bir övlad atasına vursa onun əli kəsilər." Nəticə olaraq bu dövlətə ədalət ya da cəzalandırmadan çox ictimai rifah üçün müraciət edilərdi. Bu rifah dövlətinin ən inkişaf etmiş cəhəti 23-cü qanunda özünü göstərər; buna görə "əgər bir adamı bir başqasını soyub qaçsa və əgər tapıla bilməzsə o oğurluğun edildiyi şəhər zərər çəkmiş adamın ziyanını qarşılamaq məcburiyyətindədir." Gördüyümüz qədəriylə Hammurabi özünün "Ədalətli Kral" olaraq bilinməsini istəmişdir və zamanının ölçütlərinə görə tamamilə elədir; dahası Qərbin hüquqi fikirləri ondan sonra çox inkişaf etmiş olmasına qarşı Hammurabi Qanunundan miras alınan bir çox fikir gələcəkdəki inkişafın cəhd et nöqtələri olmuşdur.

Hammurabi Qanununa bərabər dəyərdə ünə sahib olan digər bir Köhnə Babil abidəsi, Gilgamiş dastanı olaraq bilinən şeirdir. Məlum qanun kimi bu əsərdə Sümer-Babil qarışığıdır. Bir qəhrəman olan Gilgamiş e.ə. 2600-ci illərdə hökmdarlıq etmiş gerçək bir tarixi fiqurdur və onun üstün müvəffəqiyyətləri müasirlərini o qədər təsir etmişdir ki onun haqqında fantastik hekayələr söyləmişlər. Sümer dilində yüzlərlə il deyilə deyilə bu hekayələr saf fantastika olana qədər daha da fantastik bir şəkildə böyümüşdür. Bu hekayələr o qədər əyləndirici idilər ki üçüncü milenyumun sonlarında Sümeri alan bir çox Sami idarəçilər bunları öz diyalektlərinə çevirtmişlər.

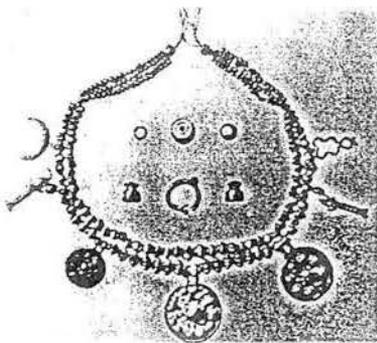
Şəkil.

Hammurabi Qanunu. Bütün Hammurabi Qanununda bazalt daşından edilmiş olan səkkiz addımlıq sütun günümüzə çatmışdır. Sütunun ən üst çeyreklik qisimi Babil kralının oturmuş olan ədalət tanrısını yüceltmesini təsvir etməkdədir. Dərhal altındakı mismar yazılarından isə hər hansı bir kimsə hüquqi qanun mətnini ehtiva mismar yazısı qeydlərini fərq edə bilər.

Ədalət və sosial rifah fikirləri

Köhnə Babil ədəbiyyatı: Gilgamiş dastanı

Secular character of  
Gilgamesh



Old Babylonian Necklace, Earring, and Seal Caps Made of Gold. 1700 B.C.

Personal religion in Old  
Babylonian culture

The surviving epic of *Gilgamesh* represents a late stage in this evolutionary process. Sometime around 1900 B.C. a Semitic speaker wove four or five of the *Gilgamesh* stories into a loosely structured "epic," and this version is the marvelous poem we know today.

The most remarkable qualities of the epic of *Gilgamesh* are its sheer poetic forcefulness and its startling secularity, for it recounts nothing but the adventures and aspirations of a human hero in a world governed by the inevitability of death. After engaging in mighty battles and amorous encounters *Gilgamesh* seeks the secret of immortality from an old man and his wife who had been saved by taking refuge in an ark when the gods had decided to destroy the world by a flood. The aged couple assure him that immortality is unobtainable, but they do disclose the location of a plant that at least will restore his lost youth. Unfortunately, after gaining this plant by heroic effort from the floor of the sea, *Gilgamesh* leaves it unguarded while asleep and a snake eats it. (According to the poem, this is why snakes gain new life every year when they shed their skins.) Thus the aspirant to immortality is finally forced to acknowledge that he should enjoy each day as it comes without worrying about the morrow: "*Gilgamesh*, whither art thou wandering?/ Life, which thou seekest, thou wilt never find,/ For when the gods created man, they let death be his share./ . . . *Gilgamesh*, put on clean clothes, and wash thine head and bathe./ Gaze at the child that holdeth thine hand, /and let thy wife delight in thine embrace./ These things alone are men's concerns."

Despite these secular teachings, it would be a mistake to think that Old Babylonian culture was at all irreligious, for all Old Babylonians (the *Gilgamesh* poet included) assumed that the gods held omnipotent sway over humans. In fact since temples were just as dominant in Old Babylonian cities as they had been in Sumerian ones it is clear that religion was just as dominant as well. Moreover, surviving prayers show that the Old Babylonians had arrived at a hitherto unprecedented variety of religious commitment: *personal religion*. Although the gods of Sumer had "arisen out of nature" to act ever more like supremely powerful rulers, they remained gods of cities or nations rather than gods whom individual humans could address personally. Then, during the Old Babylonian period, it came to be assumed that in addition to the "political gods" who looked over human collectivities there existed other deities who looked over the daily affairs of individual people, and that it was necessary to pray to these personal deities for personal success and forgiveness of misdeeds. For example, an Old Babylonian would plead to a goddess: "I have cried to thee as a suffering, distressed servant./ See me, O my lady; accept my prayers." The appearance of personal religion among the Old Babylonians is of particular interest to students of subsequent religious history because personal invocation to God and religious introspectiveness are basic features of the Judeo-Christian tradition. Additionally the fact that individual Old Babylonians were praying fervently to personal gods

Gilgamişin dünyəvi  
istiqaməti

Günümüə çatmış olan Gilgamiş dastanı bu təkamülləşmə müddətindəki son halqanı təmsil etməkdədir. E.Ə. 1900-ci ilə kimi bir Sami dilçisi Gilgamiş hekayələrini dörd beşini elə belə dastan formasına çevirmiş və bu versiya bizim bu gün bildiyimiz ən mükəmməl şeir olmuşdur.

Şəkil  
Köhnə Babil  
Boyunbağısı, sırğası  
və Altından edilmiş  
Şapkalar. E.Ə. 1700-  
ci il

Gilgamiş dastanının ən mühüm keyfiyyətləri onun poetik gücü və çaşdırıcı dünyəviliyidir, çünki o heç bir şeyi deyil ancaq qaçınılmaz ölümle idarə olunan bir dünyada bir qəhrəman insanın macərələri və həsrətlərindən bəhs edər. Müqəddəs döyüşlərə qatıldıqdan və eşqlə qarşılaşdıqdan sonra Gilgamiş, tanrılar dünyanı bir sellə yox etməyə qərar verdiklərində bir gəmidə əsir alınaraq xilas olan bir adam və onun arvadından ölümsüzlüyün sirrini araşdırmaya başlar. Yaşlı cüt onu ölümsüzlüyün əldə edilə bilməyəcək bir şey olduğuna inandırarlar, ancaq onlar heç olmasa onun itən gəncliyinin yenilənməsini təmin edəcək bir əldən düşmüşün yerini göstərərler. Təəssüf ki, dənizin zəminindən qəhrəman tərəfindən bir səylə bu bitkini əldə etməsinə qarşı, Gilgamiş yatdığı zaman onu qorunmasız buraxmış və bir ilan onu yemişdir. (Şeirə görə, bundan ötürdür ki ilanlar hər il dərilərini dəyişdirdiklərində yeni bir həyata sahib olurlar.) Bundan ötürü ölümsüzlük istəyi nəhayət bu məlumata aparmışdır ki sabah haqqında narahatlıqlanmadan keçən hər bir gündən o həzz almalıdır: "Gilgamiş, hara gedirsən? Axtarmaqda olduğun həyatı heç bir zaman tapa bilməyəcəksən, Onun üçündür ki tanrılar insanı yaratdığında, ölümü onun bir parçası etmişlər... Gilgamiş, təmiz paltarlarını gey və başını yu duş qəbul et./ Sənin başını tutan uşağa nəzər sal/ və xanımının sənin qucaqlamağınla xoşbəxt olmasına icazə ver/ Bu işlər yalnız kişilərin düşündüyü şeylər.

Köhnə Babil  
mədəniyyətindəki  
fərdi din

Bu dünyəvi şeylərə qarşı, Köhnə Babil mədəniyyətinin tamamilə dinsiz olduğunu düşünmək səhv olar, çünki Gilgamiş dastanı da daxil olmaqla bütün Köhnə Babillilər tanrılarının insanlar üzərində hər şeyə qədr bir gücə sahib olduqlarını fərz edirdilər. Əslində Köhnə Babildəki məbədlər Sümerdəkilər kimi avtoritar olduğundan dinin də eyni şəkildə basqın olduğu açıqdır. Dahası, günümüə çatan ibadətlər göstərir ki Köhnə Babillilər dini sözlərdə daha əvvəldən o zamana qədər heç olmamış bir ifadəyə çatmışlar idi: şəxsi din. Sümer tanrıları fəvqəladə güclü idarəçilər olaraq hərəkət etmək üçün təbiətin içindən çıxmış tanrılar olmasına baxmayaraq insanların fərdi olaraq yönəldikləri tanrılar olmaqdan çox şəhərlərin və millətlərin tanrıları olaraq qaldılar. Sonrasında, köhnə Babil dövründə elə bir anlayışa gəlinmişdi ki insan kollektivləri üzərində gözçülük edən "siyasi tanrılar" ın yanında fərdlərin gündəlik işlərinə gözçülük edən digər tanrıların olduğu da fərz edilirdi və günahların bağışlanması və fərdi müvəffəqiyyətlər üçün bu şəxsi tanrılara ibadət edilmək məcburiyyətində idi. Misalən, bir Köhnə Babillinin tanrıçaya yalvarışı: "mən sənə acı çəkən və kədərli bir xidmətçi olaraq səslənirəm/ Gör məni, ey mənim tanrıçam; dualarımı qəbul et." Köhnə Babillər arasındakı şəxsi dinin bu görünüşü sonrakı din tarixi şagirdləri üçün xüsusilə maraqlı bir şeydir çünki Tanrıya şəxsi yalvarış və dini sığınmalar yəhudi-Xristian ənənəsinin təməl xüsusiyyətləri idilər. Ayrıca olaraq Köhnə Babillilərin hərərətli bir şəkildə şəxsi tanrılara dua etdikləri gerçəyi

is noteworthy in its own terms because it shows that Old Babylonian culture was tolerating a certain degree of individualism within a society that was otherwise intent on conformism.

A final remarkable aspect of Old Babylonian culture lies in a very different area: mathematics. It is difficult to ascertain how far Old Babylonian accomplishments were indebted to Sumerian ones because the earliest records pertaining to the knowledge of mathematics in Mesopotamia are all Old Babylonian. Yet these display arithmetical and algebraic concepts that are so advanced that they must have been based on Sumerian foundations. As that may be, Old Babylonian temple scribes around 1800 B.C. were employing tables for multiplication and division, and also for calculating square roots, cube roots, reciprocals, and exponential functions. So impressive were these achievements that if only a single Old Babylonian mathematical tablet had survived it would still allow the conclusion that the Old Babylonians were the most accomplished arithmeticians in antiquity. (The Greeks were adept at geometry but not in mathematics of number.) A basic aspect of modern daily life that derives from Old Babylonian mathematical precedents is our division of the day into two sets of twelve hours, the hour into sixty minutes, and the minute into sixty seconds. When one stops to think of it, working with multiples of ten would be easier, but the Old Babylonians based their arithmetic on multiples of twelve (apparently because their most fundamental reckoning was that of twelve lunar cycles to a year), and all Western civilizations have adhered to Old Babylonian "duodecimal" time reckonings (those based on units of twelve) ever since.

### 3. THE KASSITE AND HITTITE INTERLUDE

Hammurabi's empire lasted only a century and a half after his death in 1750 B.C., and throughout that time the Old Babylonians continually faced local uprisings and foreign incursions until the rise of a second Mesopotamian-wide empire around 1300 B.C. One cause of Old Babylonian decline may have been the same process of salinization that earlier had ruined Sumer. This, however, was probably not a major influence because even though salinization might have injured the Old Babylonian economy to some degree, its effects would have been less pronounced than they had been earlier for three reasons: (1) the Old Babylonians had learned how to combat salt buildup by drainage techniques; (2) they had shifted to growing barley as their main crop rather than wheat, and barley was better able to grow in saline soil; and (3) they had learned how to conserve the fertility of their lands by leaving portions of them fallow in an annual rotation system. Thus it appears that lack of governing skills on the part of several of Hammurabi's successors, combined with some poor military judg-

#### Mathematics

#### Decline of the Old Babylonian empire

öz baxımından yazılmağa dəyərdir çünki bu göstərir ki Köhnə Babil mədəniyyəti digər tərəfdən ənənələrə uyğun gəlmə meyli üzərindəki cəmiyyət də müəyyən bir dərəcə ferdietçiliği xoş görürdü.

Köhnə Babil mədəniyyətinin çox fərqli bir sahəsində yatan son bir mühüm istiqaməti isə riyaziyyatdır. Köhnə Babilin müvəffəqiyyətlərinin nə qədər Sümerlilərinə borclu olduğunu kəsdirmək çətin, çünki riyaziyyat məlumatına dair ilk qeydlərin hamısı Köhnə Babil e aid. Ancaq bu aritmetik cəbri göstəricilər o qədər irəli səviyyədədirlər ki onlar mütləq Sümer əsərlərinə əsaslanmış olmalıdır. Görüləcəyi üzrə Köhnə Babil alimləri e.ə. 1800-ci illərdə çarpma, bölmə ayrıca kvadrat köklərinin hesablanması, küp kök, əmsal ilə əlaqədar hesablamalarda cədvəllərdən istifadə etmişlər. Bu müvəffəqiyyətlər o qədər təsir edici idi ki günümüze çatmış olan bir Köhnə Babil lövhəsi belə Köhnə Babillərin tarixdəki ən müvəffəqiyyətli aritmetikçiləri olduğu nəticəsinə bizi aparar. (Yunanlar ədəd riyaziyyatına deyil də həndəsəyə adaptasiya olmuşlar.) Köhnə Babildən günümüz gündəlik həyatına yığılmış sadə bir nümunəsi, günün on iki saatlıq iki hissəyə, bir saatın altmış dəqiqəyə və bir dəqiqənin altmış saniyəyə ayrılmasıdır. Biri üzərində dayanıb düşündüyündə 'onun qatları ilə işləmək daha asandır, ancaq Köhnə Babillilər aritmetiklərini on iki nin qatları üzərinə əsaslandırmışlar (çünki onların təməl hesablaması bir ildəki ay dönməsi idi) və bütün qərblə mədəniyyətlər Köhnə Babilin on ikili hesablamalarına (bunlar on ikinin vahidlərinə əsaslanmışdır )bağlı qalmışlar həmişə.

Riyaziyyat

### 3. KAŞLAR VƏ HITİT ARA DÖVRÜ

Hammurabinin imperatorluğu onun ölümündən sonra ancaq 150 il davam etmişdir və e.ə. 1300-ci illərdə ikinci böyük Mesopotamiya ölçəkli imperatorluq qurulana qədər bu müddət ərzində Köhnə Babillilər davamlı olaraq yerli üsyanlar və xarici hücumlarla qarşı-qarşıya qalmışdır. Köhnə Babilin çöküşünün səbəblərindən biri bəlkə də Sümerləri də yıxan duzlanılma hadisəsidir. Ancaq bu ehtimalla ana təsir deyil çünki duzlanılma Köhnə Babilin iqtisadiyyatını müəyyən bir dərəcəyə qədər çətinliyə soxmuşsa da onun təsirləri prioritetli olan bu üç səbəb daha az tələffüz edilmişdir: 1-Eski Babillilər boşaltma texnikaları ilə duz yığılması ilə mübarizəni öyrənmişlər idi. 2-onlar buğda yerinə arpanı ana əkin olaraq yetişdirməyə başlamışlar idi. 3-onlar torpaqlarının bir hissəsini illik dəyişmə sistemində nadasa buraxaraq onların məhsuldarlığını mühafizə etməyi öyrənmişlər idi. Beləcə elə görünür ki Hammurabinin sələflərinin

Köhnə Babil imperatorluğunun dağılması

---

Mesopotamian Civilization

*Impact of light-chariot warfare*

*Mesopotamia's "dark age" under the Kassites*

*The Hittite empire*

ments and inability to adjust to new fighting techniques, were primary reasons for Old Babylon's rapid decline.

The major new means of warfare employed by the enemies of the Old Babylonian empire in the sixteenth century B.C. was swift chariot attack made possible by the use of horses rather than oxen and spoked wheels rather than wheels made from attached slabs. The peoples who first put light-chariot warfare to its best effect were the Kassites and the Hittites, both non-Semitic peoples who arrived in western Asia from the steppe lands east of the Caspian Sea toward the end of the third millennium. By the time of Hammurabi the Kassites had settled peacefully within parts of Mesopotamia, but soon after they began to war with the Old Babylonians and to take ever greater portions of Mesopotamian territory by force. This process was nearly complete by 1600 B.C., but the last nail on the Old Babylonian coffin was not driven in by the Kassites, for descendants of Hammurabi still ruled in Babylon itself. Instead it was the Hittites, who by a lightning raid from the north in 1595 B.C., demolished Babylon and thereby destroyed the last remnants of the Old Babylonian empire.

Retiring northward as quickly as they came, the Hittites left the Mesopotamian field clear for Kassite domination, but the Kassites were unable to take full advantage of this opportunity, apparently because they lacked dynamic leadership as well as a binding sense of political or cultural identity. Consequently, Mesopotamia fell into a "dark age," lasting about three centuries, during which most of the south (Akkad and Sumer) was ruled by the Kassites, while the north was divided among warring Semitic and non-Semitic peoples. The period seems "dark" because it offered neither united rule nor cultural or intellectual advances. The Kassites were content to adopt the use of cuneiform and Sumerian/Babylonian administrative techniques, and even to worship the Sumerian/Babylonian gods, without introducing any noteworthy innovations, nor did their disunited neighbors in Mesopotamia's north make any noteworthy contributions to the history of civilization.

Consequently, historians' interest centers on the Hittites. Originating from the steppes of central Asia and speaking an Indo-European tongue (the Indo-European linguistic family includes Hindu, Persian, Greek, Latin, and all the Romance, Slavic, and Germanic languages of today), the Hittites had occupied most of Anatolia (modern-day Turkey) by 1600 B.C. and within the next two centuries extended their empire southward along the eastern Mediterranean to include Syria and Lebanon. Having destroyed Babylon in 1595 B.C. they immediately decided not to overextend their lines of communication by attempting to rule directly in Mesopotamia. (The Bible states accurately that Hittite rule extended "even unto the great river, the river Euphrates" [Joshua 1:4].) The Hittite empire reached its geographic and economic peak between about 1450 and 1300 B.C., but in the thirteenth century B.C. the Hittites were placed on the defensive.

idarəçilikdəki əskiklikləri əsgəri qərarlardakı zəiflik və yeni döyüş texnikalarının nizamlanmasındakı çatışmazlıqla birləşməsi Köhnə Babilin çöküşünü sürətləndirən təməl səbəblər olmuşlar.

E.Ə. 16-cı əsrdə Köhnə Babil en düşmənləri tərəfindən istifadə edilən yeni döyüş vasitələri olan öküz yerinə atların çəkdiyi və tutdurulmuş nömrələr yerinə telli kənarlar ilişmiş sürətli vasitələrlə bu mümkün ola bildi. Yüngül olan bu təkərli vasitələri döyüşlərdə istifadə edən və təsirini ən çox görənlər, hər ikisi də Sami irqindən olmayan və üçüncü milenyumun sonlarında Xəzər Dənizinin şərqindən qalxıb qərb Asiya ya çatan Qaşlar və Hititlər idi. Hammurabi zamanında Mesopotamiyanın bəzi yerlərinə barış içində yerləşmiş olan Qaşlar ancaq qısa bir müddət sonra Köhnə Babillilərlə döyüşməyə başladılar və Mesopotamiyanın böyük qisimini güc istifadə edərək aldılar. Bu müddət e.ə. 1600-cü illər ətrafında tamamlanmaq üzrə idi lakin Qədim Babilin son yerini Qaşlar ortadan qaldırmadı, ora hələ Hammurabinin nəsilə tərəfindən idarə olunurdu. Qaşlar yerinə Hititlər e.ə. 1595-ci ildə yüngül bir hücum ilə Babili yıxdılar və beləliklə Qədim Babil imperatorluğunu son qalıqlarını ortadan qaldırmış oldular.

Şimaldan sürətlə gəlmələriylə Hititlər Mesopotamiya sahəsini Qaşlar üçün açıq bir hala gətirmişdi, ancaq Qaşlar bu fürsəti hamısı ilə qiymətləndirə bilmədilər çünki siyasi və mədəni şəxsiyyətin etdiyi bağlayıcılıq kimi dinamik bir liderliyə sahib deyillər idi. Nəticədə, Mesopotamiya üç əsr sürən bir "qaranlıq çağ" içində düşdü və bu müddətdə cənub qisim Qaşlar tərəfindən, şimal isə bir qisim Sami olan və olmayan xalqlar tərəfindən idarə edildi. Bu müddət qaranlıq olaraq görülür çünki bu müddətdə nə rəhbərlikdə birlik olmuş nə də mədəni və intellektual inkişaf olmuştur. Qaşlar nə özləri mədəniyyət tarixinə qatqı edəcək hər hansı bir yenilik gətirmiş nə də Mesopotamiya nın şimalındakı birlik içində olmayan qonşuları, qeydə dəyər qatqıları olmadan yalnız Sümerlilərin və Babillilərin mısır yazısı və idarəçilik texnikalarını istifadə etməyə meylli olmuşlar və hətta onların tanrılarına tapınmışlar.

Nəticə olaraq tarixçilərin maraq mərkəzi Hititlərdir. Orta Asiyanın stepələrində ortaya çıxan və hind-Avropa dili danışan (hind-Avropa dilinə bu gün Hind, Fars, Yunan, Latın, Roman, Slav və Gərməyin dilləri daxildir) Hititlər e.ə. 1600-cü ildə Anadolunun (bu günki Türkiyə) böyük qisimini işğal etmişlər və torpaqlarını cənub tərəfə doğru irəliləyərək Suriya və Livanı da alacaq şəkildə şərq Aralıq dənizi boyunca genişləndirmişlər. E.Ə.1595-ci ildə Babil i yox etmiş olmaqla onlar Mesopotamiyanı birbaşa idarə etmək ünsiyyət xəttlərini çox çox genişlətməməyə qərar vermişlər. (İncil də Hititlərin böyük çaya yəni Fırat a qədər genişlədikləri tam olaraq ifadə edilmişdir.) Hitit İmperatorluğu coğrafi və iqtisadi zirvəsinə e.ə. 1450-ci il və 1300-cü illər arasında çatmışdır lakin 13.əsrdə Hititlər,

Yüngül iki təkərli  
avtomobillərlə olan  
döyüşün təsiri

Qaşlar'ın rəhbərliyi  
altında  
Mesopotamiyanın  
"qaranlıq çağı"

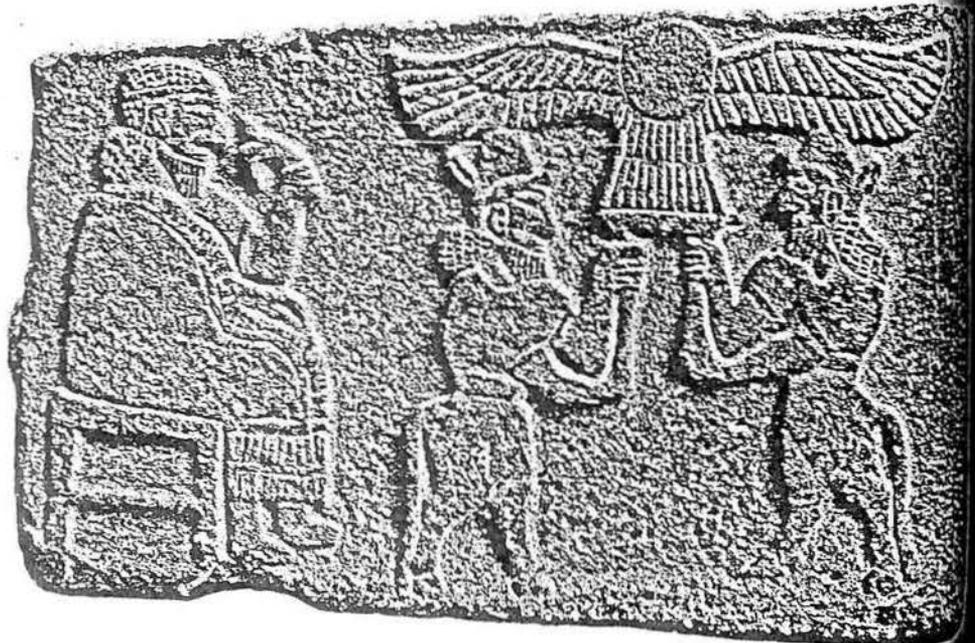
Hitit İmperiyası

invasions arising separately out of Egypt and northern Mesopotamia. In 1286 B.C. they staved off a mighty Egyptian onslaught into Syria, and later in the century they still were able to defend themselves against incursions from northern Mesopotamia launched by Semitic Assyrians. But exhaustion finally overcame them. In the years around 1185 B.C. successive waves of maritime attacks from the west (the exact origin of the "Sea Peoples" who briefly appeared in western Asia has not yet been securely identified) resulted in the utter destruction of the Hittites' power.

Although the Bible refers to the Hittites frequently, it does so always in passing (for example, Bathsheba's husband was "Uriah the Hittite"). Otherwise, virtually nothing was known about them until their Anatolian capital, Hattusas (meaning Hittite City), was excavated in 1907, bringing to light an archive of 20,000 clay tablets. In 1915 a Czech scholar, Bedrich Hrozný, deciphered the language of these tablets, announcing that it was Indo-European, and thereupon a rush of scholarly interest in the Hittites ensued. Unfortunately some of this scholarship was racially biased or ill informed and hence introduced some misconceptions about the Hittites, including the notion that they were great because they were Indo-Europeans. This is a mistake on two counts, first because it assumes that all the Hittites belonged to an Indo-European race, and second because it assumes that all members of the Indo-European race possess superior intelligence. While a homogeneous tribe of Indo-European-speaking Hittites may once have migrated from central Asia into Anatolia, as soon as its members settled down they intermingled with native peoples so thoroughly that whatever "racial purity" they once may have had became completely lost. (The same would have been true of the Semitic tribes that settled in Mesopotamia.) In any case, biology demonstrates that there is no correspondence between intelligence and race. Another myth about the Hittites is that they owed their long-term success to monopolizing

Misconceptions concerning  
the Hittites

*Hittite Sculpture.* Perhaps the most highly conventionalized sculpture of the ancient world is found in Hittite reliefs.



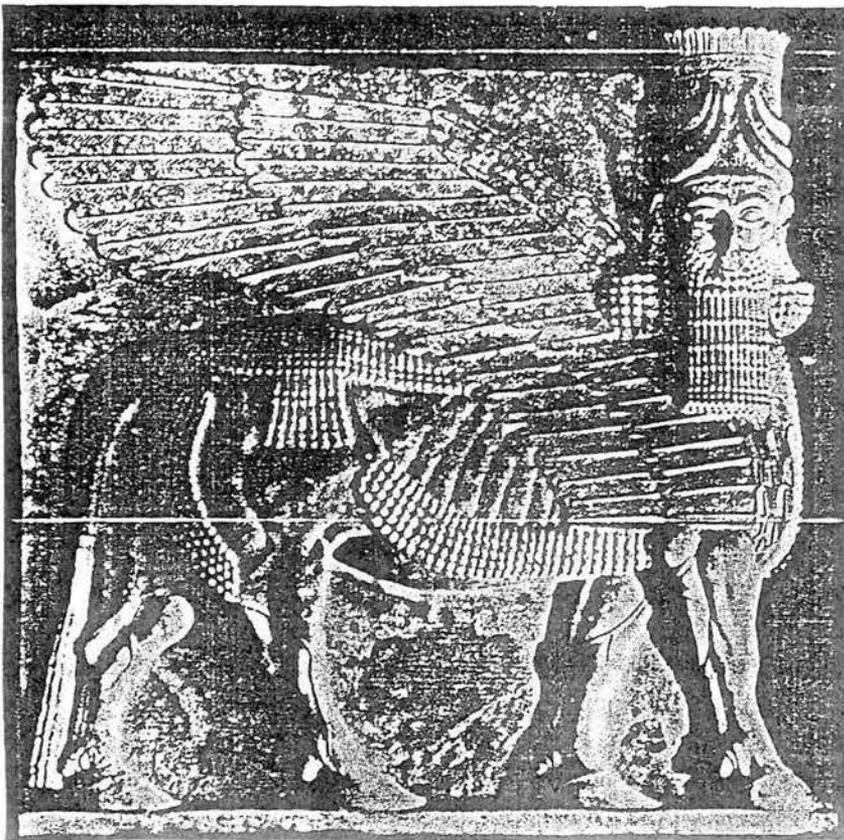
şimal Mesopotamiya və Misir tərəflərində dağınıq şəkildə artan zəbtlər nəticəsində müdafiə ya çəkilməmişdir. E.Ə. 12860-cı ildə Suriyadakı güclü Misir qırğınına dayandırmışlar və sonrakı əsrdə hələ özlərini şimaldan Semitik Asurlularca reallaşdırılan axınlara qarşı qoruya bilməmişlər. Lakin yorğunluq onlara üstün gəlmişdir. E.Ə. 1185-ci illərdəki art arda qərb tərəfindən gələn dəniz hücumlarının (başlanğıcı, qərb Asiya da görülmüş və kim olduqları tam olaraq bilinə bilməmiş "Dəniz İnsanları" nca) nəticəsində Hititlərin gücü yıxılmışdır.

Hititlər haqqındakı səhv fikirlər

İncil Hititlərdən sıxılıqla bəhs etməsinə baxmayaraq, ümumiyyətlə bu səthidir (misalən Batshebanın əri "Hitit Uriah" gibi). Digər tərəfdən, əsasında onların paytaxtı olan Hattuşaşın qazılıb 20.000 gil lövhə gün yüzünə çıxana qədər onlar haqqında heç bir şey bilinmirdi. 1916-cı ildə Çək alim Bedrich Hrozny bu lövhələrin dilini həll edib, Hind-Avropa dili olduğunu elan etdi və bunu bir çox alimin marağının bu istiqamətə çəkilməsi izlədi. Təəssüf ki, bu alimlərin bəziləri irqçi ön mühakiməyə sahib idi ya da sağlamlıqsız məlumatlandırmışdı və bundan ötrə Hititlərin hind-Avropa olduqları üçün möhtəşəm olduqları kimi onlar haqqında bəzi səhv məlumatlar ortaya atıldı. Bu iki baxımdan səhv idi, çünki ilk olaraq elə zənn edilirdi ki bütün Hititlər hind-Avropa irqinə aiddirlər və ikinci olaraq da elə zənn edilirdi ki bütün hind-Avropa irqi üstün zəkaya sahibdirlər. Bir dəfə homogen bir qəbilə olan hind-Avropa dili danışan Hititlər Orta Asiyadan Anadoluya köç etdiklərində mənsubları oraya yerləşər yerləşməz yerli xalqlarla qarışmışlar və "irqi saf" deyilən şey hamısı ilə ortadan itmişdi. (Eyni şey Mesopotamiya da yerləşmiş Sami qəbilələri üçün də etibarlı.) Biologiya göstərmişdir ki heç bir şəkildə zəka və irq arasında bir əlaqə yoxdur. Hititlər haqqındakı digər bir əfsanə isə onların uzun davamlı müvəffəqiyyətlərini dəmirdən edilmiş gizli

Resim.

Hitit Heykelciliği. Belki de kadim dünyanın en iyi uyğunlaşdırılmış heykelciliği Hitit kabartmalarıdır.



*Assyrian Winged Human-Headed Bull*  
This relief was found in the palace of King Sargon II (722–705 B.C.): It measures 16 feet wide by 16 feet high and weighs approximately 40 tons.

#### *Sources of Hittite strength*

a secret weapon, the manufacture of iron, which they zealously kept beyond the ken of foreigners for centuries. Strange as it may seem, this belief rests on the misreading of a single Hittite document. The truth of the matter is that the Hittites did start making and using iron in the fourteenth century B.C., but so did all their contemporaries; so far as is known the use of iron weaponry did not give any western Asian nation an advantage over any other.

If the Hittites were not supremely smart or supremely well armed, how can one explain their might? Part of the answer lies in the resources that lay at their disposal, for Anatolia, in contrast to Mesopotamia, was rich in metallic ores, especially those of copper, iron, and silver. Dwelling at the source of such metals, the Hittites could trade some of them advantageously in their raw state, and they also were well positioned to experiment in metallurgy, hence excelling first in bronze and then in iron manufacture. Although the manufacture of iron did not give the Hittites any exclusive military advantage, it did bring them wealth because iron was as useful in peace as in war (it was particularly useful for making or reinforcing agricultural implements) and because in the earliest years of iron production (from roughly 1400 to roughly 1200 B.C.) anything made from iron had great prestige value. Accordingly the Hittites grew rich from trade in a way that would have been impossible had they inhabited another region. To this must be added the fact that they devised an efficient government system, whereby a "Great King" theoretically ruled supreme but actually delegated much authority to regional representatives. Aside from their metallurgy and their law, the Hittites were not particularly good

**Şəkil.** Asarlara aid Qanadlı və İnsan Başlı Öküz. Bu qabartma 2. Sargonun sarayında tapılmışdır (E.Ə. 722-705). O, 16 addım genişliyində 16 addım yüksəkliyində və təxminən olaraq 40 ton ağırlığındadır.

bir silaha borclu olduqları və bu silahı əsrlərcə xaricilərin məlumatı xaricində tutduqlarıdır. Bəlkə maraqlı görünə bilər amma, bu inanış tək bir Hitit sənədinin səhv oxunmasına söykənməkdədir. Məsələnin əsl budur ki Hititlər dəmiri işləməyə və istifadə etməyə 14.əsrə başladılar lakin digər müasirləri də ayı şəkildə; bundan ötürüdür ki silahlanmada dəmirin istifadəsinin bilinməsi heç bir qərb Asiya milləti bir-biri üzərində bir üstünlük təmin etmirdi.

Əgər Hititlər çox ağıllı və fəvqəladə şəkildə silahlanmamış olsadılar onların hər şeyə qədr olduqları necə açıqlana bilərdi? Bunun cavabı öz nizamlarındakı qaynaqlarda yatırdı, çünki Anadolu, Mesopotamiyanın əksinə metal cövhərlər baxımından zəngin idi, xüsusilə də mis, dəmir və gümüş baxımından. Bu cür metalların qaynağında iqamət etməklə Hititlər bunların bəzilərinin işlənməmiş halda ticarətini üstünlüklü bir şəkildə edə bildirdilər və onlar ayrıca yaxşı mövqelərindən ötür metallurgiyada yaxşı təcrübə qazanmışlar idi beləliklə ilk olaraq bürünc sonra da dəmirin işlənməsində önə keçdilər. Dəmirin işlənməsi Hititlərə əsgəri bir üstünlük verməsə də onlara zənginlik gətirdi çünki dəmir döyüş qədər barış da rahat idi (o xüsusilə zirai alətlərin istehsalında ya da yenidən köhnə halına gətirilməsində rahat idi) və çünki dəmir istehsalının ilk illərində (təxminən e.ə. 1400-1200-ci illər arası) dəmirdən edilən hər şey böyük bir prestij dəyərə sahib idi. Hititlər ticarət sayəsində zənginləşərək böyüdüklərindən onların başqa bir bölgədə məskən yerləşməsi mümkün deyildi. Buna bu gerçək də əlavə olunmalıdır ki onlar təsirli bir hökumət sistemi hazırlamışlar idi ki orada "Böyük Kral" nəzəriyyədə ən üstün olaraq idareciydi lakin əslində regional nümayəndələrə daha çox nüfuz təsis edilmişdi. Qanunları və Metallurqiyaları bir tərəfə Hititlər xüsusi doğuşdan təcrübəli deyil idilər;

Hitit gücünün  
mənbəyi

to experimentation; they adopted cuneiform from the Mesopotamians, their art was conventional, and they seem to have had no independent literature. Nonetheless, endowed with sufficient wealth and governmental skill, the Hittites were able to preserve their empire and their national identity longer than was typical in the ebb and flow of western Asian peoples and kingdoms.

#### 4. THE MIGHT OF THE ASSYRIANS

Returning to the narrative of events in Mesopotamia, we find that the Kassite "dark age" was succeeded by the period of the Assyrian empire, which lasted from roughly 1300 B.C. until exactly 612 B.C. The Assyrians were a people of the Semitic language group, who around 3000 B.C. had settled on the Tigris in northernmost Mesopotamia, where they established a small state centered on their city of Assur. This state was never threatened by salinization problems because the northern Tigris region, being hilly and of a more temperate climate than southern Mesopotamia, needed no irrigation. Yet the Assyrians made no mark on history until the opening of the thirteenth century B.C. when they came to acquire skills in chariot warfare and began to conquer neighboring cities. By around 1250 B.C. they had become masters of the entire Mesopotamian north, and soon after they dedicated themselves to subduing the Kassites in Akkad and Sumer. Since the Kassite kingdom was moribund, they had no trouble making such conquests either. In 1225 B.C. the Assyrian monarch Tukulti-Ninurta took Babylon and ordered his scribes to record: "I captured Babylon's king and trod his proud neck as if it were a footstool. . . . Thus I became lord of all Sumer and Akkad and fixed the boundary of my realm at the Lower Sea."

Direct Assyrian rule over Sumer and Akkad lasted for only eight years because the Assyrians did not have the resources to maintain a costly occupation of a region whose inhabitants resented their rule. Yet they did succeed in maintaining indirect overlordship over southern Mesopotamia for six centuries after Tukulti-Ninurta trod over his enemy, preserving their trading interests in the region and making sure that no political counterweights would rise to challenge them. Shortly after 900 B.C., moreover, the Assyrians began to expand in other directions, apparently seeking control over natural resources and access to trade routes. In the first half of the ninth century they conquered Syria and reached the Mediterranean, and around 840 B.C. they annexed southeastern Anatolia. Temporary internal political divisions kept them from advancing immediately any farther, but one hundred years later they were on the march again until conquests culminating in the reign of Sennacherib (705-681 B.C.) made them masters of almost all the inhabitable territory of western Asia.

Sennacherib's reign displays the Assyrians at their most magnificent

*The evolution of Assyrian  
supremacy*

*Masters of western Asia  
under Sennacherib*

onlar mısır yazısını Mesopotamiyalılar dan götürmüşlər idi, sənətləri klassik idi və onlar müstəqil bir ədəbiyyata sahib görünürdülər. Bununla belə, kafi zənginlik və hökumət bacarıqlarıyla mücehhez olmaqla Hititlər imperatorluqlarını mühafizə etməyi bacarmışlar və onların milli şəxsiyyəti tipik durğunluq içindəyəkən olmasından uzun sürmüş və qərbi Asiya xalqlarını və krallarını təsir etmişdir.

#### 4. ASURLULARIN QÜDRƏTİ

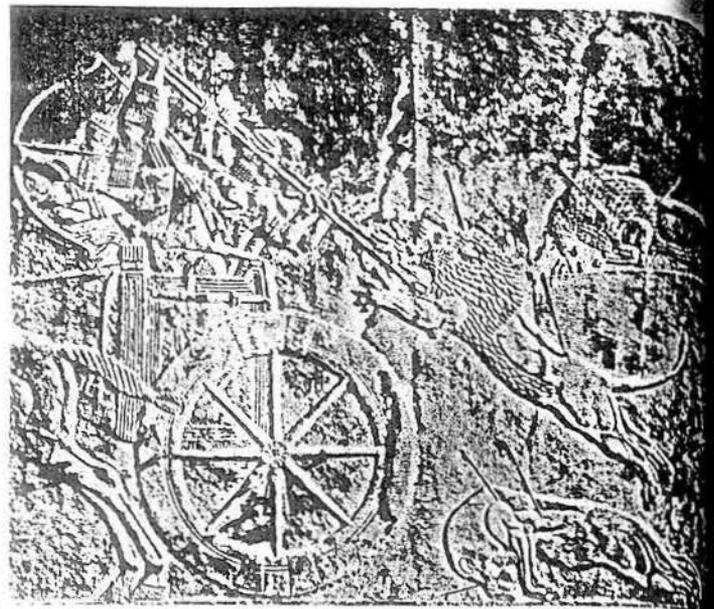
Mesopotamiya daki hadisələrin rəvayətinə dönsək biz görərik ki Qaşların "Qaranlıq Çağ" ını e.ə. 1300-ci illərdən e.ə. 612-ci ilə qədər sürən Asurlular müddəti izlədi. Asurlular Sami dili danışan bir xalq idi, onlar e.ə. 3000-ci illər ətrafında Mesopotamiyanın ən şimalında Dəclə kənarında yerləşmişlərdə və orada mərkəzi Asar şəhəri olan kiçik bir şəhər dövləti qurdular. Bu dövlət duzlanılma təhdidi yaşamadı çünki Dəclənin şimal seqmenti təpəli idi və cənub Mesopotamiyaya görə daha yaxşı bir iqlimə sahib olduğundan sulamağa ehtiyac yox idi. Ancaq Asurluların e.ə. 13-cü əsrin girişinə qədər onların tarixdə hər hansı bir təsiri olmadı, ancaq bu tarixə təkrarlı döyüş vasitəsi etmə bacarıqları əldə etdilər və qonşu şəhərləri işğal etməyə başladılar. E.Ə. 1250-ci il kimi onlar bütün şimal Mesopotamiyanın əfəndisi oldular və dərhal sonra onlar Akkad və Sümer də Qaşları ələ keçərməyə yönəldilər. Qaş krallığı bitmək üzrə olduğu üçün bu cür işğalları etmək də çətin olmadı. E.Ə. 1225-ci ildə Asur hökmdarı Tukulti-Ninurta Babilə aldı və alimlərə bunu qeyd etmələrini əmr etdi: Mən Babil kralını ələ keçərdim və onun qürurlu boyunu ayaq stulu imiş kimi istifadə etdim. Bundan ötrə mən bütün Sümer və Akkad ın əfəndisi oldum və ölkəmin sərhədini Aşağı dənizə qədər genişlətdim."

Asur  
suverenliyinin  
təkamülü

Sümer və Akkad üzərindəki birbaşa Asur hakimiyyəti yalnız səkkiz il davam etdi çünki öz idarələrindən narahat olan bir bölgənin sakinlərini zəbt edə biləcək qaynaqlara sahib deyil idilər. Ancaq cənub Mesopotamiyanı, altı əsr boyunca düşməni ayaqlar altına alan və bölgədəki ticari maraqlarını qoruyan və heç bir siyasi gücün özünə meydan oxuya biləcək qədər yüksələ bilməməsini təmin edən Tukulti-Ninurtadan sonra bilvasitə şəkildə əldə tutmağı bacardılar. Dahası e.ə. 900-ci ildən qısa bir müddət sonra Asurlular digər istiqamətlərdə genişlənməyə başladılar, görünüşə görə təbii qaynaqları nəzarət etmək və ticarət yollarına çatmaq istəyində idilər. Doqquzuncu əsrin ilk yarısında Suriyanı işğal etdilər və e.ə. 480-ci il ətrafında Aralıq dənizi e çatdılar. Və cənub-şərq Anadolunu torpaqlarına qatdılar. Keçici iç bölünmələr onların daha çox inkişafına mane oldu ancaq əsr sonra Sennacherib onları Qərbi Asiya nın həyat olmayan torpaqlarının belə əfəndisi etdiyi, fəthlərin onu hakimiyyəti altında doruğa çatdığı zamana qədər.

Sennacherib'in  
dövründə Qərb  
Asiyanın  
əfəndiləri

Sennachreib en hakimiyyəti Asurluların ən möhtəşəm və qorxunc dövrünü



*Assyrian Relief Sculptures.* These panels, representative of Assyrian "frightfulness," depict the Emperor Assurbanipal on the hunt.

*The splendor of Nineveh*

and their most frightful. To seal his military victories Sennacherib built a splendid new capital, Nineveh, on the banks of the upper Tigris. No city remotely so splendid had ever been seen in Mesopotamia before. Within walls whose circumference was seven and a half miles lay magnificent temples and a royal palace with at least seventy-one chambers. Outside the walls were orchards and zoos with rare trees and exotic animals that Sennacherib ordered to be brought from great distances. Dissatisfied with the quality of the local water supply, the mighty king supervised an extraordinary engineering project whereby water was led to Nineveh by channels and aqueducts from fresh mountain springs fifty miles distant. To commemorate the successful completion of the project, rock carvings at the source depicted the gods flanked by inscriptions listing all of Sennacherib's military victories.

*Derivative nature of  
Assyrian culture*

*See color plates  
following page 32*

Among the chambers in Sennacherib's palace at Nineveh was a library of clay tablets amounting to a vast repository of practical knowledge and religious lore. This knowledge came from southern Mesopotamia, for the Assyrians were entirely in the debt of ancient Sumer and Old Babylonia when it came to the life of the mind. Intent on gaining whatever practical knowledge they could for the sake of administration and commerce, and willing to worship all of Old Babylonia's gods (along with "Assur" the Assyrians' own local deity), the Assyrians began carrying off cuneiform tablets from Babylon as early as their sack of that city in 1225 B.C. Hence when Sennacherib's learned successor Assurbanipal (668-627 B.C.) rounded out the holdings of the library at Nineveh it contained virtually the entire available store of Sumerian and Old Babylonian learning and literature.

A traveler through Nineveh in the seventh century B.C. would thus have concluded that the Assyrian empire's ruling class was not

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Asurluların Qabartma Heykəlləri. Bu lövhələr, imperator Assurbanipalı ovda ikən təsvir etməklə Asurluların qorxusuzluğunu təmsilidirlər.

Nineveh'in  
ehtişamı

göstərməkdədir. Dəniz zəfərlərini əbədləşdirmək üçün Sennachreib şərq Dəclənin yuxarı qisimlərinə möhtəşəm bir yeni paytaxt olaraq Ninevehi inşa etdirmişdir. Mesopotamiyada daha əvvəldən heç bir şəhər bu qədər görkəmli olmamışdır. Divarlarıyla birlikdə onun dairəsi içində möhtəşəm məbədlər və ən azı yetmiş bir salonu olan kraliyet sarayın içində olduğu yeddi yarım mil genişliyində bir sahədir. Divarların xaricində isə meyvə bağçaları və az ağaclı zooparklar və Sennachreibin istəyi ilə uzaq məsafələrdən gətirilmiş egzotik heyvanlar vardı. Yerli su keyfiyyətinin keyfiyyətsiz olmasından hissədilən məmnuniyyətsizlikdən ötəri güclü kral fəvqəladə bir mühəndislik proyektini ortaya qoydu ki bu şəkildə Ninevehə əlli mil uzaqlıqdakı dağ qaynaqlarından kanallar və su kəmərləri vasitəsilə su gələ biləcəkdə. Bu proyektin müvəffəqiyyətlə tamamlanmasının xatirəsi olaraq qaynağın başındakı qaya oyuqlarına Sennachreibin əsgəri zəfərlərini sadalandığı yazılarla tanrıların sevinci təsvir edildi.

Asur  
mədəniyyətinin  
ikinci təbiəti

Sennachreibin Ninevehdəki sarayının salonlarından biri də nəhəng praktik məlumat və dini elmin mühafizə edildiyi gil lövhələr kitabxanası idi. Bu elm cənub Mesopotamiyadan gəlmişdi, çünki fikir həyatı nöqtəsində Asurlular Sümer və qədim Babillilərə müqayisədə yerlərdə sürünürdülər. İdarə və ticarət xatirinə ala biləcəkləri bütün praktik məlumatı götürmək məqsədiylə Asurlular və Qədim Babillilərin tanrılarına tapınma istəyiylə Babili yağmaladıqları sırada mısır yazısı lövhələrini qapıb qaçırmağa başlamışlar idi. Beləliklə Sennachreib xələfi Assurbanipalın (e.ə.668-ci il - 627-ci illər) Ninevehdəki bu kitabxananı tamamladığını və onun içərisində Sümer və Qədim Babilin elm və ədəbiyyatının haradasa hamısının olduğunu öyrəndi.

E.Ə. 17-ci əsrdə Ninevehdən keçən bir yolçu bu nəticəyə çatacaq ki Asurluların idarəçi sinifi yalnız qüdrətli deyil

only mighty but technologically proficient and very cultivated in certain respects. On the other hand, he would have seen ample evidence of what history has taken to be the Assyrians' most distinctive trait, their "frightfulness." To be fair to the Assyrians, frightfulness was no more characteristic of their culture than it was of any other until the time of Sennacherib. Although frightfulness implies a culture's unrelenting emphasis on the virtues of brutal masculinity ("machismo"), it was the Assyrians, rather than any other Mesopotamian people, who once accepted the rule of a queen, Sammuamat (known to the Greeks and later Europeans as Semiramis). Indeed, her reign from 810 to 805 B.C. seemed so extraordinary to other peoples that it became the subject of legend.

Beginning with the reign of Sennacherib, however, the Assyrians began to display traits of extraordinary brutality in both their art work and their actual policies. In the sculptured reliefs that adorned Nineveh they celebrated war and slaughter. Scenes of lion hunting were their favorites: men with the coolest bravery yet also the coolest cruelty are shown hunting leaping lions, with special attention being paid to the death agonies of wounded beasts. Meanwhile the Assyrians were slaughtering real humans just as pitilessly. One of Sennacherib's military exploits was the quelling in 689 B.C. of a revolt against Assyrian hegemony in Babylon. Once he accomplished this he commanded his troops to pillage and destroy with the utmost thoroughness, thereupon boasting in an inscription: "I made Babylon's destruction more complete than that by a flood. . . . I demolished it with torrents of water and made it like a meadow."

The Assyrian policy of frightfulness in military campaigns was meant above all to strike abject terror into the hearts of the nation's enemies. No doubt it did this, but it also succeeded in making the Assyrians more intensely hated than any western Asian conquerors had been until their time. Since the conquered peoples' hatred for the Assyrians often overcame their fear of them, uprisings against Assyrian domination flickered on and off throughout the seventh century B.C., with the most frequent center of resistance being the area around Babylon. Although Sennacherib had presided over Babylon's destruction in 689 B.C., his son undertook the city's rebuilding for motives of prestige, and by 650 B.C. the city had once more become the focal point of southern Mesopotamian revolt. In order to quell the unrest, Sennacherib's grandson Assurbanipal laid siege to Babylon in that year and forced its surrender in 648 B.C., once more unleashing Assyrian frightfulness. As he proclaimed in one of the most inhumane accounts of methodical carnage ever recorded, "I tore out the tongues of many who plotted against me and then had them murdered. The others I smashed to death with the statues of their local gods. . . . Then I fed their corpses, cut into small pieces, to the dogs, to the pigs, to the vultures, and to all the birds of the sky."

One might have thought that the southern Mesopotamians would

Assyrian frightfulness

Brutality in art and policy

Repressive government

ayrıca texnologiya olaraq da irəlində idilər və bəzi bucaqlardan da mədəni idilər. Digər tərəfdən, o yolçu tarixin nə üçün Asurluların ən diqqətə çarpan istiqamətinin ürküdüçülük olduğunun dəlilinin nümunəsini görmüş olacaq. Asurlulara qarşı ədalətli olunsa əslində ürküdüçülük, Sennachreib vaxtında digərlərindən fərqli olmayaraq onların mədəniyyətinin xarakteri deyil. "Ürküdüçülük" bir mədəniyyətin qəddar kişilik ərdəmləri üzərinə mərhəmətsiz bir vurğu olmasına qarşı digər Mesopotamiya xalqlarına qarşı bir kraliçanın (Sammuramat, yunalılarda və daha sonra Avropalılarda Seramis olaraq bilinər) idarəsini ilk qəbul edənlər Asurlulardan başqası da deyil. Həqiqətən onun e.ə. 810-cü ildən 805-ci ilə qədər olan hakimiyyəti digər xalqlara çox sıra xarici görünmüş və əfsanə mövzusu olmuşdur.

Asurlu vəhşiliyi

Sennachrebin hakimiyyətinin başlamasıyla bir təhər Asurlular həm sənət əsərlərində həm də gündəlik siyasətlərində sıra xarici bir sərt tutum sərgiləməyə başlamışlar. Ninevehi bəzədikləri heykəl qabartmalarında onlar döyüş və qırğını qeyd etmişlər. Aslanın ovlanması görünüşləri onların ən sevdikləridir: yaralı heyvanların ölüm ağrılarında xüsusi diqqət çəkilməklə onun üzərinə atılan təmsilində ən igid adamlar ayrıca ən zalım olanlar olaraq göstərilirdi. Bu vaxt Asurlular gerçək insanları da mərhəmətsizcə qətl edirdilər. Sennachrebin əsgəri faciələrindən biri də E.Ə.689-cü ildə Babildəki Asur hegemoniyasına qarşı olan üsyanın basdırılması idi. Bir dəfə o bunu müvəffəqiyyətin tərəfindən birliklərinə yağma etmə və hamısıyla yox etmələri əmrini verdi, bunun üzərinə bir yazıda belə öyünürdü: "Mən Babilin yox edilməsini bir selin edəcəyindən daha əskiksiz etdim. Ben onu sel sularıyla məhv etdim və bir düzlüyə çevirdim."

Sənətdə və siyasətdə zülm

Asurluların əsgəri hərəkətlərdəki bu "ürküdüçülük" siyasəti bu millətin düşmənlərinin ürəklərinə qorxu verilməsi mənasını verirdi. Bunu etdiyində də heç şübhə yox, lakin ayrıca öz zamanlarına qədər heç bir qərb Asiya işğalçısına olmadığı qədər sıx nifrət edilməsini də təmin etdi. Ancaq işğal edilmiş insanların kinləri ümumiyyətlə qorxularından üstün gəldi və xüsusilə mərkəzi Babil də olmaqla yeddinci əsr boyunca Asur təzyiqinə qarşı qiyamlar alovlandı. Sennachreib 689-cü ildə Babilin yox edilməsinə liderlik etməsinə qarşı onun oğlu prestij motivləri ilə şəhəri yenidən tikdirdi və e.ə. 650-cü ildə şəhər yenidən cənub Mesopotamiya üsyanlarının mərkəzi halına gəldi. Qarışıqlığı basdırmaq üçün Sennachrebin nəvəsi Assurbanipal o il Babili əhatə etdi və onu təslim olmağa məcbur etdi və bir dəfə daha mərhəmətsiz Asur dəhşəti. O, indiyə qədər yazılmış ən insanlıq xarici qırğınlardan birində belə elan etdi: "Məni tənqid edən insanların dillərini parçaladım və onları qətl etdirdim. Digərlərini də öz yerli tanrılarının heykəlləri qarşısında parçalatdım. Sonra cəsədlərini yığdırdım, itlər, donuzlar, qırğılar və səmadakı bütün quşlar üçün kiçik parçalara ayırdım."

Təzyiççi hökumət

*The Babylonian-Median  
vengeance*

have remained submissive for a long time after that, but in fact they continued to seek any possible opportunity to throw off the Assyrian yoke. In 614 B.C. this opportunity finally came in the form of an alliance with an Indo-European tribe, the Medes, who had recently consolidated their power in Iran, directly to the east. Two years of warfare then were all it took to destroy the Assyrian empire: in 612 B.C. Nineveh fell to a united Babylonian-Median force, was leveled, and unlike Babylon never rose again. The rejoicing of all the conquered nations is well reflected in the Old Testament Book of Nahum: "Woe to the bloody city! . . . There is no end of their corpses, they stumble upon their corpses. . . . Nineveh is laid waste, and who will bemoan her?"

### 5. THE NEW BABYLONIAN REVIVAL

*The Chaldeans as the New  
Babylonians*

Throughout the century of southern Mesopotamian resistance to Assyrian domination, the peoples most prominently engaged in that resistance were Semitic speakers called Chaldeans (pronounced Kaldeans), who, with the Medes, laid waste to Nineveh. Since the Medes used their victory of 612 B.C. as a springboard for invading Anatolia, the Chaldeans were left as masters of all Mesopotamia, and since they located their capital in Babylon, they are usually referred to by historians as the New Babylonians. The most famous New Babylonian ruler was Nebuchadnezzar (604–562 B.C.), who conquered Jerusalem, transported large numbers of Judeans to Babylon, and made his empire the foremost power in western Asia. Soon after his death New Babylonian might was challenged by an Indo-European people from Iran, the Persians (closely allied and ultimately intermingled with the Medes, giving rise to the historians' joke that "one man's Mede is another man's Persian"). In 539 B.C. one of Nebuchadnezzar's successors, Belshazzar, failed to understand "the handwriting on the wall" (Daniel 5), and before he knew it the Persians had rushed into Mesopotamia so quickly that Babylon fell to them without a fight.

*Nebuchadnezzar's  
Babylon*

The city of Babylon during the era of the New Babylonians is the Babylon best known to us today, partly because of familiarity brought by early twentieth-century excavations and partly because of surviving eyewitness Greek travelers' descriptions. Babylon's size alone during this period was astounding, for it extended to 2100 acres, in comparison to the 1850 acres of Sennacherib's Nineveh and the 135 acres of the typical Sumerian city. (One of western Europe's largest cities, Paris, had only about twice Babylon's acreage until the early twentieth century, when it began to succumb to modern "urban sprawl.") More astounding still was Babylon's *color*, for the New Babylonians had learned to build their major monuments in brightly colored glazed brick. The most famous example, so splendid that it was counted by the ancient Greeks as one of the "seven wonders of the world,"

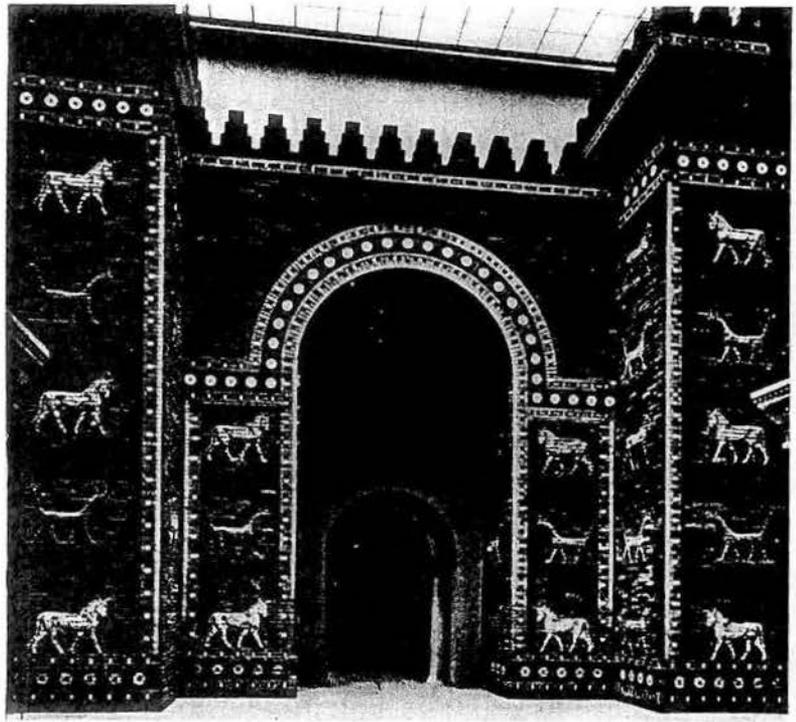
Bəlkə biri cənub Mezoptamyalıların bu hadisədən sonra uzun müddət səssiz qaldığını düşünə bilər ancaq əslində onlar Asur boyunduruğunu yıxmaq üçün olubolacaq hər fürsəti axtarışa davam etdilər. Bu fürsət nəhayət Medlər adındakı yaxın zaman da İranda gücünü sağlamlaşdırmış bir hind-Avropa qövminin müttəfiqlini idi. İki illik döyüşdən sonra Asur imperatorluğunu yıxdılar: e.ə. 612-ci ildə Nineveh babil-Medli birliyinin əlinə keçdi və Babilin əksinə bir daha yenidən yüksələ bilmədi. İşğal edilmiş millətlərin yenidən dirilişi Köhnə Əhdin Nahum hissəsində çox yaxşı izah edilmişdir: "Vah o qanlı şəhərə vah! Cəsədlərin bir sonu yox, cəsədlərinə ayaqları ilişir. Nineveh xaraba kimi dayanır, və onun üçün kim ağı deyəcək?"

## 5. YENİ BABİL DİRİLMƏSİ

Asur suverenliyinə qarşı cənub Mesopotamiyanın müqavimət əsri boyunca başlıca bu müqavimətlə məşğul olanlar Keldə deyilən Sami dili danışanlar idi və bunlar Medlərlə birlikdə Ninevehi xarabaya çevirdilər. Medlər bu zəfərlərini Anadolunun işğalına bir pillə olaraq gördükləri üçün Keldəniləri bütün Mesopotamiyanın hakimi olaraq buraxdılar və onlarda paytaxt olaraq Babil də yerləşdikləri üçün tarixçilər tərəfindən Yeni Babillilər olaraq göstərildilər. Ən məşhur Yeni Babil hökmdarı Nebukadnezar idi (604-ci il -562-ci il) ki o Qüdsü fəth etmiş, çox sayda yəhudini Babilə sürgün etmiş və ölkəsini Qərbi Asiyadakı ən güclü ölkə halına gətirmişdi. Onun ölümündən dərhal sonra Yeni Babillilərin qüdrətinə İrandan hind-Avropa xalqı olan Farslar meydan oxumuşlar idi (Medlərlə müttəfiq olub və sonunda onlarla iç içə girmiş olmalarından ötürü, tarixçilərin bu zarafatını böyütmüşdür "bir adam üçün Med olan bir başqası üçün Farsdır"). E.Ə. 1539-cü ildə Nebukadnezarın xələflərindən Belshazzar "divardakı əl yazısını" (Daniel 5) anlamadı və onu bilmədən Farslar dərhal Mesopotamiya ya axın etdilər və Babil, döyüşmədən onların əlinə keçdi.

Qismən on ikinci əsrə aid qazıntılar sayəsində anladığımız bənzərlikdən və qismən də gözləriylə şahid olmuş Yunan səyyahlarının təsvirlərindən günümüzdə çatanlarla, Yeni Babillilər çağındakı Babil şəhəri biz tərəfindən ən yaxşı bilinəndir. Babilin bu müddətdəki böyüklüyü 2100 dönüslük genişliyiylə, 1850 dönüm olan Sannachrebin Nineveh şəhərinə və 135 dönümlük tipik Sümer şəhərinə müqayisədə təəccüblüdür. (Qərbi Avropanın ən geniş şəhərlərindən Paris şəhərinə yönəlişə qarşı qoyula bilməmənin başladığı 20-ci əsrin başlarında dahi Paris ancaq Babilin iki misli qədər idi.) Hələ də daha təəccüblü olan isə Babilin rəngi idi çünki Babillilər əsas abidələrini açıq rəngli parlaq kərpiclərdən tikməyi öyrənmişlər idi. Ən məşhuru kimi, möhtəşəmliyindən ötürü Yunanlılarca dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olaraq hesab edilən

*Reconstruction of the Ishtar Gate.* Visitors to the Near Eastern Museum in Berlin can see this awe-inspiring reconstruction of Nebuchadnezzar's masterwork, rising to a height of about fifty feet.



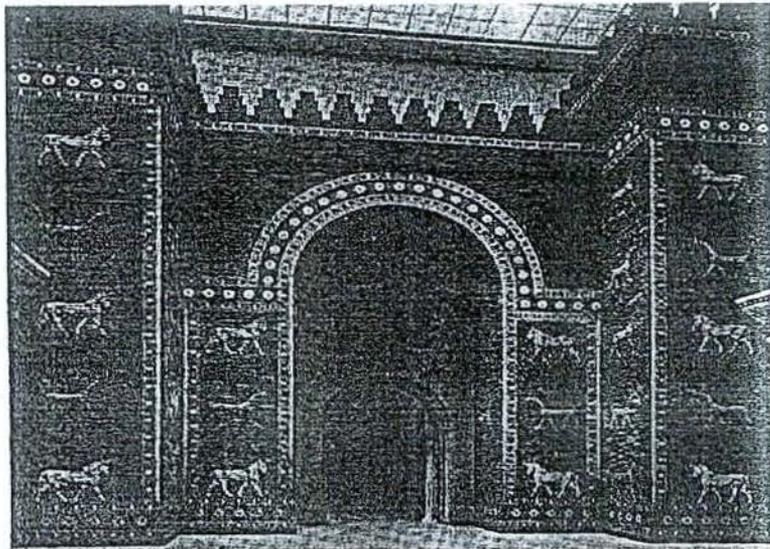
was the city wall built by Nebuchadnezzar. Against a background of brilliant blue, lions, bulls, and dragons in shades of white and yellow promenaded the entire length of the wall and strutted in tiers along the entire height of the "Ishtar Gate" (so called because the gate was dedicated to the goddess Ishtar). German archeologists digging in the ruins of Babylon in 1902 were the first since ancient times to see this marvel, and they must have felt as thrilled as if they had discovered the Pacific. Had Nebuchadnezzar built no more than this, his fame as one of history's most magnificent builders would have been secure, but he also constructed another of the "seven ancient wonders": Babylon's "Hanging Gardens." This feat was so extraordinary that truth about it merges into legend. Apparently Nebuchadnezzar really did build ascending terraces of gardens from the Euphrates outward, each with splendid plants and trees, but it may be legendary that he did this to gratify his wife, a Median princess from Iran, who loathed southern Mesopotamia's flatness and longed for her homeland's rolling hills.

Aside from construction feats, New Babylonia's cultural accomplishments were greatest in the realm of astronomy. We have seen that in the earliest Sumerian times Mesopotamian peoples had observed the phases of the moon in order to make predictions about the recurrence of the seasons. Two thousand years later Mesopotamians were still carefully studying the night skies, but now they were concentrating on the movements of the planets and the stars because they had come to believe that some of their gods resided in the heavens and that by plotting and predicting the motions of the planets and stars they could predict which divinity was gaining power and how that might affect the course of human affairs. Such study of the heavens was brought to its perfection by the New Babylonians, who identified five "wander-

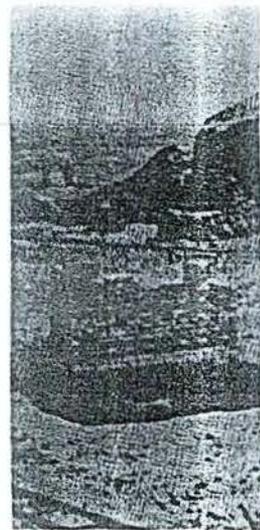


*Discovery of the Ishtar Gate.* Archeologists digging at the site they decided was Babylon in 1902 uncovered the most amazing part of the Ishtar Gate.

Ishtar Qapısının Bərpası. Yaxın şərq Muzeyinin ziyarətçiləri, əlli addım yüksəkliyinə qədər yüksələn və insanda həyəcan oyandıran Nebukadnezarın bu şah əsərini görə bilərlər.



Nebukadnezarın tikdirdiyi şəhər divarı idi. Bütün divar boyunca ağ və sarı rəngin kölgələrində parlaq bir mavi arxa plan üzərinə aslanlar, öküzlər və əjdahalar gəzirlər və Ishtar Qapısının (belə adlandırılmasının səbəbi tanrı tərəfindən Ishtara adanmış olmasındandır) yüksəkliyi boyunca əhtişamla gəzirdilər. Alman arkeoloqlar ilk dəfə olaraq 1902-ci ildə Babilin xarabalarında qazıntılar etmişlər bu möcüzəni görmək üçün və bu onları sanki Pasifik i tapmışlar kimi həyəcanlandırmışdı. Nebukadnezar bundan daha çoxunu etmədi, onun tarixin ən möhtəşəm memarlarından olmaq şöhrəti hələ qorunur, lakin o ayrıca dünyanın yeddi möcüzəsindən birini daha tikdi: "Babilin Aşma Bağçaları." Bu şah əsər o qədər fəvqəladə idi ki ortaya çıxışı əfsanəyə çevrildi. Görünən o ki Nebukadnezar onu Fıratın xaricinə doğru yüksələn teraslar şəklində tikdi, hər birində də bitkilər və ağaclar, lakin əfsanəvi olması hərhalda bunu İrandan Medli bir şahzadə olan və Mesopotamiyanın nizamlığından nifrət edən və öz məmləkətinin enişli yoxuşlu təpələrinə həsrət hiss edən arvadını məmnun etmək üçün etməsi idi.



İnşa hünərlərinin yanında Yeni Babilin mədəni müvəffəqiyyətləri astronomiya sahəsində ən yaxşısı idi. Biz görməkdəyik ki Sümerlərin ilk zamanlarından bəri Mesopotamiyalılar mövsümlərin necə keçəcəyi haqqında təxminlər edə bilmək üçün ayın mərhələlərini müşahidə etmişlər. İki min il sonra belə Mesopotamiyalılar diqqətlicə gecələri səma araşdırırdılar, lakin bu səfər onlar planetlərin və ulduzların hərəkətlərinə fokuslanırdılar çünki tanrılarının bəzisinin cənnətlərdə oturduğu inancına gəlmişlər idi və planetlərin, ulduzların yerini təyin edib hərəkətlərini təxmin edə bilməklə onlar hansı ilahın güc qazanacağını və bunun insan əlaqələrinə necə təsir edəcəyini təxmin edə bilirdilər.

Ishtar darvazasının Kəşfi. 1902-ci ildə arxeoloqlar Babil olduğuna qərar verdikləri bir sahəsi qazarkən Ishtar qapısının kendilərinə qarışıqlıq verən qisimini ortay çıxardılar.

ing stars" (we would say planets) and linked them with the powers of five different gods. (If this sounds strange, we should remember that we still call the first five planets by the names of five Roman gods—Mercury, Venus, Mars, Jupiter, and Saturn—because the Greeks and Romans inherited this system.) Going further, the New Babylonians concluded that when a given planet appeared in a particular part of the night sky or in close proximity to another planet its movement would portend war or famine, or the victory of one nation over another. Fully developed, these systems amounted to what we would call *astrology*, although New Babylonian astrology concerned itself exclusively with predictions about cosmic events such as floods and famines and the fortunes of nations rather than the fortunes of individual people. (The Greeks and Romans took the next step of casting personal horoscopes dependent on the configuration of the skies at the time of a person's birth, yet they continued to call all astrologers *Chaldaei* because of astrology's Chaldean or New Babylonian origins.)

*Efforts to measure and interpret the universe*

Today it is recognized that all astrology is superstition, but the New Babylonians' search for correspondences between heavenly events and earthly ones was scientific in terms of their time. In other words, for humans to believe that they can measure and interpret their universe and thereby learn how to benefit from it is more scientific than cowering in ceaseless fear of inexplicable mysteries. Moreover, dedicated to this belief, the New Babylonians observed celestial phenomena more closely than any other ancient peoples before them, and recorded their observations so meticulously that they later could be used and supplemented by astronomers of other nations, particularly the Greeks. Most notably, starting in 747 B.C. Chaldean court astronomers kept "diaries" on a monthly basis in which they recorded all planetary movements and eclipses, together with reports of earthly affairs such as price changes, shifting river levels, storms, and temperature trends. Continued without interruption until the period around 400 B.C., when Greek scientists began to gain knowledge of New Babylonian accomplishments, these records became a direct point of departure for astronomical science in the Greco-Roman world.

## 6. THE MESOPOTAMIAN LEGACY

*Babylon fades into obscurity*

The hanging gardens of Babylon are no more. Although the city of Babylon was not damaged when it was taken by the Persians in 539 B.C., the Persian conquest marked the end of Mesopotamian civilization insofar as native peoples and dynasties would never rule in Mesopotamia again. Gradually, as Greeks replaced Persians, Romans replaced Greeks, and Arabs replaced Romans, cuneiform ceased to be used, foreign artistic and building styles were introduced, and the old cities fell into ruins, to be supplanted by new ones. (The most magnificent city to arise in the Tigris-Euphrates region after the decay of Babylon

Bu cür işlər, Yeni Babillilərin beş gəzintiçi ulduzu (planet də deyə bilərik) diaqnoz etmələri və onları beş fərqli tanrı ilə əlaqələndirmələri səbəbiylə Yeni Babillilər də zirvəsinə çatdı. (Əgər bu qərribə gəldisə, ilk beş planeti hələ də Romanın beş tanrısının adıyla xatırladığımızı xatırlayaq: Merkuri, Venera, Mars, Jupiter və Saturn, çünki Yunanlılar və Romalıları bunu götürmüşlər.) Daha irəlisinə gətsək, Yeni Babillilər müəyyən bir planetin gecənin bir qisimində görüldüyündə ya da başqa bir planetə yaxınlaşdığında onun hərəkətinin döyüş ya da qıtlığa və yaxud bir millətin başqası üzərinə qalibiyyətinə dəlalət etdiyi nəticəsinə çatmışlar. Yeni Babilin astrolojisi xüsusi ilə sellər, quraqlıqlar və fərdi olaraq şəxslərin talehi deyil də millətlərin talehi kimi kosmik hadisələr haqqında istifadə edilməsinə baxmayaraq tam inkişaf etmiş hallarıyla sayılan bu sistemlər bizim astroloji olaraq adlandırdığımız şeydir. (Yunanlılar və Romalıları insanların ad günlərində səmadakı vəziyyətə baxaraq şəxsi bürclərlə əlaqədar məlumat verməklə sonrakı pilləyə keçdilər, ancaq bütün astrologlar Kəldəni deyə adlandırmağa davam etdilər, astrolojinin Kəldəni və Yeni Babil mənşələrindən ötürü.)

Bu gün bütün astrolojinin batıl inanc olduğu aydın olmuşdur, lakin Yeni Babillilərin göyə aid hadisələr ilə yer kürəsidəkilər arasındakılara cavab tapma axtarışları öz zamanları baxımından elmi idi. Digər bir deyişlə, insanlar üçün öz kainatlarını ölçə bilmək və şərh edə biləcəklərinə inanmaq və beləliklə də aydın olmaz əsrarəngiz şeylər qarşısında çökmək yerinə ondan istifadə etməyi öyrənmək daha elmi idi. Dahası, bu inanca bağlı olaraq Yeni Babillilər səmanı köhnə xalqlardan çox daha yaxından müşahidə etmişlər və bu müşahidələrini vasvasılıqla qeyd etmişlər ki özlərindən sonrakı millətlərin göy alimləri, xüsusilə də Yunanlılar, bunlardan istifadə etsinlər və irəlilətsinlər. Ən çox vurğulanması lazım olan isə, e.ə. 747-ci ildə başlayaraq Kəldən məhkəmə göy alimləri, içində bütün planet hərəkətlərini və eklipslərlə birlikdə dəyərlərin dəyişməsi, çayların rejimi, fırtınalar və istilik hərəkətləri kimi gündəlik hadisələrin bir aylıq olaraq yazıldığı "gündəliklər" tutmuşlar. Bu yunan alimlərinin Yeni Babilin müvəffəqiyyətləri haqqında məlumat qazanmağa başlaması olan E.Ə.400-ci ildə qədər kəsilməz olaraq davam etmiş və bu qeydlər yunan-Roma dünyasının astronomiya elminin çıxış nöqtəsi olmuşdur.

## 6. MESOPOTAMIYANIN MİRASI

Babilin asma bağçaları artıq yox. Babil şəhəri e.ə. 539-ci ildə Farslarca alınmasına qarşı zərər görməmişdi, Farsların bu fəthi yerli insanların və xanədanların artıq heç bir zaman Mesopotamiyaya hökm edə bilməyəcəyini təyin etmiş oldu. Pilləli olaraq Yunanlıların Farsların yerinə keçməsi kimi Romalıları Yunanlıların yerinə və Ərəblər Romalıların yerinə keçdilər, mismar yazısı istifadə edilməyə davam etdi, xarici sənət və arxitektura sitillərlə tanış olundu və köhnə şəhərlər yenilərinə yer buraxması üçün xarabaya çevrildilər. (Babil şəhərinin çöküşündən sonra dəcələ-Firat bölgəsində yüksələn ən görkəmli şəhər

Bu kainatı ölçmə  
və şərh söyləri

Babil qarışıqlıq  
içinə düşür

was Baghdad, founded by the Arabs.) Entirely abandoned two centuries after the birth of Christ, Babylon became so covered up by the nearby shifting waters and sands that nobody knew for sure where it was until excavations accomplished shortly after 1900.

Yet the Mesopotamian legacy endures in different ways. One is by means of the Hebrew Bible. Since the earliest Hebrew peoples dwelled somewhere in Mesopotamia before they migrated to Palestine and since they spoke a language closely related to that of the Old Babylonians, it is not surprising that the earliest chapters of the Bible often allude to Mesopotamia. According to the book of Genesis King Nimrod ruled "Babel (Babylon), Erech (Uruk), and Akkad," and Abraham came to Palestine from "Ur of the Chaldees"; the "Tower of Babel," built out of "brick for stone and slime for mortar" (Genesis 11:1-9), is surely a reference to an Old Babylonian ziggurat. Ancient Hebrew and Mesopotamian points of contact are further displayed by the appearance in the *Gilgamesh* epic of a flood story very similar to the ark narrative in Genesis: not only is a human couple saved in both by floating in an ark, but they learn in both of the waters' ebbing when a bird they send forth no longer returns. More noteworthy still is the fact that fundamental Hebrew religious concepts bear relationships to ancient Mesopotamian ones. This is to not say that the Hebrews were unoriginal in their theology. Quite to the contrary, the Hebrews were the most original religious thinkers in the ancient world. Yet Old Testament theological formulations emerged from an ancient Mesopotamian matrix, and specific Hebrew religious innovations may well have been adaptations of Mesopotamian precedents. By the time of Sennacherib and Nebuchadnezzar the Hebrews came to hate the Assyrians and Babylonians because those peoples were constantly attacking them, and thereafter the invectives of the Hebrew prophets were passed on so effectively to Christians that the name Babylon even today remains a term for the essence of sinfulness (for example: "Hollywood Babylon"). But the insults should not be allowed to obscure the kinships and the debts.

There is also the technological and intellectual legacy of Mesopotamia. We have seen that the wheel was first used for transportation in ancient Sumer, that the earliest known writing appeared there, and that the Old Babylonians pioneered in mathematical functions such as square and cube roots. Scholars find it difficult to determine whether all of these early Mesopotamian inventions were transmitted to other peoples by diffusion or whether some (writing above all) were invented independently elsewhere. In either case, however, the Mesopotamian inventions led step by step to modern practices taken for granted in Europe and America today. Mesopotamian jurisprudence and natural science similarly stand behind much that we today customarily take for granted. The visual world around us looks entirely different from that of ancient Mesopotamia because we have borrowed next to nothing from ancient Mesopotamian art and architecture, yet

Ərəblər tərəfindən qurulan Bağdad oldu.) İsanın doğumundan iki əsr sonra tamamiylə gözdən itənə qədər Babil hərəkətli sular və qumlarla üzəri örtüldü və 1900-ci illərdən sonrakı qazıntılara qədər heç kim tam olaraq yerinin hara olduğundan əmin deyildi.

Ancaq Mesopotamiya hüququ müxtəlif yollarla davam edir. Bir dənəsi İbranice İncil. İbrani halqalarının Fələstinə köç etmədən əvvəl Mesopotamiyada yerləşmiş olmaları və Köhnə Babillilərə yaxın bir dil danışdıqlarından ötəri İncil en hissələrində Mesopotamiyadan bəhs edilir. Müqəddəs Kitaba görə Kral Nimrod Babili, Uruku və Akkadı idarə etdi və İbrahim Fələstinə Chaldeenin Urindən gəldi; Babil Qülləsi "divar üçün kərpic və xərc üçün palçıq" olmadan tikildi, (Genesis 11:1-9) ifadələri bir Köhnə Babil ziquratına istinaddır. Qədim İbrani və Mesopotamiyalı əlaqə nöqtələri Gilgamiş dastanındakı sel hekayəsində Genesis kitabındakı gəmi hekayəsinə çox bənzəməsindən ötəri daha yaxın görünməkdədirlər: hər ikisində gəmi səfərində yalnız insan cütləri xilas olmamışdır, ayrıca onlar bir quşu göndərüb də uzun müddət geri gəlmədiyini görünə suyun geri çəkildiyini öyrənmişlər. Daha qeydə dəyər olan şey isə təməl İbrani dini anlayışlarının qədim Mesopotamiya ilə olan əlaqələrinə söykənir olmasıdır. Bu yəhudilərin dinlərində əsassız olduğunu demək deyil. Tam əksinə, Yəhudilər qədim dünyadakı ən orijinal din mütəfəkkirləri idilər. Ancaq köhnə Əhdin teoloji düsturları köhnə Mesopotamiyanın qucağında ortaya çıxmışdır və spesifik Yəhudi dininin yenilikləri daha əvvəlki Mesopotamiyalıların adaptasiyalarıdır. Sennachreib və Nebukadnezar zamanında Yəhudilər Asurlular dan və Babillilərdən nifrət etmişlər idi, çünki özlərinə hücum edirdilər və sonradan da Yəhudi peyğəmbərlərinə təhqirin Xristianlara da keçməsindən ötəri Babil bu gün belə 'günahların özü' deyə bir termin kimi qalmışdır (misalən, Hollywood Babil). Lakin bu təhqirlərin qohumluqları və vəzifələri örtməsinə icazə verilməməli idi.

Yəhudilərin etkiləri

Mesopotamiyanın ayrıca texnoloji və mədəni mirası da vardır. Biz təkrarlı ilk olaraq köhnə Sümer də istifadə edildiyini, bilinən ilk yazının da orada görüldüyünü və Köhnə Babillilərin kvadrat və küp kökləri kimi riyazi əməliyyatlarda liderlik etdiklərini görmüşdük. Bütün bu ilk Mesopotamiya kəşflərinin digər xalqlara yayılma yoluyla ya da bəzilərinin müstəqil bir şəkildə başqa yerlərdəmi kəşf edildiyi haqqında alimlər qəti bir qərar verməkdə çətinlik çəkirlər. Ancaq, digər tərəfdən isə Mesopotamiyalıların kəşfləri bu gün Avropa və Amerikada müasir praktikalər baxımından addım-addım qəbul edilir. Mesopotamiyanın hüququ və təbiət elmləri bu gün bizim ənənəvi olaraq qəbul etdiyimiz şeylərlə bənzərlik göstərir.

Texnoloji və intellektual irs

in fundamental aspects of technology and thought we owe a great debt to the ingenious people of five thousand years ago who resolved to wrest power and glory from a land of mud-flats.

Ətrafımızda ki vizual dünya köhnə Mesopotamiyadan tamamilə fərqli çünki biz Mesopotamiyanın sənət və arxitekturasından gələcəyə köçürəcəyimiz heç bir şey borc almadıq ancaq texnologiyanın təməl cəhətlərində və fikirdə, palçıq düzlüklərdən görkəmli bir güc çıxaran və zəbt etmə gücünü həll edən beş min il əvvəlki bacarıqlı insanlara böyük bir borcumuz var.

## EGYPTIAN CIVILIZATION

Thou makest the Nile in the Nether World,  
 Thou bringest it as thou desirest,  
 To preserve alive the people of Egypt.  
 For thou hast made them for thyself,  
 Thou lord of them all.

—Hymn to Aton, from reign of the Pharaoh Akhenaton

Modern crowds that flood museums to view fabled treasures of Egyptian art are still captivated by the spell of one of the oldest and most alluring civilizations in history. Almost as old as the civilization founded in Mesopotamia during the fourth millennium B.C., Egyptian civilization provides a fascinating comparison to that of Mesopotamia because it was characterized by stability and serenity in contrast to the turmoil and tension of Mesopotamia. Not only were the Egyptians very peaceful for long periods of their ancient history, but surviving Egyptian statuary and painted human figures often seem to smile and bask in the sun as if they were on summer vacation.

Environmental factors best explain the striking differences. Since the Mesopotamian climate was harsh, and since the Tigris and Euphrates flooded irregularly, the Mesopotamians could not view nature as dependably life-enhancing. Furthermore, since Mesopotamia, located on an open plain, was not geographically protected from foreign incursions, its inhabitants were necessarily on continual military alert. Egyptian civilization, on the other hand, was centered on the dependably life-enhancing Nile. Not only did the richly fertile soil of the Nile valley provide great agricultural wealth, but the Nile flooded regularly year after year during the summer months and always receded in time for a bountiful growing season, offering Egyptians the feeling that nature was predictable and benign. In addition, since the Nile valley was surrounded by deserts and the Red Sea, Egypt was comparatively free from threats of foreign invasion. The centrality of the

*Egypt compared to  
 Mesopotamia*

*Environmental basis of  
 differences between Egypt  
 and Mesopotamia*

## Üçüncü Fəsil

### MİSİR MƏDƏNİYYƏTİ

*Sən aşağı dünyada Nili yaratdın,*

*Sən istədiyini gətirdin,*

*Misir xalqını canlı tutmaq üçün*

*Onları sən həmişə öz başına etdin,*

*Sən hamısının Tanrısısan.....*

*Firon Akhenaton Hökmranlığından Atona Mınacaat*

Bu gün Misir sənətinin əfsanəvi xəzinələrini görmək üçün muzeylərə axın edən insanlar tarixdəki mədəniyyətlərin ən köhnə və ən çəkilərindən birinin efsunu ilə ovsunlanırlar. Haradasa Mesopotamiyadakı mədəniyyət qədər köhnə olan Misir mədəniyyəti dördüncü milenyum müddətin tərəfindən Mesopotamiyanınki ilə təsirli bir müqayisə təmin edə bilər çünki Mesopotamiyanın qarışıqlıq və gərginliyinə qarşı Misir sabitlik və sakitlik içərisində idi. Misirlilər qədim tarixləri boyunca yalnız barış içində olmamışlar ayrıca günümüzdə çatan heykəlcilikdən və təsvir edilmiş insan fiqurlarında ümumiyyətlə gülümsədikləri və sanki yaz tətilindəymiş kimi günəş vannası qəbul etdikləri görülür.

Misirin Mesopotamiya ilə müqayisə edilməsi

Ekoloji faktorlar itti fərqliliklərin ən yaxşı açıqlayıcısıdır. Mesopotamiyanın iqlimi sərt olduğu üçün və Dəclə-Firat nizamsız daşdığı üçün Mesopotamiyalılar təbiəti, həyatı gözəlləşdirən bir şey olaraq görə bilmədilər. Daha sonrası, Mesopotamiya açıq bir düzlükdə yerləşdiyi üçün coğrafi olaraq xarici hücumlara açıq bir halda idi və onun sakinləri daim döyüş həyəcanı vəziyyətində idilər. Digər tərəfdən Misir mədəniyyəti həyatı gözəlləşdirən Nil çayının ətrafında mərkəziləşmişdi. Nil çayı yalnız Nil vadisinə əkinçilik baxımından məhsuldar torpaqlar qazandırmırdı ayrıca da yaylardan sonra hər il daşır və bol məhsul yetişmə mövsümündə çəkilirdi, bu da Misirlilərə təbiətin əvvəldən təxmin edilə bilər və faydalı olduğu hissini təqdim edirdi. Əlavədən, Nil çayı səhralarla və Qırmızı dənizlə çevrili olduğundan Misir xarici zəbtədən digərlərinə qiyasansa olduqca uzaq idi.

Misir və Mesopotamiya arasındakı ətraf əsaslı fərqliliklər

Foundation of Egypt's  
advanced civilization



*Narmer Palette.* Dating from about 3100 B.C., this stone carving shows a warrior-ruler from the south who was thought to be Narmer, subduing his counterpart from the north with a mace. The falcon probably represents the God Horus, who looks with approval on the birth of Egyptian unification in violence.

Nile in ancient Egyptian life is well illustrated by the fact that the Egyptians had two words for travel: either *khed*, which meant "to go downstream," or *khent*, which meant "to go upstream." All in all, the Greek historian Herodotus surely had warrant to designate Egypt as "the gift of the Nile."

## I. POLITICAL HISTORY UNDER THE PHARAOHS

The ancient history of Egypt is usually divided into six eras: the archaic period (c. 3100–c. 2770 B.C.), the Old Kingdom (c. 2770–c. 2200 B.C.), the first intermediate period (c. 2200–c. 2050 B.C.), the Middle Kingdom (c. 2050–1786 B.C.), the second intermediate period (c. 1786–c. 1560 B.C.), and the New Kingdom (c. 1560–1087 B.C.). Even before the beginning of the archaic period the Egyptians had taken some fundamental steps in the direction of creating an advanced civilization. Above all, they had begun to engage in settled farming; they had learned to use copper tools in addition to stone ones; and, shortly before 3100 B.C., they had developed a system of writing known as *hieroglyphic* (Greek for "priestly carving"). Experts are uncertain whether the Egyptians arrived at the idea of writing on their own, or whether the idea came to them from Mesopotamia. The strongest argument for the former position is that the hieroglyphic system is very different from Mesopotamian cuneiform, but the sudden appearance of hieroglyphic suggests that certain Egyptian administrator-priests decided to work out a record-keeping system on the basis of their knowledge of a foreign precedent. Whatever the case, writing surely allowed for greater governmental efficiency and apparently was a precondition for the greatest event in ancient Egyptian political history, the unification of the north and the south.

Egyptian unification, and therewith the beginning of the archaic period, occurred around 3100 B.C. Until then separate powers had ruled in Upper (or southern) Egypt, and Lower (or northern) Egypt, but unity was essential for Egypt's future because a single government was necessary to ensure the free flow of traffic along the entire length of the Nile, as well as to provide centralized direction of irrigation projects. Tradition attributes the unification of Egypt to a warrior from the south called Narmer, the first of the pharaohs (kings), who brought all of Egypt northward to the Mediterranean delta under his control. (Egyptian rulers are called "pharaohs" as the result of biblical usage, even though the ancient Egyptians themselves did not use this term.) It may be that the process was somewhat more gradual, but there is little doubt that for roughly four hundred years after about 3100 B.C. a succession of two ruling dynasties held sway over a united Egypt.

The first two Egyptian dynasties were succeeded around 2770 B.C. by the rule of the mighty Zoser, the first king of the Third Dynasty.

Köhnə Misir həyatında Nilin mərkəzi mövqesi onların səyahət üçün söylədikləri iki sözlə çox yaxşı təsvir edilmişdir: biri 'khed' mənası "çayın aşağısına doğru get" ya da 'khent' mənası " çayın yuxarisına doğru get". Xülasəylə Yunan tarixçi Herodot Misiri "Nilin hədiyyəsi" deyə təyin etmişdi.

## 1. FİRONLAR DÖVRÜNDƏ SİYASİ TARİX

Qədim Misirin tarixi ümumiyyətlə altı çağa bölünər: Arxaik dövr (e.ə. 3100-2770), Köhnə Krallıq (e.ə. 2770-2200-ci illər); ilk ara dövr (e.ə. 2200-2050-ci illər), Orta Krallıq (e.ə. 2050-1786-ci illər), ikinci ara dövr (e.ə. 1786-1560-ci illər) və Yeni Krallıq (e.ə. 1560-1087-ci illər). Hətta arxaik dövrün başlamasından da əvvəl Misirlilər yüksək bir mədəniyyətin təməl addımlarını atmışlar idi. Hamısından kənar onlar məskun olaraq əkinçiliklə məşğul olmağa başlamışlar idi; onlar daşdan alətlərin yanında misdən alətlərdən də istifadə etməyi öyrənmişlər idi və e.ə. 3100-ci il tarixindən qısa bir müddət əvvəl "hiyeroglif" deyə bilinən yazı sistemini inkişaf etdirmişlər idi. Mütəxəssislər onların bu yazını özlərinin icad etdiyi ya da Mesopotamiyadan gəldiyi nöqtəsində əmin deyildirlər. İlk vəziyyət üçün ən güclü dəlil hieroglif yazının Mesopotamiyanın mısır yazısından çox fərqli olmasıdır, lakin hieroglifin ani çıxışı Misirli idarəçi və din adamlarının özlərindən əvvəlki başqa bir xalqın məlumatı üzərinə öz məlumatlarını əsaslandıraraq qeyd tutma şəklində işə qərar verdikləri fikirini oyandırır. Nə olursa olsun, yazı qətiliklə daha yaxşı idari təsiri meydana gətirmiş və açıqca görüldüyü kimi Misirin siyasi tarixinin ən mühüm hadisəsi olan şimal və cənubun birləşməsi üçün ön şərt olmuşdur.

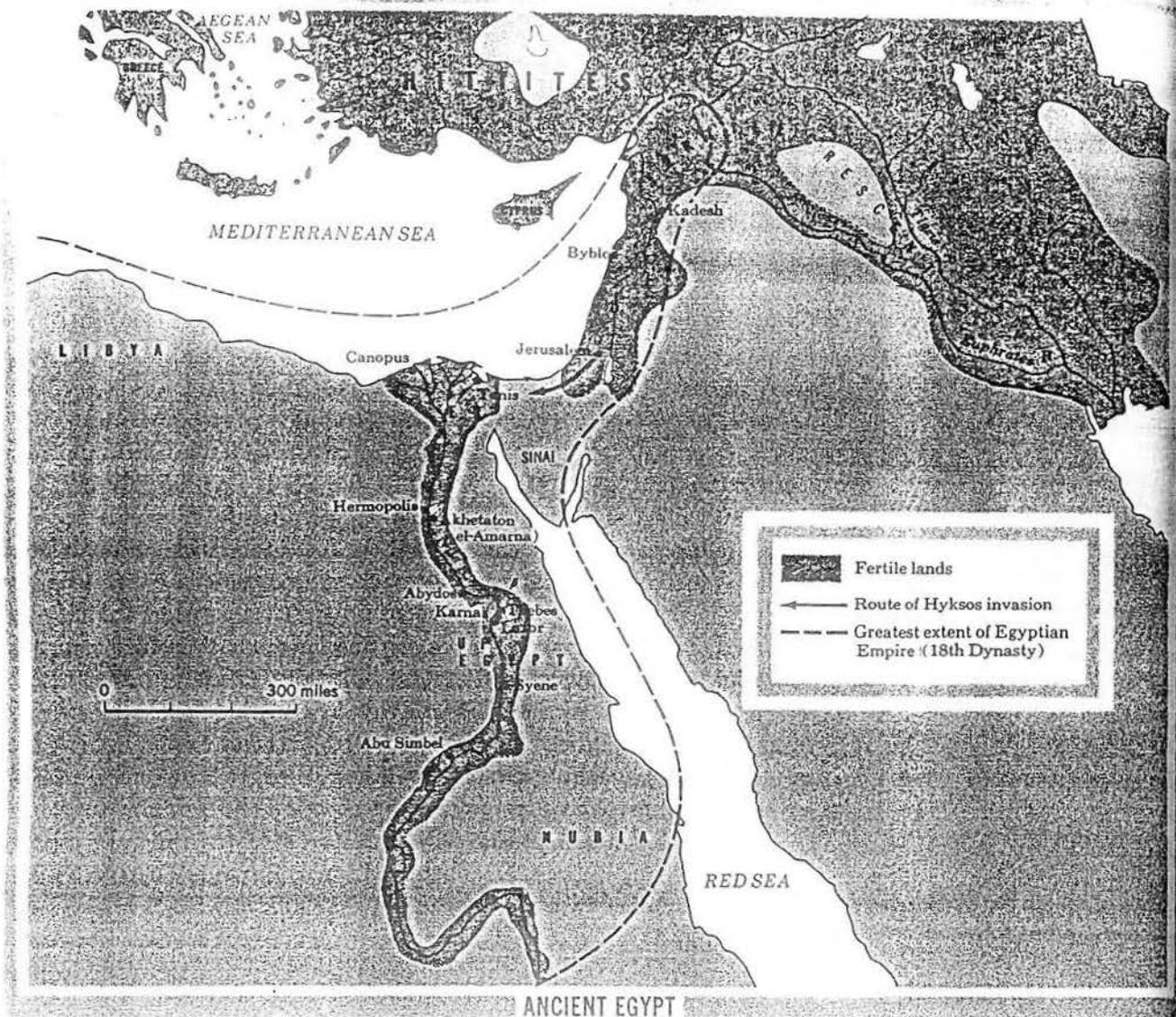
Misirin birləşməsi və onunla birlikdə arxaik dövrün başlaması e.ə. 3100-ci illər ətrafında reallaşdı. O vaxta qədər şimal Misir də və cənub Misir də ayrı güclər hökm etmişdi, lakin birlik Misirin gələcəyi üçün lazımlı idi çünki sulama sistemlərinin mərkəzdən idarə olunması kimi Nil boyunca olan trafik sərbəst axışını da zamanət altına almaq üçün tək bir hökumətə ehtiyac vardı. Ənənəvi anlayış Misirin birliyini cənublu bir döyüşçü olan və bütün Misiri şimala doğru gətirib Aralıq dənizi deltasında yığan və fironların da ilki Narmerə bağlar. (Misirli idarəçilər İncilin istifadəsindən ötəri Firon olaraq adlandırılırlar, yoxsa Misirlilərin özləri bu termini istifadə etməmişlər.) Ehtimalla bu proses daha pilləli bir şəkildə olmuşdur lakin təxminən dörd üz il sonra e.ə. 3100-ci il kimi ardıcıl gələn iki xanədanın birləşmiş Misir hakimiyyəti qurduqlarında şübhə yox kimidir.

İlk iki xanədanın ardınca e.ə. 2770-ci il ətrafında üçüncü xanədanın ilk kralı və Köhnə Krallığın banisi olan

Misirin iləri  
mədəniyyətinin quruluşu



Narmer Palitrası. E.ə. 3100-cü ilə aid edilən bu daş oyma, Narmer olduğu düşünülen cənublu döyüşçü hökmdarın şimalı başqa bir hökmdarı əlində toppuz ilə boyun eçdirməsini sərgiləməkdədir. Ehtimalla şahin, Misirin yenidən birləşməsinin doğuşunu bəyanmə ilə izləyən Tanrı Horus'u təmsil edir.

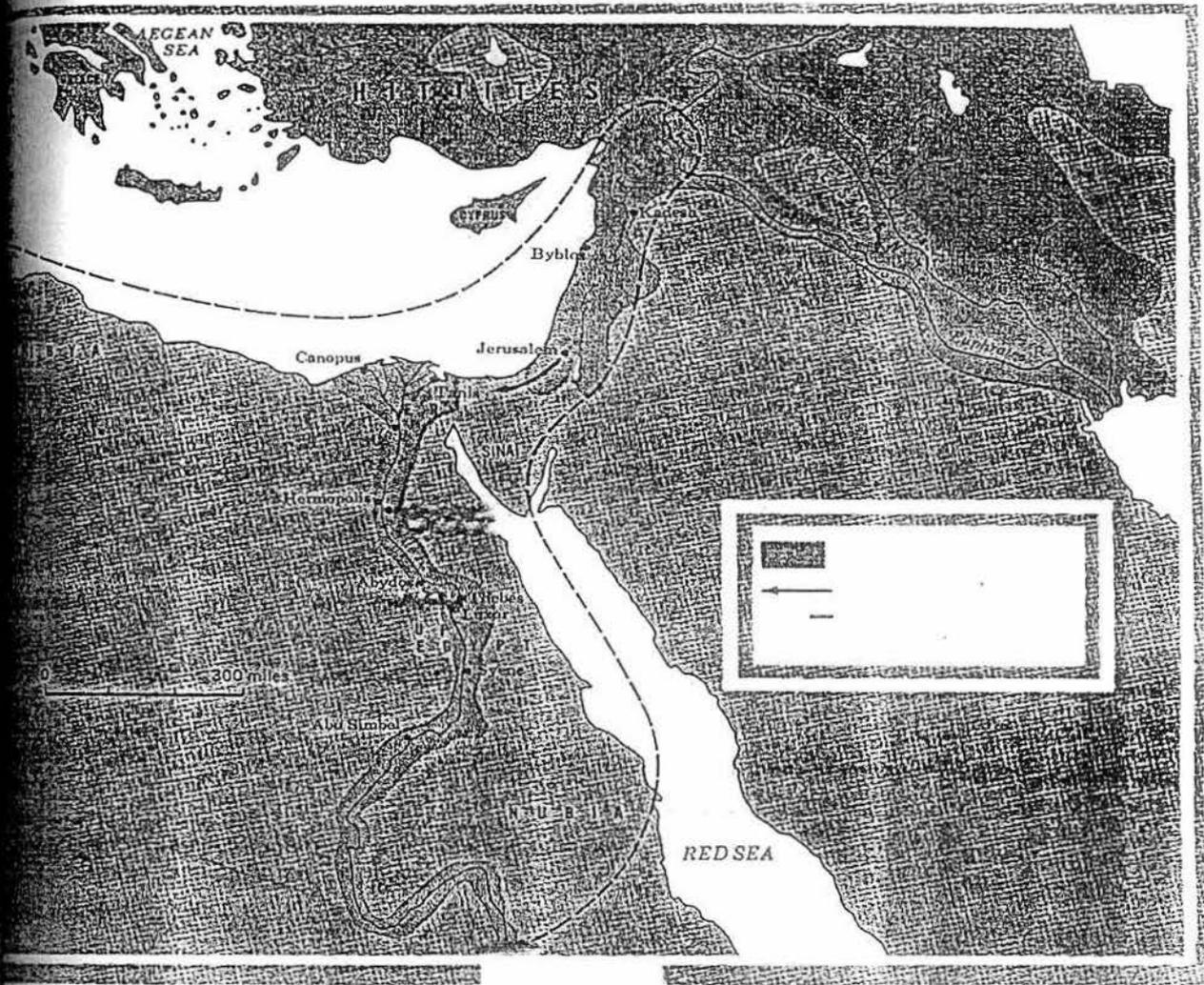


and the founder of the Old Kingdom. While the details of how the governmental system of the Old Kingdom differed from that of the archaic period will never be known, it is certain that Zoser's reign initiated a period of vastly greater state power and royal absolutism, best witnessed by the fact that Zoser presided over the building of the first pyramid. Under Zoser and his leading successors of the Old Kingdom the power of the pharaoh was virtually unlimited. The pharaoh was considered to be the child of the sun god, and by custom married one of his sisters to keep the divine blood from becoming contaminated. No separation of religious and political life existed. The pharaoh's chief subordinates were priests, and he himself was the chief priest.

The government of the Old Kingdom was founded upon a policy of peace. In this respect it was virtually unique among ancient states. The pharaoh had no standing army, nor was there anything that could

*Zoser and the founding of the Old Kingdom*

See color map facing page 33



## KÖHNƏ MİSİR

qüdrətli Zoserin hakimiyyəti izlədi. Köhnə Krallığın hökumət sisteminin arxaik dövründən necə fərqliləşdiyinin detalları heç bir zaman bilinməyəcək olmasına qarşı, bu qətidir ki Zoserin hökmdarlığı çox böyük dövlət gücü və kraliyet mutlakıyetini başlatdı, bunun ən yaxşı göstəricisi də Zoserin ilk piramidanın istehsalını idarə etdiyi gerçəyidir. Zoserin və Köhnə Krallığın onu izləyən xələflərini idarəsi altında fironların gücü tamamilə sərhədsiz idi. Firon günəş tanrısının oğlu olaraq düşünülürdü və ənənə olaraq da müqəddəs qanın çirklənməsini önləmək məqsədiylə bacılarından biri ilə evlənirdi. Dini və siyasi həyatda ayrı-seçkilik yox idi. Fironun başyardımcıları din adamları idi, özü də baş din adamı idi.

Zoser və Köhnə  
Krallığın quruluşu

Köhnə Krallığın idarəsi barış siyasəti üzərinə qurulmuşdu. Bu istiqamətiylə köhnə beynəlxalqında hamısıylə bənzərsizdir. Fironun nə daimi bir ordusu var idi, nə də milli əsgəriyə deyilə biləcək bir şey var idi.

---

## *Egyptian Civilization*

### *The nonmilitaristic character of the Old Kingdom*

be called a national militia. Each local area had its own militia, but militias were commanded by civil officials, and when called into active service generally devoted their energies to labor on the public works. In case of a threat of invasion the various local units were assembled at the call of the pharaoh and placed under the command of one of his civil subordinates. At no other time did the head of the government have a military force at his disposal. The Egyptians of the Old Kingdom were content for the most part to work out their own destinies and to let other nations alone. The reasons for this attitude lie in the protected position of their country, in their possession of land of inexhaustible fertility, and in the fact that their state was a product of cooperative need instead of being grounded in exploitation.

### *End of the Old Kingdom*

After centuries of peace and relative prosperity the Old Kingdom came to an end with the downfall of the Sixth Dynasty about 2200 B.C. Several causes were responsible. Governmental revenues became exhausted because the pharaohs invested heavily in such grandiose projects as pyramid-building. To make matters worse, overall Egyptian prosperity was adversely affected by climatic disasters which precipitated crop failures. In the meantime provincial nobles usurped more and more power until central authority virtually disappeared. The era which followed is called the first intermediate period. Anarchy now prevailed. The nobles created their own rival principalities, and political chaos was aggravated by internal brigandage and invasion by desert tribes. The first intermediate period did not end until the rise of the Eleventh Dynasty, which restored centralized rule around 2050 B.C. from its base in Thebes (Upper Egypt). The next great stage of Egyptian history, known as the Middle Kingdom, ensued.

### *The Middle Kingdom*

Throughout most of its life the government of the Middle Kingdom was more socially responsible than that of the Old Kingdom. Although the Eleventh Dynasty could not withstand the power of the nobles, the Twelfth, which followed around 1990 B.C., and which lasted until 1786 B.C., ruled strongly by means of an alliance with a middle class composed of officials, merchants, artisans, and farmers. This alliance kept the nobility in check and laid the foundations for unprecedented prosperity. During the rule of the Twelfth Dynasty there were advances in social justice and much intellectual achievement. Public works that benefited the whole population, such as extensive drainage and irrigation projects, replaced the building of pyramids, which had no practical use. There was also a democratization of religion which extended to common people a hope for salvation that they had not been granted before. Religion now emphasized proper moral conduct instead of ritual dependent on wealth. For all these reasons the reign of the Twelfth Dynasty is commonly considered to be Egypt's classical or golden age.

Immediately afterward, however, Egypt entered its second intermediate period. This was another era of internal chaos and foreign invasion

Köhnə Krallığın hərbi  
olmayan quruluşu

Hər bir yerli bölgənin öz əsgərləri vardı, lakin əsgərlər vətəndaş şəkillilər tərəfindən əmr edilirdi və aktiv xidmətə çağırıldıqlarında enerjilərini ictimai işlərə sərf edirdilər. Hər hansı bir işğal təhdidi vəziyyətində müxtəlif yerli birliklər Fironun əmriylə toplanırlar və onun vətəndaş köməkçilərindən birinin əmri altında iştirak edirdilər. Başqa bir zamanda hökumət başının əsgəri bir qüvvəti yox idi. Köhnə Krallığın Misirliləri daha çox öz qədrələri üçün işləmək və digər millətləri tək buraxmaqdan məmnun idilər. Bunun səbəbi ölkələrin mühafizə edilmiş mövqesində, sahib olduqları torpaqların bitməz tükənməz məhsuldarlığında və ölkələrinin istismarla məhv edilməsi yerinə əməkdaşlıq ehtiyacının bir məhsulu olduğu gerçəyində yatırdı.

Köhnə Krallığın sonu

Əsrlər sürən barış və yüksək rifah səviyyəsindən sonra Köhnə Krallıq altıncı xanədanın e.ə. 2200-ci il ətrafında yıxılması ilə sona çatmış oldu. Bunun bir çox səbəbləri vardır. Dövlətin maliyyəsi tükənmişdi çünki fironlar piramida tikmək kimi tantanalı projelərə çox yüksək miqdarlar yatırırdılar. İşləri daha da pis edən və bütün Misirlilərin mal varlığına pis təsir edən şey isə əkinlərinə çürüməsinə səbəb olan iqlim fəlakətləri idi. Eyni zamanda məhəlli soylular mərkəzi nüfuz hamısıylə ortadan qalxana qədər getdikcə daha çox güc gasbetmişlərdi. İzləyən çağ, ilk ara dövr olaraq adlandırılır. İndi anarxiya hakim idi. Soylular öz bəyliklərini qurmuşlar idi və iç quldurluqlar, səhra qəbilələrinin zəbtləri ilə siyasi kaos artmışdı. İlk ara dövr e.ə. 2050-ci ildə mərkəzi idarəni Tebedə təkrardan quran on birinci xanədana qədər davam etdi. Misir tarixini sonrakı böyük dövrü olan Orta Krallıq izlədi.

Orta Krallıq

Orta Krallıq davam etdiyi müddət də Köhnə Krallıqdan ictimai olaraq daha məsuliyyətli oldu. On birinci xanədan da soyluların gücünə qarşı qoya bilməməsinə qarşı on ikinci xanədan məmurlar, tacirlər, sənətçilər və cütçülərdən ibarət olan ictimai sinifin müttəfiqliyi sayəsində bu müttəfiqlik soyluları idarə altında tutdu və bu zümrələrə daha əvvəldən heç olmadığı qədər varlıq qazandırdı. On ikinci xanədanın hakimiyyəti müddətin tərəfindən ictimai ədalətdə inkişaf və daha çox intellektual müvəffəqiyyət oldu. Kanalizasiya və sulama kimi əhalinin faydasına olan işlərin yerini praktik heç bir faydası olmayan piramidaların inşası aldı. Ayrıca daha əvvəl heç dəyər verilməmiş sınavi insanlara bir sağlamlıq ümidi verən dinin demokratikləşdirilməsi hadisəsi reallaşdı. Din indi zənginlik üzərinə qurulu ritüellər yerinə düz əxlaqi hərəkəti vurğulayırdı. Bütün səbəblərdən ötəri on ikinci xanədan ümumi ortaqlar qanı olaraq Misirin klassik və ya qızıl çağı olaraq hesab edilir.

Ancaq dərhal arxasından Misir ikinci ara dövrə girdi. Bu çağ iki əsrdən çox sürmüş olan ya da

*A Pharaoh of the New Kingdom.* Ramses II (who reigned from 1295 to 1225 B.C.) brought Egyptian rule temporarily into Syria by means of lightning military campaigns with war chariots.

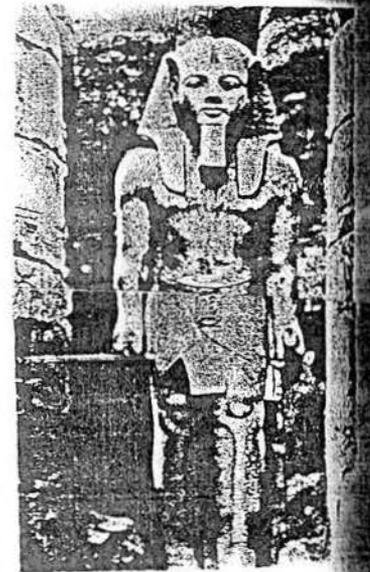


which lasted for more than two centuries, or from 1786 to about 1560 B.C. The contemporary records are scanty, but they seem to show that the internal disorder was the result of a counterrevolt of the nobles. The pharaohs were again reduced to impotence, and much of the social progress of the Twelfth Dynasty was destroyed. About 1750 B.C. the land was invaded by the Hyksos, or "Rulers of Foreign Lands," a mixed horde originating in western Asia. Their military prowess is commonly ascribed to the fact that they possessed horses and war chariots, but their victory was certainly made easier by the dissension among the Egyptians themselves. Their rule had profound effects upon Egyptian history. Not only did they introduce the Egyptians to new methods of warfare, but by providing them with a common grievance in the face of foreign tyranny they also enabled them to forget their differences and unite in a common cause.

Near the end of the seventeenth century B.C. the rulers of southern (Upper) Egypt launched a revolt against the Hyksos, a movement which was eventually joined by all of Egypt. By about 1560 B.C. the last conquerors who had not been killed or enslaved had been driven from the country. The hero of this victory, Ahmose, founder of the Eighteenth Dynasty, thereafter established a regime which was much more highly consolidated than any that had preceded it. In the great outpouring of patriotism which had accompanied the struggle against the Hyksos, local loyalties were reduced, and with them the power of the nobles.

The period that followed the accession of Ahmose is called the New Kingdom, and by some, the period of the Empire. It lasted from about 1560 to 1087 B.C., during which time Egypt was ruled by three dynasties of pharaohs in succession: the Eighteenth, Nineteenth, and Twentieth. No longer was the prevailing state policy pacific and isolationist; a spirit of aggressive imperialism pervaded the nation, for the military ardor generated by the successful war

*The invasion of the Hyksos*



*Ramses II (19th Dynasty)*

Yeni Krallığın bir Fironu. 2-ci Ramses (E.Ə. 1295-ci ildən 1225-ci ilə qədər hökm sürmüşdür) döyüş vasitələri ilə çox sürətli olan əsgəri birlikləri sayəsində Suriyaya keçici Misir hakimiyyətini gətirmişdi.



E.Ə.1786-ci ildən 1560-ci ilə qədər deyə bilərik, iç xaos və xarici zəbtlərinin olduğu digər bir dövr idi. Günümüzdəki qeydlər qeyri-kafi, lakin onlardan anladığımız qədəriylə iç qarışıqlıq soyluların bir-birləri ilə çəkişmələrinin bir nəticəsi idi. Fironlar yenidən əhəmiyyətsiz bir hala gəldi və On ikinci Xanədanın ictimai inkişafı yox edildi. E.Ə. 1750-ci il ətrafında ölkə qərb Asiya mərkəzli kompleks köçəri bir birlik olan Hyksos ya da "xarici ölkələrin idarəçiləri" tərəfindən işğal edildi. Onların əsgəri müvəffəqiyyətləri atlara və döyüş vasitələrinə sahib olmaları gerçəyinə bağlanar, ancaq onların bu zəfəri qətiliklə Misirlilərin öz aralarındakı ayrılıqları sayəsində daha da asanlaşmışdır. Onların hakimiyyəti Misir tarixi üzərində dərin təsirlər buraxmışdır. Onlar Misirlilərə yalnız yeni döyüş taktikalarını öyrətməmişlər eyni zamanda düşmən hücum əsnasında öz ixtilaflarını unutmalarını təmin edərək ümumi problem olaraq görmələrini təmin etmiş və ümumi səbəblər üçün birlik olmalarını təmin etmişlər.

Hyksosun işğalı



2-ci Ramzes (19. Xanədan)

E.Ə. on yeddinci əsrin sonlarına doğru cənub Misirin idarəçiləri Hyksoslara qarşı sonunda bütün Misirin də qatıldığı bir üsyan başlatdılar. E.Ə.1560-ci ildə öldürülməmiş və kölələşdirilməmiş olan son işğalçılarda ölkədən qovuldular. Bu zəfərin qəhrəmanı on səkkizinci xanədanın qurucusu Ahmose idi və indiyə qədər heç olmadığı qədər möhkəm bir rejim qurdu. Vətənpərvərliyin yüksək duyğuları ilə o Hyksoslara qarşı olan mübarizəni reallaşdırdı, məhəlli bağlılıqlar və onlarla birlikdə soyluların gücləri azaldıldı.

Ahmosenin taxta keçisindən sonrakı müddət, Yeni Krallıq ya da bəzilərin tərəfindən İmperializm olaraq adlandırıldı. O, e.ə. 1560-ci ildən 1070-ci ilə qədər davam etdi və üç firon xanədanlığı bu müddətdə artarda Misir i idarə etdi: On səkkizinci, On doqquzuncu və İyirminci xanədanlar. Dövlətin hökm sürən sakinlik və mücərrədləyici siyasəti çox sürmədi; təcavüzkar imperializm ruhu milləti ördü və Hyksoslara qarşı müvəffəqiyyətli

against the Hyksos whetted an appetite for further victories. Moreover a vast military machine had been created to expel the invader, which proved to be too valuable an adjunct to the pharaoh's power to be discarded.

*Failures of the Empire*

The first steps in the direction of the new policy were taken by the immediate successors of Ahmose in making extensive raids into Palestine and claiming sovereignty over Syria. With one of the most formidable armies of ancient times, the new pharaohs speedily eliminated all opposition in Syria and eventually made themselves masters of a vast domain extending from the Euphrates to the southern part of the Nile. But they never succeeded in welding the conquered peoples into loyal subjects, and this weakness was the signal for widespread revolt in Syria. Although their successors suppressed the uprising and managed to hold the Empire together for some time, ultimate disaster could not be averted. More territory had been annexed than could be managed successfully. The influx of wealth into Egypt weakened the national fiber by fostering corruption, and the constant revolts of the vanquished eventually sapped the strength of the state beyond hope of recovery. By the twelfth century most of the conquered provinces had been permanently lost.

*The government of the Empire*

The government of the New Kingdom or Empire resembled that of the Old Kingdom, but it was even more absolute. Military power now provided the basis of the pharaoh's rule. A professional army was always available with which to overawe his subjects. Most of the former nobles now became courtiers or members of the royal bureaucracy under the complete domination of the king.

*The last of the pharaohs*

The last of the great pharaohs was Ramses III, who ruled from 1182 to 1151 B.C. He was succeeded by a long line of nonentities who inherited his name but not his ability. By the end of the twelfth century Egypt had fallen prey to renewed barbarian invasions. About the same time the Egyptians appear to have lost most of their creative talents. To win immortality by magic devices was now the commanding interest of people of every class. The process of decline was hastened by the growing power of the priests, who usurped the royal prerogatives and dictated the pharaoh's decrees.

*The end of Egyptian independence*

From the middle of the tenth century B.C. until the end of the eighth century B.C. a dynasty of Libyan barbarians held power. They were followed briefly by a line of Nubians, who overran Egypt from the deserts east of the Upper Nile. In 671 B.C. Egypt was conquered by the Assyrians, but the latter held their ascendancy for only eight years. After the collapse of Assyrian rule the Egyptians regained their independence, and a revival of traditionalism ensued. This was doomed to an untimely end, however, for in 525 B.C. Persian invaders defeated a defending Egyptian army in pitched battle. Egypt thence was absorbed into the Persian Empire and subsequently was ruled by Greeks and Romans.

bir döyüş etmiş olmanın qüruruyla daha çox zəfərlər üçün əsgəri həyəcan oyandı. Dahası, zəbtçini ölkədən qovmaq üçün nəhəng bir əsgəri vasitə yaradıldı və bu fironun qarşı qoyula bilməz gücünün çox əhəmiyyətli bir tamamlayıcısı olduğunu isbat etdi.

Imperatorluğun  
yenilgiləri

Bu yeni siyasət istiqamətində ilk addımlar, Ahmosenin xələfləri tərəfindən Fələstin üzərinə sıx axınlar edərək Suriya üzərinə hökmranlıq iddia edərək atıldı. Qədim zamanların ən heybətli ordularına sahib olmaqla bu yeni fironlar sürətlə Suriyadakı bütün müqaviməti ortadan qaldırdılar və nəhayət Fıratdan Cənub Nilə qədər uzanan geniş torpaqların əfəndiləri oldular. Ancaq onlar Suriya xalqının bağlılığını heç qazana bilmədilər və bu zəiflik irəlidə olacaq geniş diametrlü üsyanın bir signalı idi. Onların xələfləri qiyamı basdırdılar və imperatorluğu bir müddət daha dağılmadan tutmağı bacardılar ancaq son fəlakət önlənə bilmədi. Torpaqlarına qatıla biləcək qədər torpaq müvəffəqiyyətli bir şəkildə qatılmışdı. Misirə zənginliyin axışı, korrupsiyanı artırmaqla milli quruluşu zəiflətdi və davam edən basdırılmış üsyanlar sonunda bir daha yenidən ayağa qalxma halı buraxmayacaq şəkildə dövlətin təməllərini çökdürdü. On ikinci əsrdə fəth edilmiş bölgələrin böyük əksəriyyəti daimi olaraq əldən çıxdı.

Imperatorluğun  
hökuməti

Yeni Krallığın ya da imperatorluğun hökuməti, Köhnə Krallığınkına bənzəyirdi lakin daha mütləqçi idi. Əsgəri güc indi fironun idarəsi altında idi. Hər vaxt fironun əmrlərini yerinə yetirəcək professional bir ordu hazır halda idi. Köhnə soyluların çoxusu indi kralın tam nüfuzu altında saray mənsubu və ya kraliyet bürokratiyasının üzvləri idilər.

Böyük fironlardan sonuncusu e.ə. 1182-ci ildən 1151-ci ilə qədər hakimiyyətdə olan 3-cü Ramses idi. Onu ancaq özünün adını alıb qabiliyyətlərini götürə bilməyən əhəmiyyətsiz adamlar silsiləsi izlədi. On ikinci əsrin sonlarına doğru Misir yenidən Bərbərilərin işğalına yem halına gəldi. Təxminən eyni vaxtlarda da Misir yaradıcı qabiliyyətlərinin çoxunu itirdi. Büyüsel vasitələrlə ölümsüzlüyü qazanmaq istəyi indi bütün qisimlərə hökm edən bir maraq halına gəlmişdi. Yıxılma müddəti kraliyet imtiyazlarından su istifadə edən və fironun fərmanlarını yazan din adamlarının güclənməsiylə sürətləndi.

Misirin  
müstəqilliyinin  
sona çatması

E.Ə. onuncu əsrin ortalarından e.ə. səkkizinci əsrin sonuna qədər Libya Bərbərilərinin bir xanədanı gücü ələ keçərdi. Onların arxasından isə qısa davamlılığına Yuxarı Nilin şərqindəki səhralardan gəlib Misiri zəbt edən Nubianlar silsiləsi gəldi. E.Ə.671-ci ildə Misir Asurlularca işğal edildi, lakin bu ikincisi hakimiyyətini ancaq səkkiz il davam etdirə bildi. Asur idarəsinin çöküşündən sonra Misirlilər azadlıqlarını təkrardan qazandılar və ənənəvilərin yenidən canlanması təmin edildi. Ancaq bu sonda pis şəkildə bitdi, çünki e.ə. 525-ci ildə Farslı işğalçılar Misirin bir müdafiə ordusunu meydan döyüşündə məğlub etdilər. Bundan sonra Misir Fars imperatorluğunun içində əridi və sonradan Yunanlılar və Romalılar tərəfindən idarə olundu.

## 2. EGYPTIAN RELIGION

Religion played a very influential role in the life of the ancient Egyptians, leaving its impress on politics, literature, architecture, art, and the conduct of daily affairs. The evolution of Egyptian religion went through various stages: from simple polytheism to the earliest known expression of monotheism, and then back to polytheism. In the beginning each city or district appears to have had its local deities, who were guardian gods of the locality or personifications of nature powers. The unification of the country resulted not only in a consolidation of territory but in a fusion of divinities as well. All of the guardian deities were merged into the great sun god Re. Under the Theban rulers of the Middle Kingdom, this deity was called Amon or Amon-Re from the name of the chief god of Thebes. The gods who personified the vegetative powers of nature were fused into a deity called Osiris, who was also the god of the Nile. Thereafter these two great powers who ruled the universe, Amon and Osiris, vied with each other for supremacy. Other deities, as we shall see, were recognized also, but they occupied a distinctly subordinate place.

During the period of the Old Kingdom the solar faith, embodied in the worship of Re, was the dominant system of belief. It served as an official religion whose chief function was to give immortality to the state and to the people collectively. The pharaoh was the living representative of this faith on earth; through his rule the rule of the god was maintained. But Re was not only a guardian deity. He was in addition the god of righteousness, justice, and truth, and the upholder of the moral order of the universe. He offered no spiritual blessings or even material rewards to people as individuals. The solar faith was not a religion for the masses, except insofar as their welfare coincided with that of the state.

The cult of Osiris, as already observed, began its existence as a nature religion. The god personified the growth of vegetation and the life-giving powers of the Nile. The career of Osiris was marked by elaborate legend. In the remote past, according to belief, he had been a benevolent ruler, who taught his people agriculture and other practical arts and gave them laws. After a time he was treacherously slain by his wicked brother Set, and his body cut into pieces. His wife Isis, who was also his sister, went in search of the pieces, put them together, and miraculously restored his body to life. The risen god regained his kingdom and continued his beneficent rule for a time, but eventually descended to the underworld to serve as judge of the dead. Then his son Horus avenged his father's death by killing Set.

Originally this legend seems to have been little more than a nature myth. The death and resurrection of Osiris symbolized the drying of the Nile in the autumn and the coming of the flood in the spring.

*The early religious evolution*

*The solar faith*



*The Gods Isis, Osiris, and Horus*

### 3. MİSİRDƏ DİN

Din köhnə Misirdə siyasət, ədəbiyyat, arxitektura, sənət və gündəlik işlərin idarə edilməsində təsir buraxaraq çox təsirli bir rola sahib olmuşdur. Misir də dinin inkişafı müxtəlif mərhələlər yoluyla olmuşdur: sadə çoktanrılıqdan ilk bilinən tektanrıcılığın ifadə edilməsinə və sonra təkrardan çoktanrıcılıq. Başlanğıcda hər bir şəhər və bölgə məhəlli və şəxsi təbiət güclərini qoruyan tanrılar olan öz ilahlarına sahib idilər. Ölkənin birləşməsi yalnız olaraq torpaqların sağlamlaşdırılması ilə deyil ayrıca müqəddəslərində birləşməsi ilə nəticələndi. Bütün mühafizə edici tanrılar böyük atəş tanrısı Re də birləşdilər. Orta Krallıqda Thebanların idarəçiləri dövründə bu ilaha Thebelilərin əsas tanrısından ötəri Amon ya da Amon Re deyildi. Təbiətin bitki mənşəli işləri ilə vəzifəli ilahlar Nilin də tanrısı olan Osiris te birləşdirildi. Daha sonra bu iki super güc, Amon və Osiris, dünyaya hökm etdi, üstünlük üçün bir-biriylə rəqabət etdilər. Digər ilahlar da görə bildiyimiz qədəri ilə bilinirdilər lakin olduqca altlarda yer tuturdular.

İlk dini inkişaf

Köhnə Krallıq dövründə günəş inancının Rana tapınılmasında toplanmış olması inancın basqın metodu idi. O, əsas funksiyarı dövlətə və xalqın hamısına bütünlüklə ölümsüzlük vermək olan rəsmi bir din idi. Firon bu inancın yer üzündəki yaşayan nümayəndəsi idi: onun idarəsi boyunca tanrının idarəsi də davam etdirilmiş oldu. Ancaq Rə yalnız mühafizə edici tanrı deyil idi. Əlavə olaraq düzgünlük, ədalət, həqiqətin də tanrısı idi və kainatdakı əxlaq nizamı da dəstək olan idi. O xalqına fərdlər olaraq mənəvi lütfələr ya da maddi mükafatlar dahi təqdim etmirdi. Günəş inancı geniş kütlələrin dini deyildi, yalnız dolanışığı o dövlətlə bağlı olanları idi.

Günəş inancı

Osiris kül idi indiyə qədər müşahidə etdiyimiz qədəriylə varlığına təbii bir din olaraq başlamış. Bu tanrı əkinlərin yetişməsi və Nilin həyat verən güclərini təşkil edirdi. Osirisin karyerası detallı bir əfsanə ilə diqqətə çarpanlaşmışdır. İnanışa görə uzaq keçmişdə O xalqına kənd təsərrüfatı, digər praktik sənətləri öyrədən və onlara qanunlar verən köməksevər bir idarəçi olmuş. Bir müddət sonra əxlaqsız qardaşı Set tərəfindən xaincə öldürüldü və bədəni parça parça doğrandı. Eyni zamanda bacısı da olan arvadı Isis parçaların ardınca getdi, onları bir araya gətirdi və möcüzəvi bir şəkildə onun bədənini həyata döndərdi. Bu ayağa qalxan tanrı təkrardan krallığını geri qazandı və faydalı rəhbərliyinə bir müddət daha davam etdi lakin nəhayət ölümün mühakiməçi olaraq xidmət etmək üzrə yeraltına endi. Sonradan oğlu Horus Seti öldürərək atasının intiqamını aldı.

Şəkil.  
Tanrı Isis, Osiris  
və Horus

Orijinal olaraq bu əfsanə təbii bir xəyal məhsulundan daha çox görünür. Osirisin ölümü və yenidən dirilişi Nilin payızda qurumasını və yayda da selin gəlişini simvollaşdırma edərdi.



*Funerary Papyrus.* The scene shows the heart of a princess of the Twenty-First Dynasty being weighed in a balance before the god Osiris. On the other side of the balance are the symbols for life and truth.

*Significance of the Osiris legend*

But in time the Osiris legend began to take on a deeper significance. The human qualities of the deities concerned—the paternal solicitude of Osiris for his subjects, the faithful devotion of his wife and son—appealed to the emotions of average Egyptians, who were now able to see their own tribulations and triumphs mirrored in the lives of the gods. More important still, the death and resurrection of Osiris came to be regarded as conveying a promise of personal immortality. As the god had triumphed over death, so might the individual who worshiped him inherit everlasting life. Finally, the victory of Horus over Set appeared to foreshadow the ultimate ascendancy of good over evil.

*Egyptian ideas of the hereafter*

Egyptian ideas of the hereafter attained their full development in the later history of the Middle Kingdom. For this reason elaborate preparations had to be made to prevent the loss of one's earthly remains. Not only were bodies mummified, but wealthy men left rich endowments to provide their mummies with food and other essentials. As the religion advanced toward maturity, however, a less naive conception of the afterlife was adopted. The dead were now believed to appear before Osiris to be judged according to their deeds on earth. All of the departed who met the tests entered a realm of physical delights. In marshes of lotus-flowers they would hunt geese and quail with never-ending success. Or they might build houses in the midst of orchards with luscious fruits of unfailing yield. They would find lily-lakes on which to sail, pools of sparkling water in which to bathe, and shady groves inhabited by singing birds. But the unfortunate victims whose hearts revealed their vicious lives were utterly destroyed.

*Ethical synthesis*

The Egyptian religion attained its fullest development about the end of the Middle Kingdom. By this time the solar faith and the cult of Osiris had been merged in such a way as to preserve the best



Cənazə Papirüsü. Bu şəkil iyirmi birinci xanədanın prensesinin ürəyinin tanrı Osirisin qarşısında bir tərəzidə tartıldığını göstərməkdədir. Tərəzinin digər kisəsindəkilər isə həyat və həqiqətin simvollarıdır.

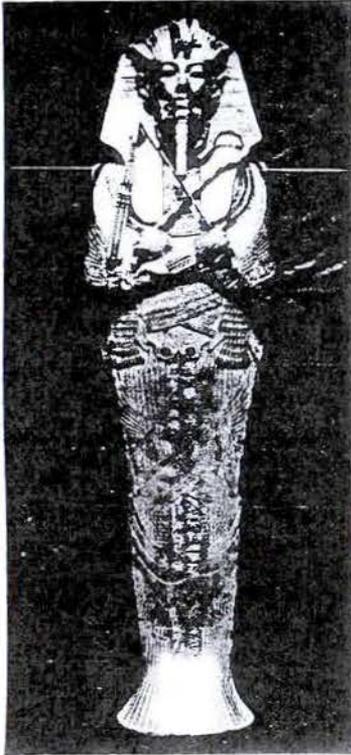
Osiris əfsanəsinin  
əhəmiyyəti

Lakin zamanla Osiris əfsanəsi daha dərin əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. İlahların insanlıq keyfiyyətləri-Osirisin işləri üçün atadan gəlmə xüsusiyyətlər, arvadını və oğulunu inanlı bir şəkildə həsr etməsi-orta səviyyəli Misirlilərin duyğularına təsir etmiş və onlar öz dərdlərinin və zəfərlərinin tanrıların həyatlarında əks olunduğunu görə bildirdilər. Daha mühümü isə hələ, Osirisin ölümü və yenidən dirilişi, şəxsi ölümsüzlük ümidinin daşıyıcısı olaraq hesab edilməyə başlandı. Tanrı ölümü məğlub etdiyi üçün, o zaman ona tapınan fərdlər də sonsuz həyata qovuşa bildilər. Nəhayət Xorusun Set üzərinə olan qalibiyəti yaxşılığın pislilik üzərinə olan son üstünlüyünün göstəricisidir.

Misirlilərin axirət  
fikirləri

Misirlilərin ölümdən sonrasına aid fikirləri tam inkişafına Orta Krallığın sonlarında çatmışdır. Bu səbəblə birinin dünyəvi qalıqlarının itirilməsini önləmək məqsədiylə detallı hazırlıqlar edilməli idi. Yalnız bədənlər mumiyalanmırdı, ayrıca varlıqlı adamlar darıxarının mumiyalarını yemək və lazımlı şeylərlə qorumaq üçün qiymətli əşyalarını buraxırdılar. Ancaq kamilliyinə doğru inkişaf etdikcə həyatdan sonrası ilə əlaqəli daha az olan bir anlayış qəbul edildi. Artıq ölmüş olanların dünyada ki işlərinə görə əvvəl Osirisin qarşısında hesaba çəkildiyinə inanılırdı. İmtahanlarla qarşılaşmış olan ölümlər fiziki zövqlər sahəsinə girərdilər. Su zanbağı çiçəyi bataqlıqlarında onlar qaz və bildirçin ovlayacaqdılar heç bitməyən yola sal. Və yaxud meyvə bağçalarının ortalarında evlər tikib xarab olmayacaq ləzzətli meyvələr yetişdirəcəkdilər. Onlar orada, üzərində qayıq ilə gəzinti edə biləcəkləri zanbaqlı göllər, düş edə biləcəkləri parlaq suları olan hovuzlar və mahnı oxuyan quşların yaşadığı kölgəlikli bağçalar tapacaqdılar. Lakin ürəkləri həyatlarının pis olduğunu göstərən talehsiz qurbanlar dərhal yox ediləcəkdilər.

Əxlaqi sintez



*Tutankhamen or "King Tut."*  
This solid-gold coffin weighs 2,500 pounds.

*Nature of Egyptian writing*

god as the sustainer of all that is beneficial, and as a heavenly father who watches with benevolent care over all his creatures. Conceptions like these of the unity, righteousness, and benevolence of God were not attained again until the time of the Hebrew prophets some 600 years later.

Despite the energy with which Akhenaton pursued his religious revolution it was still a failure. The religion of Aton gained little popular following because the masses remained devoted to their old gods. The new religion was too strange for them and lacked the greatest attraction of the older faith: the promise of an afterlife. Moreover, the pharaohs who followed Akhenaton were allied with the priests of Amon and accordingly restored the older modes of worship. Akhenaton's successor, the pharaoh whom we refer to as "King Tut," changed his name from Tutankhaton to Tutankhamen, abandoned El-Amarna for the old capital of Thebes, and presided over a return to all the old ways. His own burial was a lavish demonstration of commitment to the old rituals and belief in life after death. Thereafter Egyptian religion was characterized by growing faith in ritualism and magic. Priests sold formulas and charms that were supposed to trick the gods into granting salvation: thus even the cult of Osiris lost most of its moral quality.

### 3. EGYPTIAN INTELLECTUAL ACHIEVEMENTS

Aside from the varied richness of their religious thought, the greatest intellectual accomplishments of the Egyptians lay in their system of writing and in the realm of certain practical sciences. We have seen that Egyptian writing, hieroglyphic, emerged after the appearance of cuneiform writing in Mesopotamia, perhaps even with an awareness of the Mesopotamian precedent. Thus it is not so much the idea of writing as the particular nature of Egyptian writing that is worth consideration here. Specifically, as early as the time of the Old Kingdom, Egyptian hieroglyphic was based on three types of characters: the pictographic, the syllabic, and the alphabetic. The first two were already components of cuneiform, but the last was a crucially significant innovation. Had the Egyptians taken the step of separating their alphabetic characters—twenty-four symbols, each representing a single consonant sound of the human voice—from their nonalphabetic ones and using the former exclusively in their written communication they would have developed a writing system that was fully modern. Since conservatism kept them from doing this, it was left for a Semitic people of the eastern Mediterranean shore, the Phoenicians, to devise the first exclusively alphabetical system around 1400 B.C. The Phoenician alphabet in turn became the model for the alphabets of the Hebrews, Arabs, Greeks, and Romans. Nevertheless, since the Phoeni-

Tu  
"K  
tabu  
ağ  
kc

Misi



Tutankhemon ya da "Kral Tut". Bu saf qızıl tabut 2.500 libre ağırlığında (1200 kq.qədər)

yeni tanrını faydalı hər şeyin davam etdiricisi və yaratdıqlarının hamısını şəfqətlə izləyən bir ata kimi təsəvvür etmişdi. Tanrının birlik, düzgünlük və xeyriyyəçilik kimi anlayışları 600 il sonrasında Yəhudi peyğəmbəri gələne qədər təkrardan gündəmə gəlmədi.

Akhenatonun öz dini inqilabını davam etdirdiyi enerjiyə baxmayaraq, yenə də bir müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi. Atonun dini az bir məşhurluq qazandı çünki kütlələr köhnə tanrılarına adanmış ola bilməyə davam etdilər. Bu yeni din onlar üçün qəribə idi və köhnə inancın böyük cazibəsinə görə qeyri-kafi idi: həyat sonrası ümidi. Dahası, Akhenatonu izləyən fironlar Amonun din adamları ilə müttəfiq oldular və köhnə tapınma üsullarını təkrar gətirdilər. Akhenatonun xələfi, özünü 'Kral Tut' olaraq bildiyimiz adını Tutankhatondan Tutankhamenə çevirən firon əl-Amarnanı Thebelilərin paytaxtı olaraq buraxdı və köhnə yollara çevrilin liderliyini etdi. Onun cənazə mərasimi köhnə ritüellərə və ölümdən sonrakı həyat inancı ilə bağlı reallaşdırılan bədxərc bir mərasim idi. Ondən sonra Misir dini ritüelizm və cadu ilə xarakterizə oldu. Din adamları, tanrıları günah çıxarma üçün oyuna gətirdiyi zənn edilən düsturlar və sehrlər satdılar; bundan ötəri Osiris diniəlaqi keyfiyyətinin böyük nisbətdə itirdi.

### 3. MISIRIN İNTELLEKTUAL MÜVƏFFƏQİYYƏTLƏRİ

Dini fikiriyyət tərəfindən müxtəlif zənginliyi bir tərəfə Misirlilərin ən əhəmiyyətli intellektual müvəffəqiyyətləri onların yazı sistemində və müəyyən praktik elmlər sahəsində yatmaqdadır. Biz Misir yazısı olan hiyeroglifin Mesopotamiyadakı mışmar yazısından sonra ortaya çıxdığını görməkdəyik, bəlkə də Mesopotamiyadakı qabaqcılığın təsiriylədir. Bundan ötəri bu Misir yazısının təbii bir parçası olaraq yazı fikirinin əhəmiyyətli bir qisimi olmadığından burada bəhs etməyə ehtiyac yoxdur. Xüsusilə Köhnə Krallığın ilk zamanlarında hiyeroglif yazısı üç tip xarakterə əsaslanmışdır. Resimsel, hecesel və əlifba. İlk ikisi onsuz da mışmar yazısının parçaları lakin sonuncusu çox mühüm bir yenilik. Misirlilər əlifba xarakterlərini əlifba olmayanlardan ayırma addımını atmışdılar hər biri insan səsinin samitini təmsil edən iyirmi dörd simvol olaraq və əvvəlkinə yazılı ünsiyyətdə istifadə edərək onlar hamısıyla müasir olan bir yazı sistemi meydana gətirmişlər idi. Mühafizəkarlıq onları bundan saxlamasına qarşı, şərq Aralıq dənizinin də bir Sami xalqı olan Fenikelilərin E.Ə. 1400-ci illərdə ilk xüsusi yazı sistemini tapmaları üçün yadigar qalmışdı. Fenike əlifbası sırasıyla Yəhudilərin, Ərəblərin, Yunanlıların və Romalıların əlifbaları üçün bir model təşkil etmişdir.

Misir yazısının təbiəti

cians definitely borrowed the idea of using single symbols for denoting single sounds from the Egyptians, and since they even modeled many of their letters on Egyptian exemplars, there is warrant for viewing the Egyptian alphabetical system as the parent of every alphabet that has been used in the Western world.

Blessed with a plant, the papyrus reed, that grew abundantly in the Nile delta region (papyrus in Lower Egypt was so plentiful that it was the pictographic symbol in hieroglyphic for "Lower Egypt"), the Egyptians possessed a cheap material on which to write. Strips of the papyrus reed, when flattened and dried, could be used for setting down hieroglyphic and then rolled up into scrolls for storage or transport. The advantage of writing on papyrus over writing on clay tablets was that papyrus rolls were less cumbersome and vastly lighter: hence they not only became the standard writing material in Egypt but their use spread from the Egyptians to the civilizations of ancient Greece and Rome. (Could the Roman Empire have established its vast administrative system on clay tablets? It is doubtful.)

Perhaps because it was so easy to write things down, the Egyptians experimented in several forms of literature. The Egyptians of the Middle Kingdom are considered by many literary historians to have been the fathers of the short story. Various kinds of short narratives were written at that time: a surviving papyrus roll from the nineteenth century B.C. contains a tall tale about a shipwrecked sailor; a somewhat later narrative describes the plight of a man who cannot sleep because of the bellowing of hippopotamuses on the Nile; and an ancient Egyptian bawdy tale tells of a lustful woman who says to the hero, "Come, let us spend an hour lying together, it will be good for you!" At the other extreme are collections of maxims similar to those of the Book of Proverbs in the Old Testament, offering practical wisdom and enjoining moderation and justice. Finally, there is at least one surviving Egyptian approximation of a political treatise, *The Plea of the Eloquent Peasant*, written around 2050 B.C. In this the author sets forth the ideal of a ruler committed to benevolence and justice for the good of his subjects. Although no single work of Egyptian literature approaches the Mesopotamian *Gilgamesh* epic, parts of the Hebrew Bible, or the Greek *Iliad* and *Odyssey* for enduring literary quality, Egyptian writing nonetheless has its entertaining features.

As for science, the Egyptians were most interested in those branches that aimed particularly at practical ends—astronomy, medicine, and mathematics. In the realm of astronomy the Egyptians' greatest achievement was their discovery of a way to avoid the imprecisions of a lunar calendar. We have seen that the peoples of ancient Mesopotamia remained limited in marking the passage of seasons and years to working with the cycles of the moon. In contrast, by around 2000 B.C. the Egyptians noticed that the brightest star in the sky, Sirius, rose in the morning once a year in direct alignment with the sun.

## Egyptian Intellectual Achievements

### Significance of papyrus

### Egyptian literary forms

### Practical nature of Egyptian science: (1) astronomy and the calendar

Bununla birlikdə, Fenikelilər tək səsli tək simvollarla ifadə etmə fikirini Misirlilərdən götürdüyü üçün və bir çox hərflərini Misir nümunələrindəki kimi təşkil etdikləri üçün Misir əlifbadiq sisteminin Qərbi dünyasında istifadə edilmiş olan hər əlifbanın atası olduğunu göstərən haqlı səbəblər vardır.

Nil deltasında bolca yetişən papirüs qamışı bitkisinə sahib olmaqla (papirüs Cənub Misir də o qədər çox yetişirdi ki Aşağı Misirin hiyeroglifte resimsel simvolu papirüs idi ) Misirlilərin əlində üzərinə yazı yazma biləcəkləri ucuz bir material vardı. Papirüs qamışının yarpaqları yastılaşdırıldığında və qurudulduğunda hiyerogliflərin yazılmasında və sonrasında mühafizə və daşıma üçün tomar içinə rulo edilərək istifadə edilə bilərdi. Papirüslər üzərinə yazılmasının gil lövhələr üzərinə yazılmasına qarşı üstünlüyü daha az ağır olması və olduqca yüngül olması idi, bu səbəblə yalnız Misirin standart yazısı olaraq qalmadı Misirlilərdən qədim Yunan və Roma mədəniyyətlərinə keçdi. ( Roma İmperatorluğu nəhəng idarə sistemini gil lövhələrləmi etmişdi? Bu şübhəli.)

Papirusun əhəmiyyəti

Ehtimalla obyektləri qeyd etmək asan olduğu üçün Misirlilər bir çox ədəbiyyat növünü də sınaq etdilər. Orta Krallıq Misirliləri bir çox ədəbiyyat tarixçilərin tərəfindən qısa hekayəçiliyin ataları olaraq hesab edilmişlər. O vaxtda bir çox qısa hekayələr qələmə alınmışdır: E.Ə. 19-cu əsrdən günümüzdə çatan bir papirüs rulosu, gəmisi batmış bir dənizçi haqqında uzun bir əhvalatı ehtiva edər; bir müddət sonra əhvalat Nil dəkə bir su aygırının qışqırmasından ötəri yata bilməyən bir adamın halını təsvir edər; köhnə bir ədəbsiz Misir nağılı da şux bir qadının bir qəhrəmana belə dediyini köçürər: "Haydı gəl bir saat birlikdə olaq, bu sənə çox yaxşı gələcək". Digər həddindən artıqlıq isə Köhnə Əhd təkə atalar sözləri kitabındakı praktik zəka təklif edən və münasiblik və ədalət əmr edən epigram kolleksiyalardır. Son olaraq, heç olmasa Misirin siyasi tezisində bir yanaşma günümüzdə çatmışdır; E.Ə. 2500-ci illərdə yazılmış olan "Gözəl Danışan Kəndlinin Xahişi" əsəridir. Burada yazar öz tebaasının yaxşılığı üçün xeyriyyəçilik və ədalətlə hökm edən ideal bir idarəçini hazırlamışdır. Ancaq heç bir Misir əsəri Mesopotamiyanın Gilgamiş dastanına, Tövrətin hissələrinə ya da Yunanlıların İlyada və Odasanına çata bilməzsə də Bununla belə öz kefi verici xüsusiyyətlərinə malikdir.

Misir ədəbi türləri

Elm baxımından isə Misirlilər daha çox xüsusilə praktik nəticələri olan sahələrlə məşğul olmuşlar: astronomiya, tibb və riyaziyyat kimi. Astronomiya sahəsində Misirlilərin ən böyük müvəffəqiyyəti ay təqviminin mənfiliklərindən qaçınmalarını təmin edən bir yolu kəşf etmələridir. Köhnə Mesopotamiyalıların mövsümlərin keçişini təyin etmədə və ayın dönüşlərini araşdıraraq illəri təyin etmədə müəyyən bir sərhəddə qaldıqlarını gördük. Buna qarşı E.Ə. 2000-ci illərdə Misirlilər səmadakı ən parlaq ulduz olan və ildə bir səhər günəşin xəttində doğan Siriusu fərqləndirdilər.

Misir elminin praktik quruluşu: (1) astronomiya və təqvim

(2) *Medicine and a nature-based view of disease*

Constructing a calendar on this observation, wherein "New Year's Day" began with Sirius's solar alignment, they could foretell the coming of the Nile's floods and produced the best calendar in antiquity before that devised by Julius Caesar. Indeed, Caesar's calendar itself rested on the Egyptian precedent.

Ancient Egyptian medical practice was distinguished by the view that diseases came from natural rather than supernatural causes and hence that physicians should provide accurate diagnoses and predictably reliable treatments. Among diagnostic methods was the taking of the pulse and the listening to the heartbeat. As for therapeutics, surviving papyrus documents show that some treatments must have been predictably reliable and others not. For example, Egyptian doctors prescribed castor oil as a cathartic but offered whipped ostrich eggs mixed with tortoise shells and thorns to cure internal ulcers. Concerned with hygiene as well as health, they proposed the following remedy for sweaty feet: "take uadu-plant-of-the-Fields and eel-from-the-Canal, warm in oil, and smear both feet therewith." While it is easy to smile at such prescriptions, the Egyptian attempt to alleviate pain and enhance health by natural means deserves respect, not to mention the fact that some Egyptian medicinal remedies, carried to Europe by the Greeks, are still employed today.

(3) *Mathematics and measurement*

In mathematics the Egyptians excelled in methods of measurement. For example, they were the first to mark off 360 degrees to a circle and the first to notice that the ratio of the circumference of a circle to its diameter is the same for all circles (today this is known as the "pi" ratio). They also devised means for computing the areas of triangles and the volumes of pyramids, cylinders, and hemispheres. Such accomplishments obviously were interrelated with the Egyptians' spectacular building projects, to which we may now turn.

#### 4. THE SPLENDOR OF EGYPTIAN ART

*The pyramids*

The most famous of all Egyptian visual monuments are of course the pyramids—vast constructions of towering simplicity, built at the dawn of recorded time to serve as tombs of the pharaohs. Awe for the pyramids must extend from amazement at their stark beauty to astonishment regarding the circumstances of their construction. The earliest pyramid, the step-pyramid of the pharaoh Zoser, was erected around 2770 B.C. at a time when nothing remotely resembling its scale had ever been attempted by humanity. Whereas contemporary Sumerians built solely with mud-bricks and prior Egyptians had gone no further than erecting edifices from a few tons of limestone, all of a sudden, under the guidance of Zoser's chief builder, Imhotep, one million tons of limestone were quarried, hauled without wheeled vehicles, and fitted precisely into place to a summit about 200 feet high. And that was just the beginning. Soon after, in the century from

Bu müşahidəyə söykənərək Yeni İlin Siriusun günəşlə bərabər zamanlı olduğu bir təqvim meydana gətirib Nil sellərinin gəlişini əvvəldən söylə bilirdilər və beləcə Julius Sezar' inkindən əvvəl edilmiş ən yaxşı təqvimi tapdılar. Əslində, Sezarın təqvimi də Misir aid keçmiş nümunəyə əsaslanmışdı.

Qədim Misir tibb praktikası xəstəliklərin fəvqəltəbii səbəblərdən daha çox təbii səbəblərdən qaynaqlandığı fikiri ilə diqqətə cəsarlanmışdı və beləcə həkimlər doğru diaqnoz edə bilirlər və etibarlı müalicə tətbiq edə bilirdilər. Diaqnoz metodları arasında nəbz ölçmə və ürək atışını dinləmə də vardı. Terapatiklər içinsə günümüzə çatan papirüs sənədi bəzi müalicələrin müvəffəqiyyətli olduğunu bəzilərinin də olmadığını göstərir. Məsələn, Misirli həkimlər hintyağını işlətmə olaraq yazırdılar lakin xoranın müalicəsində çanaqlı bağa qabığı və tikanlarla qarışdırılan çırpılmış dəvəquşu yumurtası təklif edirdilər. Sağlamlıq qədər gigiyena da diqqətə alınaraq tərlə ayaqlar üçün bu çarəni təklif edirdilər: "tarlalardan uadı bitkisi və kanaldan yılanbalığı götür, yağda istilət və hər iki ayağına sür." Bu cür reseptlərə gülümsəmək asan ancaq Misirin tibbi müalicələrinin yunanlılarca Avropaya daşındığı və hələ də də tətbiq olunduğu gerçəyindən bəhs etmək bir tərəfə Misirin ağrını yüngülləşdirmək və sağlamlığı təbii qaynaqlarla gücləndirmək səyi belə təqdiri haqq edir.

Riyaziyyatda isə Misirlilər ölçüm metodlarında sivrilmişlərdi. Məsələn, bir çevrəni 360 dərəcə olaraq ilk təyin edənələr onlar idi və bir çevrənin ətrafının diametrinə nisbətinin bütün çevrələrdə eyni olduğunu ilk fərq edənələr də onlar idi (bu gün bu "pi" sayı olaraq bilinir). Onlar ayrıca üçbucaqların sahələrini, piramidaların həcmələrini, silindrləri və yarımkürələri hesablama vasitələrini tapdılar. Bu cür müvəffəqiyyətlər açıq bir şəkildə Misirlilərin möhtəşəm arxitektura proyektləri eli əlaqəlidir və biz buna indi bir nəzər salsaq yaxşı olar.

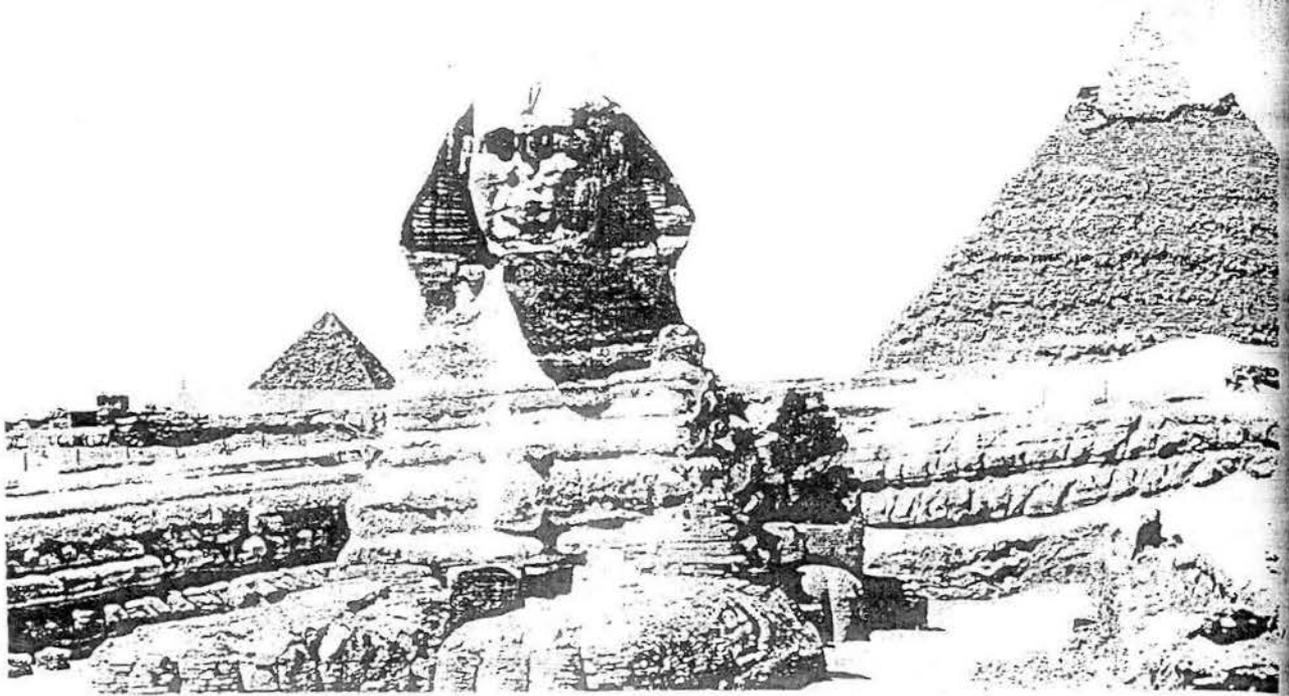
#### 4.MISIR SƏNƏTİNİN EHTİŞAMI

Misirin vizual abidələrinin ən məşhuru əlbəttə ki fironlara qəbir olaraq təqdim edilən yazılmış tarixin şəfəqində tikilmiş yüksək sadəliyin nəhəng strukturları olan piramidalardır. Piramidalara heyranlıq onun sadə gözəlliyindən inşasındakı şərtlərin çəşdiriciliyinə qədər geniş bir spektri içinə alır. İlk piramida olan firon Zoserin piramidası E.Ə.2700-ci ildə tikildiyində o zamana qədər insanoğlunun təşəbbüs göstərmədiyi ölçəklikdə, heç bir bənzəri olmayan bir bina idi. Halbuki müasirləri olan Sümerlər yalnız palçıq pirkətlərlə inşaat edirdilər və əvvəlki Misirlilər də bir neçə tonluq strukturlarla tikmənin kənarına keçə bilməmişlər idi, birdən-birə Zoserin baş memarı İmhotepin rəhbərliyi altında bir milyon ton daş, daş ocaqlarından çıxarıldı, təkərli vasitələr olmadan çəkildi və 200 metr yüksəkliyindəki zirvəyə yerləşdirildi. Və bu yalnız bir başlanğıc idi. Qısa bir müddət sonra, təxminən e.ə. 2700-ci illər və 2600-ci illər arasındakı

(2) Xəstəliyə təbiət və tipli baxış

(3) Riyaziyyat və ölçü

Piramidalar



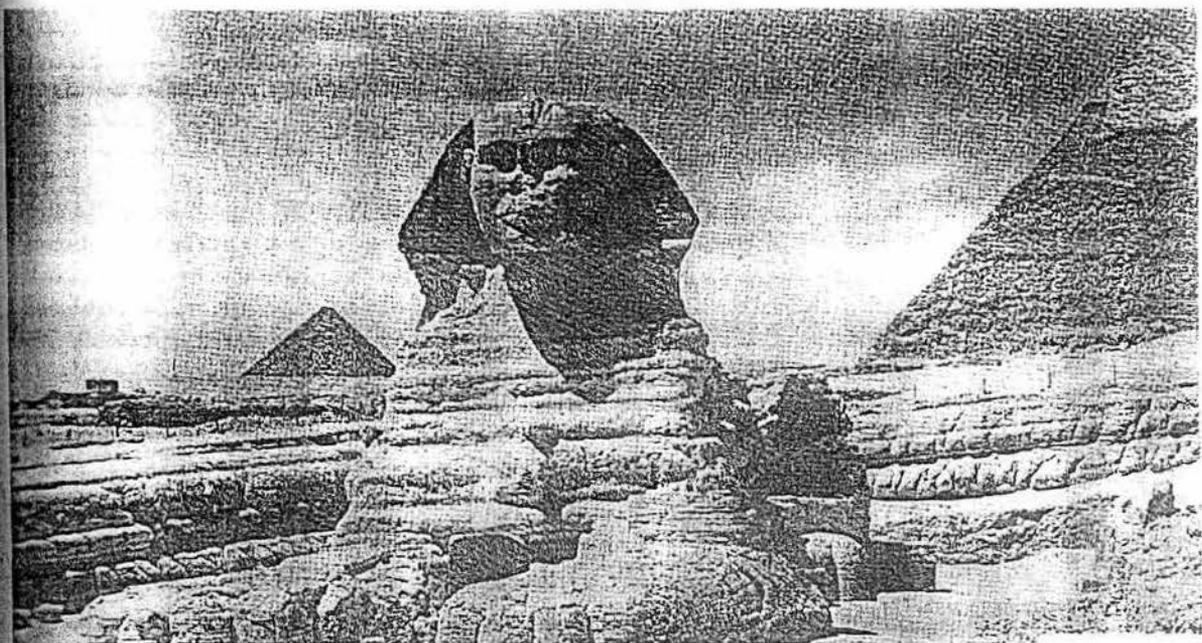
*The Pyramids of Gizeh with the Sphinx in the Foreground*

roughly 2700 to roughly 2600 B.C., a total of some 25 million tons of limestone were hewn out of rock cliffs, dressed, hauled, and piled in the course of building a series of pyramids that are the most famous and beautiful of all. Of these the gem of gems is no doubt the pyramid of Khufu (a pharaoh known to the Greeks as Cheops), which rose to a height of 482 feet at the "perfect" angle of  $52^\circ$ , making its pinnacle stand in relation to its circumference as in the "pi" ratio of circles. When the Greeks decided to count the seven wonders of the world, they unhesitatingly ranked the pyramid of "Cheops" as the first.

While the great pyramids remain for us to see, many questions arise as to how and why they were built. By a conservative estimate some 70,000 laborers were needed to put up a pyramid. These were almost certainly seasonal laborers. During the summer months, when the Nile was at its flood stage, there was little or nothing for farmers to do, so they could be employed on massive building projects without detrimental effect to the Egyptian agricultural economy. But one summer does not make a pyramid. Rather, it has recently been concluded that pyramid laborers must have worked summer after summer, starting on a new pyramid after the last one was finished, without reference to whether a reigning pharaoh had died or not, because that is the only way to account for the transformation of 25 million tons of stone into several enormous pyramids during the course of one century. Thus for thousands of people, hewing and hauling limestone in the raging heat of an Egyptian summer was a yearly way of life without prospect of termination.

*The perennial summer's  
work*

Q  
a  
v  
q  
k  
o  
Y  
t  
t  
O  
O  
e  
s  
y  
n  
b  
h  
b  
t  
B  
s



*Qabax planda Sfinks ilə Giza Piramidaları*

əsrdə cəmdə 25 milyon ton daş, daş ocaqlarından çıxarıldı, yonuldu, daşındı və hamısının ən gözəli və ən məşhuru olan piramida silsiləsində üst üstə qoyuldular. Bu daşlar heç şübhə yox ki Khufu piramidasını (Yunanlılarca Keops olaraq bilinən firon) 52 dərəcəlik mükəmməl bucağı ilə zirvə nöqtəsini ətrafına "pi" nisbəti ilə edərək 146.91 m yüksəkliyinə qədər yüksəltdi. Yunanlılar dünyanın yeddi möcüzəsini saymağa qərar verdiklərində heç tərəddüd etmədən Keopsu birinci olaraq nömrələndirmişlər.

Möhtəşəm piramidalar bizim görməmiş üçün bu günə qədər qalmışsa da onların nə üçün və necə edildiyi haqqında bir çox sual yüksəldilməkdədir. Optimist bir yanaşmada bir piramidanı etmək üçün ortalama 70000 adama ehtiyac vardı. Bunların əksəriyyəti mövsümlük işçilər idi. Nilin daşma səviyyəsinə gəldiyi yaz ayları müddətində əkinçilərin edə biləcəyi çox bir şey yox idi, bundan ötəri Misirin əkinçilik iqtisadiyyatına zərər verilmədən onlar nəhəng projelərdə məşğulluq edilə bildilər. Lakin bir yayda piramida edile bilməzdi. Dahası, yaxın zamanda bu nəticəyə çatılmışdır ki piramida işçiləri hər yaz işləməli idilər, iqtidarda olan fironun ölmüş olub olmamasına baxmayaraq bir piramida bitincə digərinə başlamalı idilər, çünki 25 milyon ton daşın bir əsr içərisində böyük piramidalara daşınmasının tək yolu bu idi. Beləcə bu, Misirin şiddətli yaz istisində daşları çıxarıb daşıyan insanlar üçün sona çatma ehtimalı olmayan həyatlarının illik bir parçası idi.

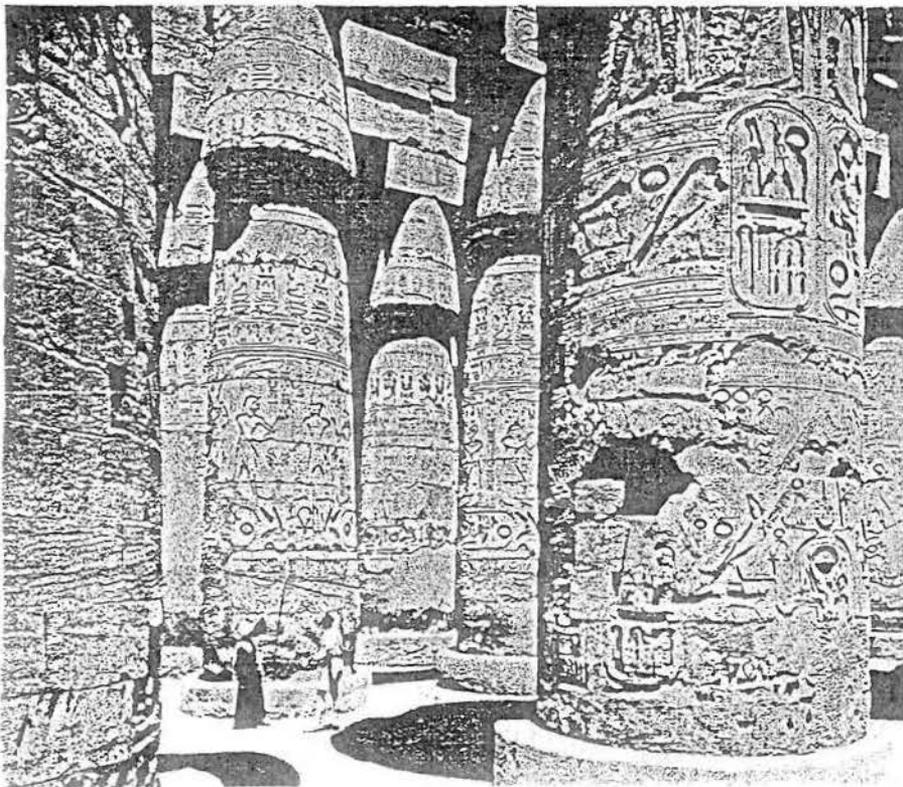
Fasiləsiz davam  
edən yay işi

*The laborer's motivation:  
religious psychology and  
group dynamics*

See color plates  
following page 32

Why did 70,000 laborers endure this? Brute coercion is surely not the answer, for Egypt at this time did not know slavery (aside from a small number of war captives); moreover, it is impossible to imagine that a handful of rulers could have forced tens of thousands of subjects to labor against their wills year after year without cowing them by any extraordinary weaponry. Religious psychology and group dynamics instead seem to provide the best explanations. The Egyptian laborers who built the pyramids apparently believed that their pharaohs were living gods who could ascend to eternal life upon their earthly exits solely by means of proper burial. Zoser's step-pyramid was thus in a literal sense a "stairway to heaven" and the later pyramids were simply straight-angle embodiments of the same ascent-to-heaven conception. The laborers who sweated to build these enormous monuments on the hot sands believed their own well-being was inextricably tied to that of their god-rulers: if the pharaohs journeyed well to their eternal glory, life on earth would flourish. In addition, collaborative labor must have given the individual toiler a sense of uplifting comradeship and team accomplishment. This point seems borne out by marks found on various pyramid stones reading "vigorous team," "enduring team," and so forth. Farmers who were relatively isolated during most of the year must have found teamwork on the most prestigious and exalted projects of the day to be a source of pride and emotional reward that made their heaving and sweating seem almost pleasurable.

Ultimately pyramid building was recognized by Egyptian leaders of state to be a wasteful occupation. Since concern for personal salvation



*The Temple at Karnak. Most of this building has collapsed or been carried away but the huge pylons give an idea of the massiveness of Egyptian temples.*

İşçinin motivasiyası: dini  
psixologiya və qrup  
dinamikləri

Nə üçün 70.000 işçi buna dözdü? Şiddətli təzyiqlə qətiliklə bunun cavabı deyil, bu zamanda Misir köləçiliyi bilməzdi (az sayda döyüş əsiri xaricində); dahası bir çox idarəçinin on minlərlə insanı onları əlavə silahlanma ilə qorxutmadan buna məcbur edə biləcəklərini xəyal etmək mümkündür. Dini psixologiya və iş dinamikləri ən mötəbər şərh olaraq görünür. Piramidaları tikən Misirli işçilər fironlarını yaşayan tanrılar olaraq görürdülər ki bu tanrılar dünyadakı sonsuz həyatlarını ancaq düz bir şəkildə dəfn edilsələr davam etdirə biləcəkdilər. Zoserin ilk piramidanı bundan ötrü bir "cənnətə pilləkən" hissi oyandırır və sonrakı piramidalar da cənnətə yüksəlmə fikiriylə eyni şəkildə düz bucaqlı sadə işarələri idi. İsti qumların üzərində tərləyərək bu nəhəng abidələri inşaa edən işçilər öz varlıqlarının qaçınılmaz olaraq tanrı idarəçilərinə bağlı olduğuna inanırdılar: əgər fironlar əbədi istirahətinə gözəl bir şəkildə yola salınsa dünyadakı həyatında bərəkətli olacağı. Əlavədən, qrup çalışması hər bir zahmetkeş fərddə dostluq və qrup müvəffəqiyyəti ruhunu yüksəldirdi. Bu vəziyyət müxtəlif piramida daşlarının üzərinə yazılmış olan "güclü qrup", "dayanıqlı qrup" kimi yazılarla ortaya çıxır. İlin böyük müddətində göz ardı edilmiş olan əkinçilər prestijli işlərdə və böyük projelərdə qrup işində olmağı o günlərdə öz aldadımlarını və boğaz toxluğuna işlədilmələrini az hardasa xoşbəxtlik olaraq görən şərəfli və emosyonal bir mükafat olaraq inanırdılar.

Nəhayət piramida inşasının Misirli liderlər tərəfində israflı bir şey olduğu fərq edildi.



Karnak Məbədi. Bu quruluşun böyük bir qisimi yıxılmış yada daşınmış, lakin çox böyük sütunlar Misir məbədlərinin devasallığı haqqında bir fikir verir.

became the major religious trend during the time of the Middle Kingdom, the temple, then and afterwards, replaced the pyramid as Egypt's leading architectural form. The most noted Egyptian temples are those of Karnak and Luxor, built during the period of the New Kingdom. Many of their gigantic, richly carved columns still stand as silent witness to a splendid architectural talent. Egyptian temples were characterized by massive size. The temple at Karnak, with a length of about 1,300 feet, covered the largest area of any religious edifice ever built. Its central hall alone could contain almost any of the cathedrals of Europe. The columns used in the temples had stupendous proportions. The largest were seventy feet high, with diameters in excess of twenty feet. It has been estimated that the capitals which surmounted them could furnish standing room for a hundred men.

Egyptian sculpture and painting served primarily as adjuncts to architecture. Sculpture was characterized by set conventions governing its style and meaning. Statues of pharaohs were commonly of colossal size. Those produced during the New Kingdom ranged in height from seventy-five to ninety feet. Some of them were colored to enhance the portrait, and the eyes were frequently inlaid with rock crystal. The figures were nearly always rigid, with the arms folded across the chest or fixed to the sides of the body, and with the eyes staring straight ahead. Countenances were generally represented as slightly smiling but otherwise devoid of emotional expression. Anatomical distortion was frequently practiced: the natural length of the thighs might be increased, the squareness of the shoulders accentuated, or all of the fingers of the hand made equal in length. A familiar example of nonnaturalistic sculpture was the Sphinx, of which there were thousands in Egypt; the best-known example was the Great Sphinx at Gizeh. This represented the head of a pharaoh on the body of a lion. The purpose was probably to symbolize the notion that the pharaoh possessed the lion's qualities of strength and courage. The figures of sculpture in relief were even less in conformity with nature. The head was presented in profile, with the eye full-face; the torso was shown in the frontal position, while the legs were rendered in profile.

The meaning of Egyptian sculpture is not hard to perceive. The colossal size of the statues of pharaohs was doubtless intended to symbolize their power and the power of the state they represented. It is significant that the size of these statues increased as the empire expanded and the government became more absolute. The conventions of rigidity and impassiveness were meant to express the timelessness and stability of the national life. Here was an empire that was not to



Pharaoh Mycerinus and His Queen. Above: Sculpture from the Fourth Dynasty, c. 2590 B.C.—an example of the impassive, grandiloquent style. Below: A comparison of their profiles leaves little doubt that they were brother and sister as well as husband and wife.



Orta Krallıqda şəxsi tövbə etmə ana dini trend olduğu üçün o vaxtda və ondan sonra da piramidalar Misirin qabaqcıl arxitektura əsərləri olaraq yerlərini aldılar. Ən çox bəhs edilən Misir məbədləri Karnak və Luxor dayan ki bunlar Yeni Krallıq müddətində tikilmişlər. Onların böyük və düz bir şəkildə oyulmuş sütunları hələ də də möhtəşəm arxitektura qabiliyyətin səssiz şahidləri olaraq dayanmaqdadırlar. Misir məbədləri nəhəng ölçüləri ilə ön plana çıxmışlar. Karnakdakı məbəd 396.24 m uzunluğu ilə indiyə qədər edilmiş ən geniş sahəni örtən dini quruluşdur. Onun yalnız mərkəz salonu belə Avropa dakı hər hansı bir katedrali içinə alacaq böyüklükdədir. Məbədlərdə istifadə edilən sütunlar heyrət verici nisbətlərə sahiblər idi. Ən genişləri 6.1 m aşan diametrləriylə 21.24 m yüksəklikdə idilər. Elə təxmin edilir ki ana hissələr üz adam üçün dayanacaq yer təmin edirdi.

Misir heykeltıraşlığı və rəssamlığı əsasən arxitekturaya köməkçi olaraq iş görürdülər. Heykəlcilik onun tərzini və mənasını təyin edən qaydalarla xarakterizə olunmuşdu. Firon piramidaları ümumiyyətlə nəhəng böyüklükdələr idi. Yeni Krallıq müddətində edilənlər 21.24 m - 27.43 m yüksəkliyinə nizamlanırdı. Bəziləri portreti gözəlləşdirmək üçün rəngləndirilmişdi və gözlər daş kristalla işlənmişdi. Fiqurlar, sinədə çarpaz uzanmış ya da bədənin yanlarına sabitlənmiş qollar və qarşıya dimdik baxan gözlər ilə olduqca sərt görünüşdə idilər. Üz ifadələri ümumiyyətlə gülümsəməyi təmsil edirdi lakin digər tərəfdən emosyonal ifadənin məhrumluğunu.

Anatomik pozuqluq ilə çox qarşılaşılır: ombaların təbii uzunluğu artırılmış, çiyinlərin dik dayanmasına diqqət yetirilmiş ya da əllərin bütün barmaqları bərabər uzunluqda edilmiş. Natüralist olmayan heykəlciliyə digər bir bənzəri nümunə də Misir də minlərlə olan Sfenkstir və ən məşhuru da Gizeh tək Böyük Sfenksdir. Bu fironun başının bir aslan üzərində təmsildir. Burada ki məqsəd isə ehtimalla aslanın xüsusiyyətləri olan güc və cəsarətə fironun da sahib olduğunu simvollaşdırma etməkdir. Qabartma olan heykəl fiqurları təbiiliklə daha az uyğundurlar.

Misir heykəlciliyinin mənasını anlamaq çətin deyil. Firon heykəllərinin nəhəng ölçüləri heç şübhə yox ki onların gücünü və onların təmsil etdikləri dövlətin gücünü simvollaşdırma edirdilər. Bura əhəmiyyətli bir nöqtədir ki imperatorluq genişlədikcə və hökumət daha çox diqqətə çarpanlaşdıqca heykəllərin ölçüləri də böyüyür. Qatılıq və passiv olmama qaydaları təbii həyatın vaxtsızlıq və stabilliyini ifadə etmək üçündür. Burada elə bir imperatorluq var ki bu, talehin gözlənilməz dəyişmələri qarşısında belə təməllərindən qopmayacaq lakin yerində möhkəm qala biləcək bir imperatorluqdur. Onun idarəçi olan adamlarının portretləri narahatlıq, qorxu, ya da zəfəri aşkar etmir lakin əsrlər boyunca heç dəyişməyən soyuqqanlılığı əks etdirir. Bənzər tərzilə anatomik pozuqluq da bəzi milli idealları bir ifadə səyi olaraq şərh oluna bilər.

Şəkil.

Firon Mikerinus və Kraliçası. E.Ə. 2590-cı ilə aid yuxarıdakı Dördüncü Xanədan heykəli ruhsuz və Tumturaklı sitili bir nümunəsidir. Aşağıda isə; Onların profillərinin bir müqayisəsi onların ər-arvad olduqları kimi eyni zamanda qardaş-bacı olduqları ilə əlaqədar çox az şübhə buraxır.

Şəkil.

Misir heykəlciliğinin mənası

Akhenaton's artistic revolution



Nefertiti. The famous portrait bust executed in Akhenaton's studios at El-Amarna.

The principal classes of Egyptian society

An intriguing exception to the mainstream of Egyptian artistic development is the art produced during the reign of Akhenaton. Because the pharaoh wished to break with all manifestations of the ancient Egyptian religion, including its artistic conventions, he presided over an artistic revolution. The new style he patronized was naturalistic because his new religion revered nature as the handiwork of Aton. Accordingly portrait busts of the pharaoh himself and his queen Nefertiti abandoned the earlier grandiloquent impassivity and distortion in favor of more realistic detail. A surviving bust of Nefertiti which reveals her slightly quizzical and haunting femininity is one of the greatest monuments in the history of art. For the same reasons painting under the patronage of Akhenaton also emerged as a highly expressive art form. Murals of this period display the world of experience above all in terms of movement. They catch the instant action of the wild bull leaping in the swamp, the headlong flight of the frightened stag, and the effortless swimming of ducks in a pond. But just as Akhenaton's religious reform was not lasting, neither was the more naturalistic art of his reign.

### 5. SOCIAL AND ECONOMIC LIFE

During the greater part of the history of Egypt the population was divided into five classes: the royal family; the priests; the nobles; the middle class of scribes, merchants, artisans, and wealthy farmers; and the peasants, who comprised by far the bulk of the population. During the New Kingdom a sixth class, the professional soldiers, was added, ranking immediately below the nobles. Thousands of slaves were also captured in this period, and for a time these formed a seventh class. Despised by all, they were forced to labor in the government quarries and on the temple estates. Gradually, however, they were allowed to enlist in the army and even in the personal service of the pharaoh. With these developments they ceased to constitute a separate class. The position of the various ranks of society shifted from time to time. In the Old Kingdom the nobles and priests among all of the pharaoh's subjects were supreme. During the Middle Kingdom the classes of commoners came into their own. Merchants, artisans, and farmers gained concessions from the government. Particularly impressive is the dominant role played by the merchants and artisans in this period. The establishment of the Empire, accompanied as it was by the extension of government jurisdiction, resulted in the ascendancy of a new nobility, primarily made up of officials. The priests also gained more power with the growth of magic and ritualism.

The gulf that separated the standards of living of the upper and lower classes of Egypt was perhaps even wider than it is today in Europe and America. The wealthy nobles lived in splendid villas that opened onto fragrant gardens and shady groves. Their food had all

Misirin sanatsal inkişaf məcrasının maraqlı oyandırıcı bir istisnası da Akhenaton hakimiyyəti müddətində ifa edilmiş olan sənətdir. Çünki o köhnə Misir dini ilə əlaqəli sanatsal qanunların da daxil olduğu bütün dəyərlərlə bağını qopartmaq arzusunda idi, o sanatsal bir inqilab gerçəkləşdirdi. Onun şəkilləndirdiyi bu yeni tərz naturalist idi, çünki onun bu yeni dini təbiəti Aton' un bir əsəri olaraq görürdü. Fironun özünün və kraliçə Nəfərtitin büstlərinə baxıldığında əvvəlki tumturaklı laqeydlik və əyrilik yerini daha həqiqi detallara buraxmış. Günümüzdə çatan və onun baş şişirən və can sıxan biri olduğunu göstərən bir Nəfərtiti büstü sənət tarixinin ən böyük əsərlərindən biridir. Eyni səbəblərlə Akhenatonun idarəsi altında rəssamlıq da təsir edici bir sənət forması olaraq ortaya çıxmışdır. Bu müddətin mağara şəkilləri hər istiqamətli irəliləmə baxımından dünya təcrübəsini göstərməkdədir. Onlar vəhşi öküzün bataqlıqdakı sıçrayışının anlıq hərəkətini, qorxmuş biri maralın başı qabaqda qaçışını və ördəklərin bir gölməçə də zəhmətsiz üzmələrini əks etdirmişlər. Lakin Akhenatonun dini islahatı uzun davamlı olmadığı üçün eyni şəkildə onun hökmranlığının naturalistik sənəti də daha çox sürmədi.

## 5. İCTİMAİVƏ İQTİSADI HƏYAT

Misir tarixini böyük hissəsi müddətində xalq beş sinifə ayrılmışdı: kraliyet ailəsi; din adamları; soylular; katiblərin orta sinifi, tacirlər, varlıqlı əkinçilər və əhalinin əksəriyyətini meydana gətirən kəndlilər. Yeni Krallıq dövründə altıncı bir sinif əlavə olundu və soylular dərhal altında yerini aldı, professional əsgərlər. Ayrıca bu müddətdə minlərlə kölə tutuldu və zamanla da bu yeddinci sinif halına gəldi. Hamısı tərəfindən xor görülməklə onlar iqtidarın daş ocaqlarında və məbəd mülklərində işə məcbur edildilər. Bir təhər addım-addım əsgərə yazılmalarına və fironun şəxsi xidmətində olmalarına icazə verildi. Bütün bu inkişaf ilə birlikdə onlar ayrı müstəqil bir sinifin meydana gəlməsini dayandırdılar. Cəmiyyətin müxtəlif mərtəbələrinin mövqeləri zaman zaman yer dəyişdirmişdir. Köhnə Krallıqda soylular və din adamları fironun bütün tebaası içərisində ən üstün olanlar idi. Orta Krallıq müddətin tərəfindən xalqdan olanların sinifi özbaşına meydana gəldi. Tacirlər, sənətçilər və əkinçilər hökumətdən imtiyazlar qazandılar. Bu müddətdə tacir və sənətçilərin xüsusi təsir ediciliyi basqın rol oynadı. Hökumət funksiyalarının genişləməsinin də yoldaşlıq etməsiylə İmperatorluğun quruluşu yeni soyluluğun azalması əsas olaraq da məmurların ortaya çıxması ilə nəticələndi. Ayrıca cadu və ritüelizin artması ilə də din adamları daha çox güc qazandılar.

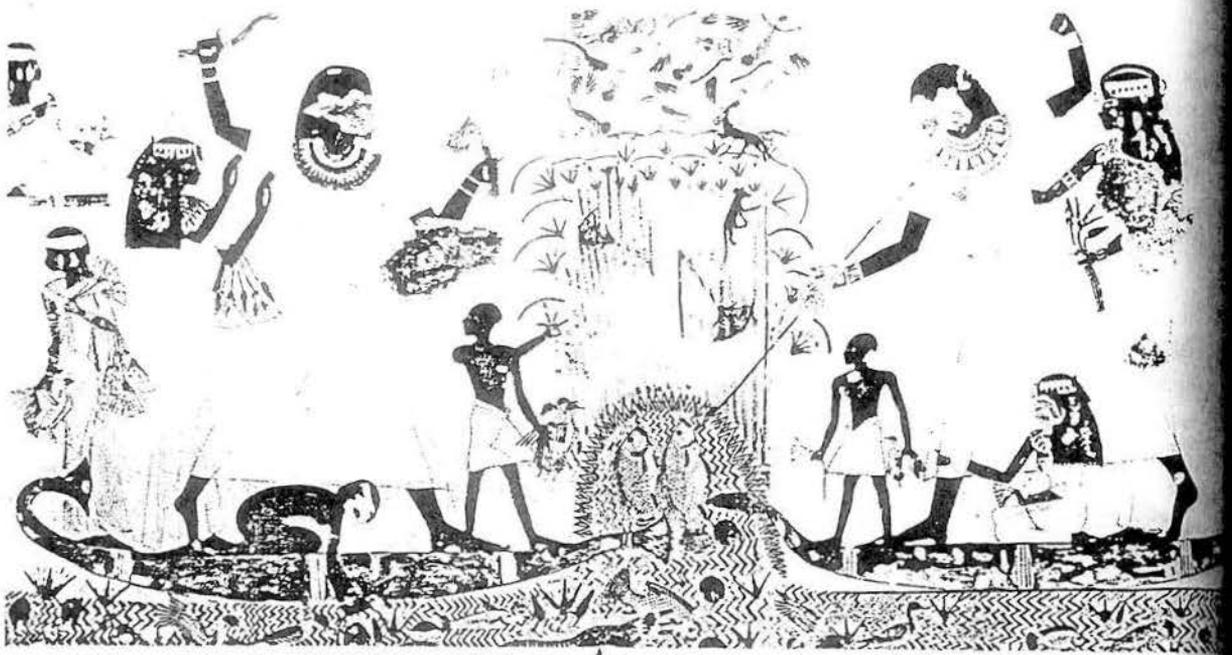
Misirdəki alt və üst təsnif edərin həyat standartları arasındakı uçurum bu gün Amerika və Avropanıkindən ehtimalla daha böyük idi. Varlıqlı soylular mis qoxulu bağçalara və kölgəlikli qorulara açılan möhtəşəm villalarda yaşayırdılar.

Akhenaton'un  
incəsənət inqilabı



Nefertiti. Bu məşhur  
portret büst  
Akhenaton'un əl-  
Amarna'daki  
atölyələrində ortaya  
çıxarıldı.

Misir cəmiyyətinin  
məşhür sinifləri



*Fishing and Fowling: Wall Painting, Thebes, Eighteenth Dynasty. Most of the women appear to belong to the prosperous classes, while the simple garb and insignificant size of the men indicates that they are probably slaves.*

the richness and variety of sundry kinds of meat, poultry, cakes, fruit, wine, and sweets. They ate from vessels of alabaster, gold, and silver, and adorned themselves with expensive fabrics and costly jewels. By contrast, the life of the poor was wretched. The laborers in the towns inhabited congested quarters composed of mud-brick hovels whose only furnishings were stools, boxes, and a few crude pottery jars. The peasants on the great estates enjoyed a less crowded but no more abundant life.

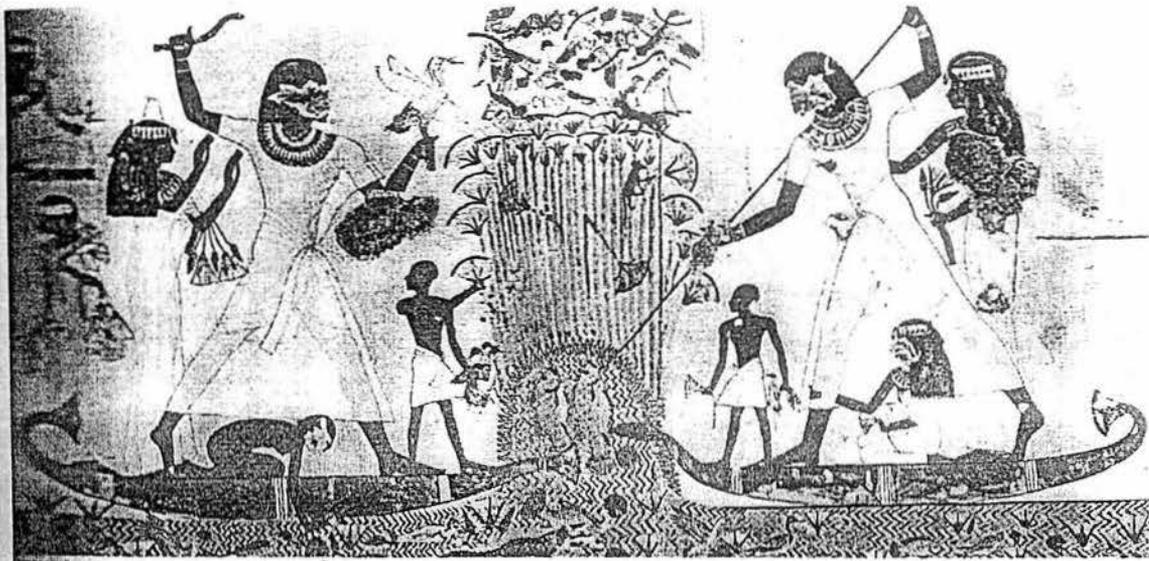
Although polygamy was permitted, normally the basic social unit was the monogamous family. Even the pharaoh, who could keep a harem of secondary wives and concubines, had a chief wife. Concubinage, however, was a socially reputable institution. Yet compared to women in most other ancient societies, Egyptian women were not entirely subordinated to men. Wives were not secluded; women could own and inherit property and engage in business. The Egyptians also permitted women to succeed to the throne: Queen Sobeknofru reigned during the Twelfth Dynasty and Queen Hatshepsut during the Eighteenth.

The Egyptian economic system rested primarily upon an agrarian basis. Agriculture was diversified and highly developed, and the soil yielded excellent crops of wheat, barley, millet, vegetables, fruits, flax, and cotton. Theoretically the land was the property of the pharaoh, but in the earlier periods he granted most of it to his subjects, so that in actual practice it was largely in the possession of individuals. Commerce grew steadily after about 2000 B.C. to a position of first-rate importance. A flourishing trade was carried on with the island

*The gulf between rich and poor*

*Egyptian women*

*Agriculture, trade, and industry*



Balıq və Quş Ovu: Divar Şəkilçiliyi, Thebes, On səkkizinci Xanədan. Qadınların çoxunun üst siniflərə mənsub olduğu görünürkən sadə geyimlər və kiçik boyda olmaları kişilərin ehtimalla kölə olduqlarını göstərir.

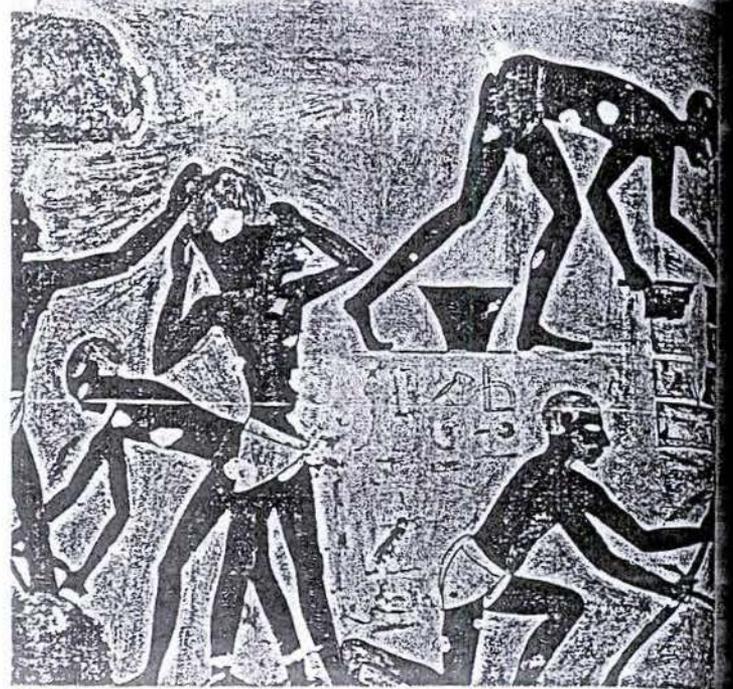
Onların yeməkləri çox çox idi və ətdən, toyuğa, kekslərdən, meyvəyə, şəraba və şirinlərə qədər uzanan geniş bir yelpiyə sahib idi. Altından, gümüşdən və su mərmərindən edilmiş qablarda yemək yeyirdilər və bahalı parçalar və qiymətli ləl-cəvahiratlarla bəzənirdilər. Tam zidd tərəfdə isə kasıbların həyatı tam bir səfalət idi. Şəhərlərdəki işçilər palçıq briketlərdən edilmiş içində yalnız kürsülər, qutular və bir neçə sadə çömlək qab olan daxmalardan ibarət olan çox sıxlıq olan məhəllələrdə yaşayırdılar. Kəndlilər isə daha rifah bir həyat olmasa da geniş mülklər üzərində daha az izdihamla yaşamanın həzzini yaşayırdılar.

Zəngin və kasıb arasındakı uçurum

Çoxəşlilik sərbəst olmasına qarşı cəmiyyətin vahidi tekeşli ailə idi. Firon belə ikinci yoldaşlar və nökrər hərəminə sahib ola bilərkən bir əsas xanımı vardı. Bununla birlikdə nökrəlik ictimai olaraq etibarlı bir müəssisə idi. Keçmiş cəmiyyətlərdəki qadınları müqayisə etdiyimizdə Misir qadınları tamamilə kişinin idarəsi altında deyil idilər. Yoldaşlar evə bağlanılmırdılar: qadınlar özlərinə aid mülkə sahib ola bilirdilər ya da miras ala bilirdilər və ticarətlə də məşğul ola bilirdilər. Misirlilər ayrıca qadınların taxt yolunu da açıq saxlamışlar idi: Kraliça Sobeknofru On ikinci Xanədan dövründə və kraliça Hatshepsut da Səkkizinci xanədan da idarəçilik etmişlər.

Misir qadını

Misirin iqtisadi sistemi əsas olaraq əkinçilik bir quruluşa söykənirdi. Əkinçilik növlərə ayırıldırmışdı və olduqca inkişaf etmişdi və torpaq buğda, arpa, darı, tərəvəz, meyvə, kətan və pambıq kimi bitkiləri məhsuldar şəkildə təqdim edirdi. Nəzəri olaraq torpaq fironun malı idi, lakin ilk periyotlarda o bunları tebaasına bağışlamışdı beləliklə praktikada böyük hissəsi fərdlərin mülkiyyətində idi. E.Ə.2000-ci illərdən sonra ticarət davamlı bir şəkildə böyüyərək bir nömrəli əhəmiyyətə yüksəlmişdi.



*Egyptian Slaves at Work.* Left: Sculptors at work in a tomb of the Sixth Dynasty, c. 2300 B.C. Right: A wall painting done around 1550 B.C. displays slave-laborers making bricks.

of Crete, and with territories on the eastern Mediterranean shore. Gold mines in Libya controlled by Egypt were an important source of wealth. The chief articles of export consisted of gold, wheat, and linen fabrics, with imports being confined primarily to silver, ivory, and lumber. Of no less significance than commerce was manufacturing. As early as 3000 B.C. large numbers of people were engaged in artisanal crafts. In later time factories were established, employing twenty or more persons under one roof, and with some degree of division of labor. The leading industries were shipbuilding and the manufacture of pottery, glass, and textiles.

From an early date the Egyptians made progress in the development of instruments of business. They knew the elements of accounting and bookkeeping. Their merchants issued orders and receipts for goods. They invented deeds for property, written contracts, and wills. While they had no system of coinage, they had rings of copper or gold of set weight circulated as exchange, in effect the oldest known currency in the history of civilizations. The simple dealings of the peasants and poorer townsfolk, however, were doubtless based on barter.

The Egyptian economic system was primarily collective. From the very beginning the energies of the people had been drawn into socialized channels. The interests of the individual and the interests of society were conceived as identical. The productive activities of the entire nation revolved around huge state enterprises, and the government remained by far the largest employer of labor. But this collectivism

*The development of instruments of business*

*Economic collectivism*



Misirli K l l r  şl rk n. Solda: E. . 2300-ci ill rde Altıncı Xan danın bir məbədində heykelturaşlar  şl rk n. Saęda: E. . 1550-ci ildə edilmiş, k l   ş il ri kərpic edərkən göstərən bir divar rəsmi.

Girit adası v  Şərq Aralıq dənizi sahilindəki torpaqlar ilə məhsuldar bir ticarət reallaşdırıldı. Misir tərəfindən Libyadakı qızıl mədənləri əhəmiyyətli bir zənginlik qaynaęı idi.  dxal maddələri təməl olaraq gümüş, fil dişi v  taxtaşalban ilə məhdud ikən başıca ixrac maddələrinə qızıl, buęda, kətan parçalar daxil idi.  stehsal da  n az ticarət qədər əhəmiyyətli idi. E. . 3000-ci illər qədər erkən bir vaxtda çox sayda insan sanatsal  şl rl  m şęul olurdu. Sonrakı zamanlarda iyirmi ya da daha çox insanın bir dam altında  şini təmin edən fabrik r quruldu v  müəyyən bir səviyyədə əmək b lęs  təmin edildi. R vacda olan sənayelər gəmi prod serliyi v    ml k, stəkan, tekstil emalatı idi.

 ş vasitələrinin  
inkişaf etdirilməsi

Erkən tarixl rd n etibarən Misirlilər  ş vasitələrinin inkişaf etdirilməsində irəliləmə qeyd etmişlər idi. Onlar hesablama v  m hasiblik vasitələrini bilirdilər. Tacirl ri mallar  c n şişə əmri v  q bzl r  ixardırdılar. Onlar mülklər, yazılı kontraktlar v  v siyy tl r  c n sənədlər etdilər. Pul basma sistemləri olmamasına qarşı mübadilə olaraq mis  z kl ri ya da qızıl setl ri vardi, mədəniyyətlər tarixinin bilinən qüvvədə olan,  n köhnə pul vahididir. Buna baxmayaraq kəndlilərin v  kasıb şəhər xalqının sadə alverl ri şübhəsiz ki mübadilə üzərinə qurulmuşdu.

İqtisadi Kolektivizm

Misirin iqtisadi sistemi əsas olaraq müştərək idi.  n başlanęıcdan bəri xalqın qaynaqları ictimail şdirilmiş kanallara istiqamətləndirilmişdir. F rdin fikirl ri c miyy tin fikirl ri bir olaraq g r lmüşd r. B t n c miyy tin istehsalı f aliyy tl ri b y k d vl t t ş bb sl ri  trafında  evir v  h k mat uzun m dd t  n b y k  ş  g t r n olaraq qalmışdır. Lakin ortaq c hd geniş  hat li

was not all-inclusive; a considerable sphere was left for private initiative. Merchants conducted their own businesses; many of the craftsmen had their own shops; and as time went on, larger and larger numbers of peasants gained the status of independent farmers. The government continued to operate the quarries and mines, to build pyramids and temples, and to farm the royal estates.

## 6. THE EGYPTIAN ACHIEVEMENT

When a party of Greeks visited the Nile valley around 500 B.C. a dignified Egyptian priest supposedly told them, "You Greeks are always children; there is not an old man among you." The point of course is that members of a civilization that had outlasted two and a half millennia considered the Greeks to be mere whippersnappers: Egypt was into its Twenty-sixth Dynasty when the Greeks were just beginning to organize their thoughts. Seen from today's perspective, the relatively untroubled longevity of Egyptian civilization still commands respect. Apparently the ancient Egyptians had found a way to cooperate with nature and each other in order to live in peace and self-sufficiency for centuries at a stretch. The Greeks, who conquered the Egyptians in 332 B.C., were vastly more experimental and creative, but they also introduced continual upheaval into an Egyptian world that until then had been characterized by stability.

*Peace and self-sufficiency*

The ancient Egyptian success formula was so closely bound to the annual flooding of the Nile that it could not easily be transported. Hence, aside from a few specific accomplishments, such as the solar calendar or the reckoning of cubic space, the Egyptian achievement is not best estimated by the directness of its influence on subsequent thought or events. Rather, Egyptian patterns of living, thinking, sculpting, painting, and building are fascinating for their own sake. There is something in all of us that makes us wish we could go back in time to view Nefertiti, listen to King Tut's priests intone their timeless hymns, or float on a barge down the Nile past lotus-flowers while the pyramids are rising. This is understandable awe for a civilization that found its place in the sun when history's sun was still at its dawn.

*Egypt's unique circumstances*

deyildi; əhəmiyyətli bir qisimi xüsusi təşəbbüs üçün ayrılmışdı. Tacirlər öz öz işləri ilə məşğul olurdular; zanaatkarların çoxu öz iş yerlərinə sahib idilər və zaman irəlilədikcə çox sayda kəndli müstəqil əkinçi statusunu qazandı. Hökumət daş ocaqları və mədənlər işlətməyə, piramidalar və məbədlər tikməyə və kraliyet mülklərini əkməyə davam etdi.

## 6. MİSİRİN MÜVƏFFƏQİYYƏTLƏRİ

E.Ə. 500-ci il ətrafında bir qrup Yunanlı Nil vadisini ziyarət etdiklərində zadəgan bir din adamının belə dediyi fərz edilir, "Siz Yunanlılar həmişə uşaqsınız, sizin aranızda yetkin bir insan yox." Əsl nöqtə budur ki 1500 il davam etmiş bir mədəniyyətin üzvləri Yunanlıları kiçik bir uşaq olaraq görürdülər: Yunanlılar düşüncələrini yeni yeni tənzimləməyə başladıkları bir zamanda Misirlilər iyirmi altıncı xanədanlığını yaşayırdı. Bu günün dünyagörüşüylə baxıldığında, olduqca rahat uzun ömürlü olan Misir mədəniyyəti hələ hörmət cəlbədir. Açıqca görülür ki qədim Misirlilər əsrlər boyu aralıqsız olaraq təbiətlə və bir-birləriylə barış içində və öz özlərinə çatacaq şəkildə yaşamanın bir yolunu tapmışlar. Misirliləri E.Ə.332-ci ildə məğlub edən Yunanlılar daha çox təcrübəçi və yaradıcı idilər lakin onlar indiyə qədər sabitlik üzrə olan Misiri davamlılıq ifadə edən bir qarışıqlıq ilə də tanış etdilər.

Sülh və öz-özünə kafilik

Qədim Misirlilərin Nilin daşmasının hardasa qarşısını alacaq olan müvəffəqiyyətli düsturunun daşınması asan olmadı. Bundan ötəri, günəş təqvimini ya da küpün səthini hesablama kimi bir neçə spesifik müvəffəqiyyətin xaricində özlərindən sonrakı düşüncə və hadisələr üzərindəki Misirlilərin müvəffəqiyyətlərinin təsiri düz aydın ola bilmədi. Dahası, Misirin yaşama, düşünmə, heykəlcilik, şəkil və inşaat nümunələri öz bucaqlarından ovsunlayıcı idilər. Hamımızın arzu etdiyi bir şey var ki o da Nəfərtitini görə bilmək üçün, Kral Tut din adamlarının mövqeli oxunan zaman üstü ilahilərini dinləmək üçün ya da piramidalar yüksəlirkən bir qayıq ilə Nildə lotus çiçəklərinin yanından keçərək bir səyahət edə bilmək üçün kaş ki zamanda geri gedə bilsəydik. Bu, tarixin günəşi hələ də şəfəq vaxtında ikən öz yerini günəşdə bulan bir mədəniyyət üçün ucalıq olaraq aydın ola biləcək bir şeydir.

Misirin bənzərsiz şərtləri

## THE HEBREW AND EARLY GREEK CIVILIZATIONS

I am the Lord thy God, which brought thee out of the land of Egypt  
from the house of bondage.

Thou shalt have none other gods before me. . . .

Thou shalt not take the name of the Lord thy God in vain.

—Deuteronomy 5:6-11

Then Agamemnon awoke from slumber . . . and put on a soft tunic,  
fair and new, and he threw a great cloak about him; about his shining  
feet he bound fair sandals. . . . Then he grasped his ancestral sceptre,  
indestructible forever.

—Homer, *The Iliad*

Dwarfed by the great empires of Mesopotamia and Egypt in territory and military prowess, the civilizations of the Hebrews and the early Greeks nonetheless merit full consideration. The extraordinary historical significance of the Hebrews lies beyond challenge, for despite their political insignificance, the Hebrews exerted the greatest influence of any ancient western Asian peoples on the thought and life of the modern world. As for the ancient Greek civilizations (as will be seen, there were two of them), they are memorable for their grace and sophistication and for being the earliest civilizations of Europe.

*Importance of the Hebrew civilization*

### 1. HEBREW BEGINNINGS

The first known appearance of the Hebrews, who were members of the Semitic language family, was in Mesopotamia, for according to the Bible the Hebrew patriarch Abraham's family was native to Sumer. Since the Hebrews originally were a wandering pastoral people it is not surprising that thereafter their exact whereabouts are often difficult

*Hebrew migrations*

1.5. "Western Civilizations" əsərində "Yəhudilik və İlk Yunan Mədəniyyətləri" adlı IV Fəslin (səh.75-99) İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi

## Dördüncü Fəsil

### YƏHUDİLİK VƏ İLK YUNAN MƏDƏNİYYƏTLƏRİ

*"Mən sizi köləlik yurdu olan Misir torpaqlarından çıxaran tanrınızım. Məndən başqa tanrı tanımayın. Tanrınızın adını boş yerə də zikrətməyin." (Deuteronomy 5:6-11)*

*"Sonra Agamemnon yuxusundan oyandı... və yumşaq, incə və yeni bir-bir köynək geydi və üzərinə böyük bir pələrin atdı; parlayan ayaqlarına isə başmaq geydi... Sonra atalarından qalma, heç bir zaman yox edilə bilməz əsasını götürdü."*

*(Homer-İlyad)*

Torpaq və əsgəri qəhrəmanlıq sahələrində Mesopotamiya və Misirlilərcə önləri kəsilən Yəhudilər və ilk Yunanlılar Bununla beləbəhs edilməyi haqq edirlər. Yəhudilərin tarixi fəvqəladə əhəmiyyətləri meydan oxumanın kənarında yatır, siyasi əhəmiyyətsizliklərinə qarşı Yəhudilər qərb Asiyadakı haqların müasir dünyan ilə bağlı həyat və düşüncələrinə çox böyük təzyiq göstərmişlər. Yunan mədəniyyətlərinə gəlincə (irəlidə görəcəyimiz kimi onlardan iki dənə var) onlar nəzakətləriylə, çox istiqamətliyyətləriylə və Avropanın ilk mədəniyyətləri olmalarıyla xatırlanmaqdadırlar.

Yəhudi mədəniyyətinin əhəmiyyəti

#### 1. YƏHUDİLİYİN BAŞLANGICI

Sami dil ailəsinin üzvləri olan Yəhudilər ilk olaraq Mesopotamiyada görülmüşlər, İncilə görə Yəhudi böyüyü olan İbrahimin ailəsi Sümer xalqından idi. Yəhudilər əsasən köçəri insanlar olduqları üçün onların haralarda yerləşdiklərini söyləmənin çətin olması çaşdırıcı deyil.

Yəhudi köçləri

to locate. Suffice it to say that between roughly 1900 and 1500 B.C. they gradually migrated from Mesopotamia to southern Syria (a land then known as Canaan) and thence into Egypt. During those centuries a tribe of Hebrews who claimed descent from Abraham's grandson Jacob began to call themselves "Israelites" after Jacob's alternative name. (According to the Book of Genesis, after Jacob wrestled with an angel for a whole night he received the name "Israel," which means "soldier of God.") After sojourning for about three centuries in Egypt the Hebrews were enslaved during the time when the pharaohs of the New Kingdom were attempting to create an Egyptian empire and seeking ever more slaves to keep their home economy running. It was then, around 1250 B.C., that the Hebrews found a leader in the heroic Moses, who led their exodus out of Egyptian bondage into the Sinai peninsula (a desert land located between Egypt and Canaan) and persuaded them to become worshipers of Yahweh, a god whose name was much later written as Jehovah. It was then too that all Hebrews became Israelites because Moses persuaded them that Yahweh had been the god of Abraham, Isaac, and Jacob, and that accordingly the god of Israel was the god now worshiped by them all.

The struggle for Canaan



A Canaanite Deity. Thought to be an image of Baal, a god of storms and fertility, this statuette was discovered in a thirteenth century B.C. temple in northern Palestine.

After wandering for about a generation in the Sinai deserts the Hebrews resolved to move back into the much richer land of Canaan, a land indeed so much richer than the arid Sinai wastes that it seemed to them a land "flowing with milk and honey." Yet it was impossible simply to move in and settle down because Canaan was already occupied by the Canaanites, another Semitic language people, who did not care to share their land with the Hebrews. Hence the Hebrews had to fight their way into Canaan, and that proved to be a slow and difficult process, misrepresented by the famous line that "Joshua fit the battle of Jericho and the walls came a tumbling down." Moses' successor Joshua did indeed gain some territory in Canaan, but not very much because the pastoral Israelites were generally not well equipped to reduce the well-fortified Canaanite cities by siege warfare. Moreover, after Joshua's death the Israelites fared even less well because they lost their ability to pursue concerted military action as a result of the revival of tribal particularism. Thus after a century of fighting they had gained no more than some of Canaan's hills and a few of the less fertile valleys. Worse, just around that time they were forced to defend themselves, not only against the Canaanites, who hoped to recoup their losses, but against a mighty foreign invasion.

The invasion was that of the Philistines, a non-Semitic people from Asia Minor who quickly conquered so much of Canaan around 1050 B.C. that the region became known alternatively as Palestine, in effect meaning "the Philistine country." Faced with the threat of extinction, the Hebrews now intensified their struggle. Whereas hitherto they had preserved a tribal form of organization whereby wise men ("judges") in each tribe were chosen when need arose to resolve con-

Bir  
F→  
E  
Bae  
düs  
§  
L,  
ma

E.Ə. 1900-1500-ci illəri arasında onlar addım-addım Mesopotamiyadan cənub Suriyaya (o zamanlar Kənan olaraq bilinən torpaqlar) və sonrasında da Misirə köç etdiklərini söyləmək kafi olacaq. O əsrlər müddətin tərəfindən İbrahimin nəvəsi Yaqubun nəsilindən olduqlarını söyləyən Yəhudilər özlərini Yaqubun digər adından ötəri "İsrail oğulları" deyə adlandıracaqdılar. (Yaradılış Kitabına görə Yaqub bütün bir gecə boyunca bir mələklə güləşdikdən sonra "Tanrının əsgəri" mənasını verən "İsrail" adını aldı.) Misirdə 3 əsrlik bir müddət qaldıqdan sonra Yəhudilər, Yeni Krallığın fironlarının bir Misir imperatorluğu qurma təşəbbüsü və öz iqtisadi irəliləyişlərini davam etdirmək üçün daha çox kölə axtarışı müddətində kölələşdirildilər. O vaxt, yəni E.Ə. 1250-ci il ətrafında Yəhudilər özlərini Misir əsarətindən qurtarıb Sina yarımadasına topluca köç etdirən və daha sonradan adı Yehova olaraq zikrətiləcək Yahvehə ibadət etmələrini təmin edən bir lideri, Musanı tapdılar. İşdə o tarixdə bütün Yəhudilər İsrailoğulları oldular çünki Musa onları Yahvehin İbrahimin, İshakın və Yaqubun tanrısı olduğuna inandırdı ev buna görə də İsrailin tanrısı indi bütün hamısının tanrısı oldu.

Bir nəsil dəyişəcək qədər Sina səhralarında gəzdikdən sonra Yəhudilər quraq Sina səhrasından qat be qat daha gözəl müreffeh olan və özlərinə "bal və süd axan" bir torpaq olaraq görünən Kənan diyarına geri dönməyə qərar verdilər. Ancaq oraya asanca gedilməsi və yerləşməsi mümkün deyildi, çünki Kənan diyarı hal-hazırda digər bir Sami dil ailəsi olan Kənanlılarca işğal edilmişdi və onların torpaqlarını Yəhudilərlə paylaşmağa heç niyyətləri yox idi. Buna görə Yəhudilər Kənan üçün döyüşmək məcburiyyətində idilər və bunun yavaş və çətin bir müddət olduğunu isbat etdi ancaq bu məşhur sətirdə bu, səhv təqdim edilmişdir : "Yuşa, Jericho döyüşünü qazandı və divarlarda arda yıxıldılar". Musanın xələfi Yuşa Kənanda bir miqdar torpaq ələ keçərmişdi ancaq daha çoxu deyil çünki köçəri İsrailoğulları möhkəm qalaları olan Kənanı əhatə etmə döyüşü ilə məğlub edə biləcək şəkildə avadanlığa sahib deyil idilər. Dahası Yuşanın vəfatından sonra İsrailoğulları daha da pisə getməyə başladılar çünki qəbiləçiliyin yenidən canlanmasının nəticəsi olaraq əsgəri hərəkətdə inteqrasiya olunmağı davam etdirmə qabiliyyətini itirdilər. Bundan ötəri bir əsrlik bir mübarizədən sonra qazana bildikləri Kənanın bir neçə tərəsi və az məhsuldar bir neçə vadisindən başqa bir şey deyildi. Daha pisi, tam o tarixlərdə özlərini müdafiə etməyə məcbur qaldılar, yalnız itirdiklərini yenidən ələ keçərməyə çalışan Kənanlılara qarşı deyil güclü bir xarici zəbtə də qarşı.

Bu zəbt Anadoludan gələn və Sami olmayan, E.Ə.1050-ci ildə Kənan diyarının böyük hissəsini sürətli bir şəkildə ələ keçərən Filistilərə aid idi və bu torpaqlar "Filistlərin Ölkəsi" mənasında Fələstin olaraq bilinməyə başlayacaqdı. Yox olma təhlükəsiylə qarşılaşınca Yəhudilər bu səfər mübarizələrini sıxlaşdırdılar.

Kenan üçün mübarizə



Bir Kenan ilahı. Fırtınaların və bərəkətin tanrısı olan Baal təmsil etdiyi düşünüülən bu heykəl şimal Fələstində bir on üçüncü əsr (E. Ə) məbədində kəşf edildi.

flicts, it now became clear that a tighter, "national," form of government was necessary to meet the Philistine challenge. Accordingly, around 1025 B.C., Samuel, a tribal judge with the force of personality to gain adherence from all the Israelite tribes, selected for all of them a king, Saul, who would make of them a united people.

## 2. THE RECORD OF POLITICAL HOPES AND FRUSTRATIONS

Although the reign of King Saul marked the beginning of Hebrew national unity, it was not in itself a happy one, either for the Hebrews or for the ruler himself. Only a few hints of the reasons are given in the Old Testament account. Evidently soon after he began acting assertively as king, Saul incurred the anger of Samuel, who had expected to remain the power behind the throne. So Samuel began to lend his support to an energetic young warrior, David, who carried on skillful maneuvers to draw popular support away from Saul. Waging his own military campaigns, David achieved one triumph over the Philistines after another. (His victory over "Goliath" would have been accomplished with more than a slingshot.) In contrast, the armies of Saul met frequent reverses. Finally the king, being critically wounded, ended the rivalry by slaying himself. The date would have been roughly 1005 B.C.—close enough to the millennium marker to make it easy to remember.

With Saul in his grave, David now became king and initiated the most glorious period in Hebrew political history—at least until modern times. Advancing relentlessly against the Philistines, he reduced their territory to a narrow strip of coast in the south. He compelled the Canaanites to recognize his rule, with the effect that during the next few generations they lost their separate identity and became fully merged with the Hebrew people. As this process of amalgamation progressed, the Hebrews increasingly put aside pastoralism and took up either farming or urban occupations. Once David fully established his position as absolute monarch, he exacted forced labor from some of his subjects, instituted a census as a basis for collecting taxes, and then actually started to collect taxes. His ultimate goal was to build a splendid capital and religious center at Jerusalem, but although he made some progress in this enterprise he died before the work was completed.

David was succeeded by his son Solomon, who ruled from 973 to 933 B.C., the last of the three kings of the united Hebrew monarchy. Solomon was determined to finish his father's work in building Jerusalem. The purpose, inherited from his father, was twofold. First, if the Israelites were to take their place among the great nations of western Asia, they had to have a magnificent capital as a visual manifestation of their greatness. And secondly, they also needed a splendid temple

*The reign of King Saul*

*David as absolute monarch*

*Solomon, Jerusalem, and the Temple*

Halbuki indiyə qədər müharibə hallarında qədər hər bir qəbilədən aqil adamların seçildiyi qəbiləvi bir sistemi mühafizə etməyi bacarmışlar idi, ancaq indi Fələstin təhdidi qarşısında daha möhkəm milli bir hökumət quruluşuna ehtiyac olduğu gözlə görünər bir hala gəldi. Buna görə də E.Ə. 1025-ci il ətraflarında bir qəbilə rəisi olan Samuel bütün İsrail qəbilələrinin bağlılığını qazanmaq üçün şəxsi gücü ilə onların hamısını tək xalq halına gətirəcək bir kral, Saul, olaraq seçildi.

## 1. Siyasi Ümidlərin və Hüsranların Qeydi

Kral Saul Yəhudilərin milli birliyinin başlanğıcını təyin etmiş olsa da bu nə Yəhudilər üçün nə də kralın özü üçün hüsur gətirmədi. Köhnə Əhddə bunun səbəbləri haqqında yalnız bir neçə üstü bağlı söz var. Dərhal arxasından açıq bir şəkildə görüldü ki o kral kimi özünə çox güvənər bir halda hərəkət etməyə başladı, Saul gücün taxtın arxasında qalmasını ümid etmiş olan Samuelin hirsinə məruz qaldı. Bundan ötəri Samuel dəstəyini enerjili gənc bir döyüşçü olan və qabiliyyət tələb edən manevrləri ilə xalq dəstəyini Sauldan özünə çəkən Davuda istiqamətləndirməyə başladı. Əsgəri mübarizələri davam etdirən Davud Fələstinlilərə qarşı zəfər üstünə zəfər qazanırdı. (Golyat üzərinə olan zəfəri bir sapandan daha çoxu ilə bacarılmışdı.) Bunun əksinə Samuelin orduları tez-tez uduzma yaşayırdı. Ən sonunda kral ciddi şəkildə yaralandı və çəkişmə özünü öldürməsi ilə sona çatdı. O zaman ki tarix təxminən E.Ə. 1005-ci il idi və bunun milenyuma yaxın olması asanca ağılda tutula bilməsini təmin edir.

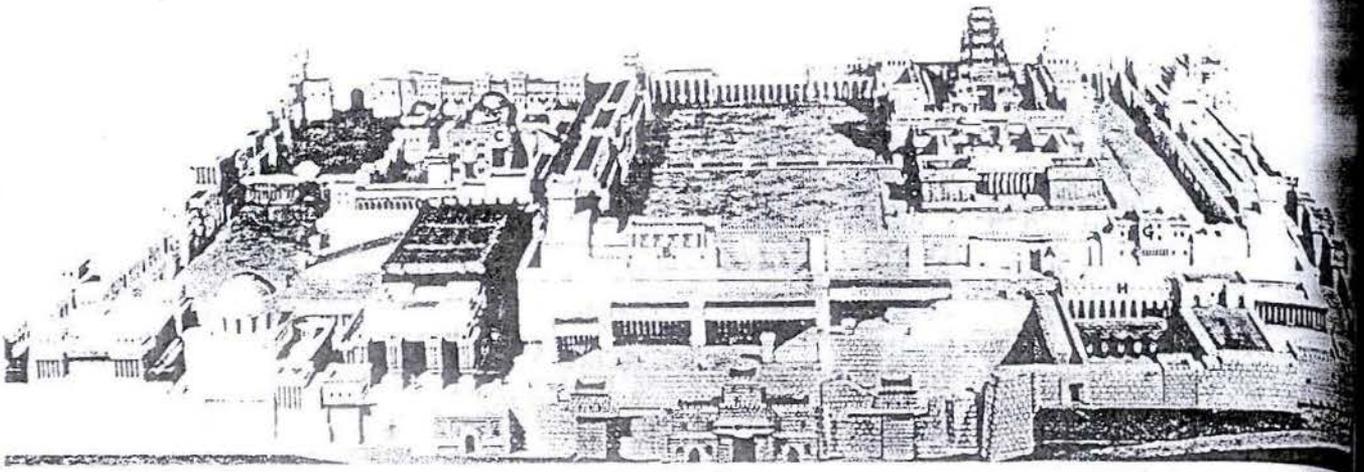
Kral Saul  
hakimiyəti

Saulun ölümüylə Davud indi kral oldu və Yəhudi siyasi tarixinin heç olmasa müasir zamanlara qədər ki ən parlaq dövrünü başlatdı. Fələstinlilərə qarşı amansız irəliləməsiylə onların torpaqlarını cənubdakı dar bir körfəzə qədər gerilettdi. Kənanlıları öz idarəsini tanımaya məcbur etdi və bu təsirlə sonrakı bir neçə nəsil boyunca onlar öz müstəqil şəxsiyyətlərini itirdilər və tamamilə Yəhudilər ilə xalqı qarışdırdılar. Bu qarışıq müddətinin irəliləməsiylə Yəhudilər gedərək köçəriliyi bir kənara buraxdılar və öz əkinçilik ya da şəhər sahələrini meydana gətirdilər. Davud öz mütləq monarxiyasını oturdar oturtmaz tabelərindən bir az məcburu işçilər istədi, vergilərin toplanması üçün bir siyahıya alma etdirdi və sonra da gerçək mənada vergi toplamaya başladı. Onun son məqsədi Qüdsdə möhtəşəm bir paytaxt və dini bir mərkəz meydana gətirmək idi, lakin bu təşəbbüs üçün bir neçə addım atmasına qarşı iş tamamlanmadan vəfat etdi.

Mütləq  
hökmdar  
olaraq Davud

Davudu E.Ə.973-ci ildən 933-ci ilə qədər idarəçilik edən və Yəhudi Monarxiyasının üç kralından sonuncusu olan oğulu Süleyman izlədi. Süleyman Qüdsü tikərək atasının xəyalini reallaşdırma arzusunda idi. Niyəti atasından miras götürdüyünü iki qatına çıxarmaq idi. İlk olaraq əgər İsrailoğulları qərb Asiyanın böyük mədəniyyətləri arasında iştirak edəcəkdilərsə böyükliklərini göstərəcək vizual baxımdan möhtəşəm bir paytaxta sahib olmalı idilər.

Süleyman,  
Qüds və  
Məbəd

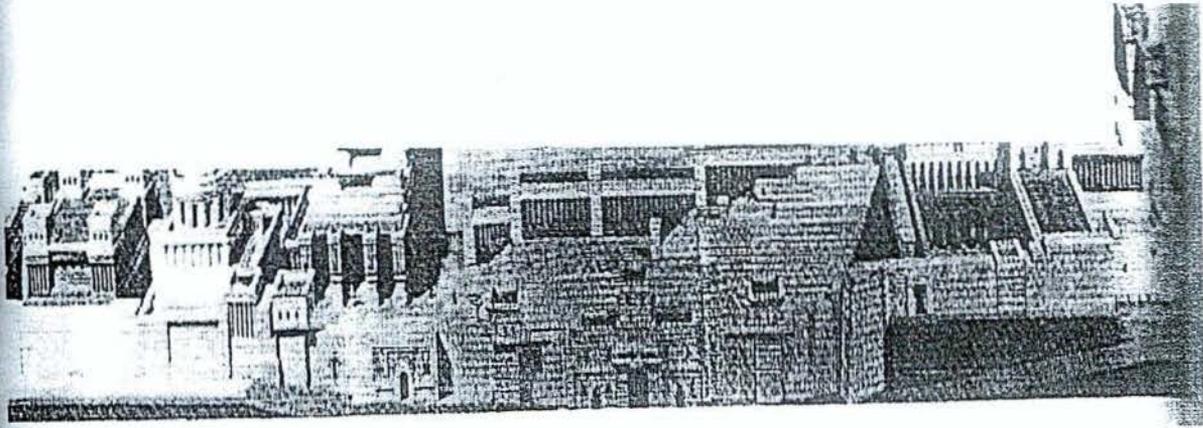


*Model of King Solomon's Temple.* Significant details are: A, royal gates; B, treasury; C, royal palace; D, people's gate; E, western (wailing) wall; F, priests' quarters; G, courthouse; H, Solomon's porch.

to reaffirm their national religious commitment. Until then the "Ark of the Covenant," the biblical name for the chest containing the stone tablets supposedly given by Yahweh to Moses on Mount Sinai, had been carried by the Israelites in their wanderings in a "tabernacle," actually no more than a portable tent. To house an exalted shrine in a tent may have been barely satisfactory for a nomadic people, but not for settled agriculturalists of a great nation. Instead, the Ark, the physical token of Israel's special relationship with Yahweh, had to be located in a mighty capital and housed properly in the innermost precincts of a splendid temple. For these reasons Solomon spared no expense in building his capital, and especially in building the temple that would be the central monument of Hebrew national and religious life. In the long run this policy contributed fundamentally to the survival of the Hebrews, for Solomon indeed succeeded in erecting a splendid temple and Solomon's Temple thereafter served as an inspiring symbol whenever Israel was faced with the possibility of national and cultural obliteration. But in the short term the king's lavish building projects caused trouble because Palestine was poor in natural resources needed for basic building materials, not to mention lacking in the gold and gems needed to adorn these projects. When, despite mounting oppressive taxation, Solomon found himself unable to pay his construction debts, he first ceded territory to his main supplier, the bordering country (to the north) of Phoenicia, and then he drafted and deported Hebrews to work in Phoenicia's forests and mines.

*Northern antagonism and secession*

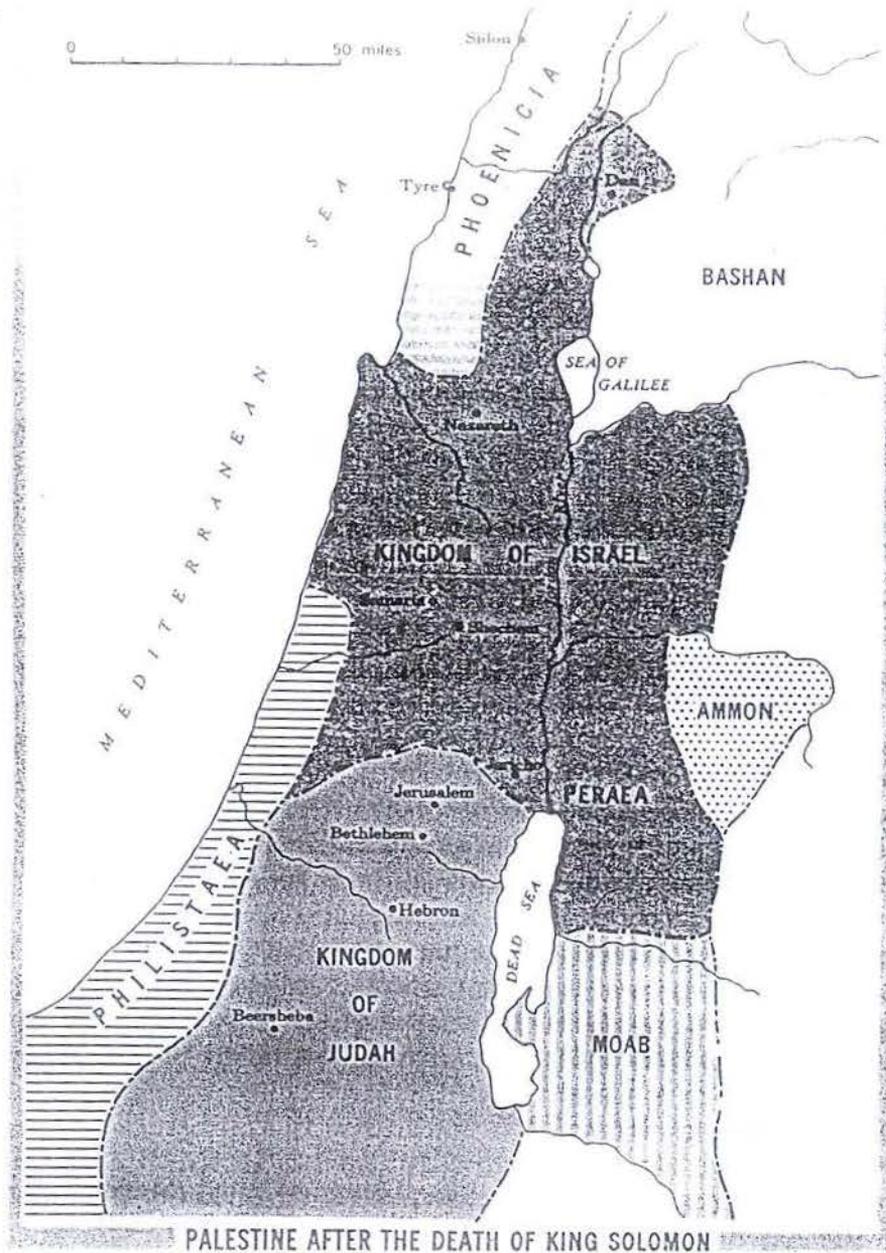
Not surprisingly such tyrannical behavior provoked bitter antagonism among many of Solomon's subjects, especially those of the north. The northerners were the ones who saw their sons forcibly sent to Phoenicia, and they were least sympathetic to the building projects in Jerusalem, which lay more to the south of the Hebrew kingdom. (Apparently the northerners were also less ardent in exclusive dedication to Yahweh than the southerners, still another reason why they



Süleyman Məbədinin Modeli. Əhəmiyyətli detallar: A, kraliyet qapıları; B, xəzinə; C, kraliyet sarayı; D, xalq qapısı; E, qərb (ağlama) divarı; F, xaxamların yerləri; G, məhkəmə; H, Süleymanın terası.

İkinci olaraq özlərinin milli dini iddialarını təsdiqləyəcək ayrıca bir möhtəşəm bir məbədə ehtiyacları vardı. O zamana qədər Musaya Yahveh tərəfindən Sina Dağında verildiyi qarşıya qoyulan daş lövhələri ehtiva edən və İncildəki adı "Andlaşma Sandığı" olaraq keçən, İsrailoğulları tərəfindən səyahətləri əsnasında seyf içində daşıdıqları bu sandıq əslində daşına bilər bir çadırdan daha çoxu deyildi. Bir çadırın içində müqəddəs bir məbəd qurmaq köçəri insanlar üçün təmin edici ola bilər, lakin böyük bir millətin məskun əkinçilikçiləri üçün deyil. Bunun yerinə andlaşma, yəni İsrailin Yahveh ilə olan xüsusi bağının fiziki simvolu, müqəddəs bir paytaxtda tutulmalı idi və möhtəşəm bir məbədin iç hissələrinə yerləşdirilməli idi. Bu səbəblərdən ötəri Süleyman öz paytaxtını və xüsusilə də Yəhudilərin milli və dini həyatlarının mərkəzi əsəri olacaq məbədi tikmək üçün heç bir xərcdən qaçınmadı. Uzun davamlı ölçəkdə bu siyasət təməl olaraq Yəhudilərin həyatda qalmaları ilə əlaqəlidir, Süleyman içinsə möhtəşəm bir məbəd tikməyi bacarmış oldu və Süleyman Məbədi ondan sonra hər nə zaman İsrail milli və mədəni olaraq yox olma təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qaldısa ilham verici bir qaynaq funksiyası yerinə yetirmişdir. Lakin qısa ölçəkdə kralın bahalı inşa projeləri çətinliklərə gətirib çıxarmışdır, çünki Fələstin təməl quruluş vəsaitləri üçün ehtiyac duyulan təbii qaynaqlar baxımından kasıb idi, bu projeləri bəzəmək üçün lazımlı qızıl və qiymətli daşlardan bəhs etmək belə lazım deyil. İşdə o zaman çox vergi alışına baxmayaraq Süleyman özünü inşaat borclarını ödəyə bilməz halda tapdı və ilk olaraq torpağı əsl işləyicisi olan qonşu ölkə Fenikelilərə verdi və sonra Fenikelilərin meşələrində və mədənlərində işləri üçün Yəhudiləri vəzifələndirdi və sərhəd xarici etdi.

Bu kimi mərhəmətsizcə bir davranışın Süleymanın tebaası arasında xüsusilə də şimaldakılar içində böyük bir düşmənliyi tətikləməsi heç çəşdirici olmadı. Şimaldakılar öz uşaqlarının məcbur edilərək Fenikeyə göndərildiyini görmüş olanlar idi və Qüdsdə Yəhudi krallığının cənubunda daha çox olan tikilən projelərə ən az heyranlıq duyanlar bunlar idi. (Açıqca görülürdü ki bu şimalılar Yahvehə də cənublulardan daha az bağlı idilər, Andlaşma Sandığı

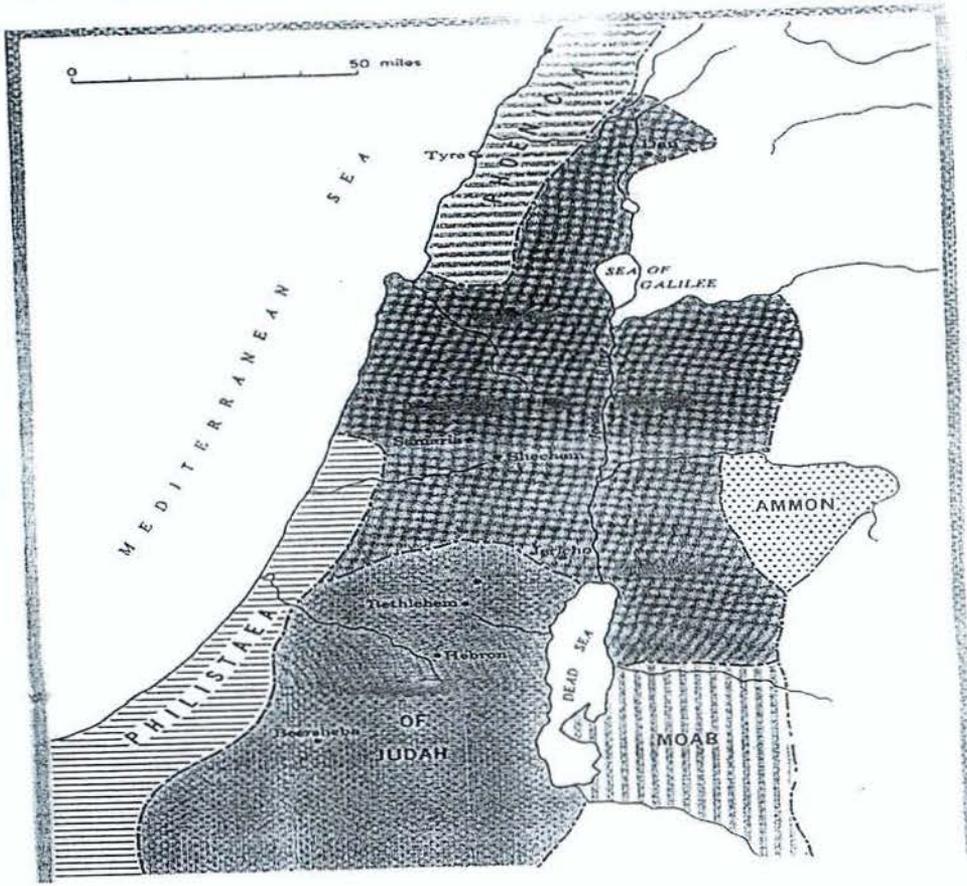


PALESTINE AFTER THE DEATH OF KING SOLOMON

would have been less enthusiastic about making personal sacrifices to import gold for the Ark of the Covenant.) While Solomon remained alive his northern subjects remained obedient to him, but his death was the signal for open revolt. Refusing to pay taxes to Solomon's son Rehoboam, the northerners quickly seceded from the united Hebrew state and set up their own kingdom.

The northern kingdom came to be known as the Kingdom of Israel, having its capital in Samaria, while the remnant in the south was the Kingdom of Judah, with its capital in Jerusalem. Even as a united state the Hebrew realm would not have been impressively strong, but split in half, the realm was pitifully weak. More by luck and the

*The fragility and fate of the Kingdoms of Israel and Judah*



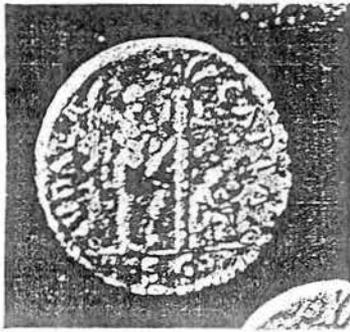
### KRAL SÜLEYMAN'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA FİLİSTİN

üçün qızıl idxal etmə ilə şəxsi həsr etmələr etmədə həvəsli olmayışlarının digər bir səbəbi.) Süleyman həyatda olduğu müddət də şimaldakı tabeləri ona sadıq qaldılar, lakin ölümündən sonra açıq-aşkar bir üsyanın xəbərçisi idi. Süleymanın oğlu Rehoboama vergi ödəməyi rədd edərək şimallılar unitar Yəhudi dövlətindən sürətləcə ayrıldılar və öz krallıqlarını qurdular.

İsrail və Yəhuda  
padşahlıqlarının  
zəifliyi və qədəri

Cənubdakı geriye qalan qisimi paytaxtı Qüds olan Yahuda Krallığı ikən paytaxtı Samaria olan şimaldakı, İsrail Krallığı olaraq bilinməyə başladı. Tək dövlət ikən belə çox güclü olmayan Yəhudi diyarı ikiye bölünəcə olduqca zəif bir hala gəldi.

Palestine: from Persian  
overlordship to Roman  
annexation



Roman Coin Celebrating the Destruction of Jerusalem. The inscription IVDEAE CAPTA means "Judea Captured," and "S. C." is a standard abbreviation for "with consent of the Senate." A triumphant Roman soldier lords it over a female personification of the Jews shown in an attitude of dejection.

forbearance of its neighbors than by intrinsic viability the Kingdom of Israel managed to survive (usually paying tribute) for two centuries until 722 B.C., when it was annihilated by the Assyrians. Since the Assyrians followed a policy of leveling all the important buildings of conquered nations and scattering their populations, the Kingdom of Israel was never heard from again. As for the Kingdom of Judah, it just barely eluded the Assyrian menace, partly because of its very insignificance, but in 586 B.C. it was conquered by the Babylonians under Nebuchadnezzar, who plundered and burned Jerusalem and its Temple, deporting Judah's leading citizens to Babylon. For a half-century thereafter the Judeans—from this point customarily called the Jews by historians—suffered their "Babylonian Captivity," fearing that they would never again see their homeland.

As events would have it, they were mistaken, for upon conquering Babylon in 539 B.C. Cyrus the Persian magnanimously allowed the Jews to return to Palestine and to establish their rule there semi-independently under Persian overlordship. The returnees wasted no time in rebuilding the Jerusalem Temple (accomplished from 520 to 516 B.C.), and their heirs lived more or less peacefully within the Persian sphere of influence until 332 B.C., when Palestine was conquered by the Greek, Alexander the Great. Since Alexander died soon afterwards the Jews then passed under the rule of successive Greek-speaking overlords. In 168 B.C., one of them, Antiochus Epiphanes, attempted to destroy the Jewish faith by desecrating the Temple and prohibiting all worship in it, but this ruthlessness resulted in provoking a Jewish revolt led by the inspiring fighter Judas Maccabeus. After two decades of struggle the Jews of Palestine finally succeeded in gaining political independence under the rule of a native Maccabean dynasty, but that situation lasted only until 63 B.C., when the Roman general Pompey took advantage of the dynasty's internal feuding to turn Palestine into a Roman protectorate. Discontented under Roman rule, the Jews revolted in 66 A.D. in a desperate attempt to recreate the victory over Antiochus. But this time they faced the mightiest of all ancient empires and lost all they had. In 70 A.D. the Roman Emperor Titus put down the Jewish uprising mercilessly and razed the Temple, which has never been rebuilt since. Palestine then was annexed by the Romans outright, and the Jews gradually left for other parts of the vast Roman Empire. The *diaspora*, or migration of the Jews away from Palestine to country after country through the centuries, became the central fact of Jewish existence from then until the twentieth century.

### 3. HEBREW RELIGIOUS DEVELOPMENT

Even during King David's time the ancient Hebrews were no more than a second-rate political power, and after Solomon's reign they were not even that. Hence the Hebrews would not be worth more

Fələstin: Perslərin  
səltənətindən Romalıların  
ilhakına



Qüdsün yığılmasını qeyd  
edən Roma mədəni pulu.  
IVDEA Captain yazı  
mənəsi: "SC" "Senatın  
razılığı ilə" sözünün  
standart bir qısaltması  
idi. Muzaffer bir roma  
hərbi komandiri kədər  
içində göstərilən  
Yahudilərin qadın olaraq  
örnekləşdirilmiş halına  
şücaət göstərir.

Talehdən və qonşularının xoşgörürlü olmalarından daha çox gerçək yaşayabilirlik ilə İsrail Krallığı e.ə. 722-ci ilə qədər iki əsr boyunca Asurlular tərəfindən ortadan qaldırılana qədər həyatda qalması bacardılar. Asurlular fəth edilmiş ölkələrin əhəmiyyətli strukturlarını yerlə bir etmə və əhalini dağıt siyasəti icra etdikləri üçün İsrail Krallığı bir daha qurulmadı. Yehuda krallığına gəlinə, əhəmiyyətsiz olmasından ötrə Asurluların təhdidindən ancaq xilas oldu lakin e.ə.586-cı ildə Qüdsü və məbədi yağmalatan və yandırdan, Yehudanın qabaqda gələn vətəndaşlarının Babilə sürən Nebukadnezarin idarəsi altındakı Babillilər tərəfindən işğal edildilər. Ondan yarım əsr sonra, bu nöqtədən etibarən İbranilər, tarixçilər tərəfindən alışıldığı halıyla Yəhudilər olaraq qəyd edildilər, "Babil Əsarəti" ağrısını çəkməklə onlar bir daha öz ölkələrini qura bilməyəcəkləri qorxusunu yaşadılar.

Baş verən hadisələrə baxınca görürük ki onlar yanıdılar, çünki Babilin e.ə. 539 da ələ keçirilməsi üzərində Fars Cyrus zadəgan bir şəkildə Yəhudilərin Fələstin e dönmələrinə və orada Fars üst idarəsi altında öz yarı müstəqil idarələrini qurmalarına icazə verdi. Geri çevril edənlər heç vaxt itirmədən Qüds Məbədini yenidən tikdilər (e.ə. 520-ci ildən 516-cı ili qədər reallaşdırıldı) və öz varisləri E.Ə.332-ci ildə Fələstin Böyük İskəndər tərəfindən fəth edilənə qədər Fars təsir dairəsi içərisində bəzən barış içində olaraq kimi zamanda olmayaraq yaşadılar. Qısa bir zaman sonra İskəndər öldüyü üçün Yəhudilər sonrakı Yunan lordlarının idarəsi altına girdilər. E.Ə.168-ci ildə onlardan biri olan Antiochus Epiphanes Məbədini müqəddəsliyini pozmağa çalışaraq və orada ibadət edilməsini qadağan edərək Yəhudi inancını yox etməyə təşəbbüs göstərdi, lakin bu insafsız davranış döyüşçü Judas Maccabeus tərəfindən liderlik edilən bir Yəhudi üsyanını provoke etməklə nəticələndi. İyirmi illik bir mübarizədən sonra nəhayət Yəhudilər Maccabean xanədanının idarəsi altında siyasi müstəqilliyi qazandılar lakin bu vəziyyət Roma generalı Pompeyin xanədanın iç qarışıqlığından faydalanıb Fələstində Romanın himayəçiliyinə dönmələrini təmin etdiyi e.ə. 63-cü ilə qədər davam edəbildi. Roma hakimiyyəti altında narahat olan Yəhudilər, Antiochusa qarşı yenidən zəfər qazanmaq üçün M. S. 66-cı ildə müvəffəqiyyətsiz bir üsyan cəhdində oldular. Lakin bu səfər onlar köhnə imperatorluqların ən qüdrətli ilə qarşı-qarşıya gəldilər və əllərində olan hər şeyi itirdilər. M.S.70-cü ildə Roma İmperatoru Titus Yəhudi başkaldırısını mərhəmətsizcə basdırdı və o zamandan bu yana bir daha inşa edilə bilməyəcək olan məbədi yerlə bir etdi. O tarixdə Fələstin tamamilə Romalıların torpaqlarına qatıldı və Yəhudilər zamanla geniş Roma torpaqlarına yayılmaq üçün oradan ayrıldılar. Yəhudilərin Fələstindən uzaqlaşaraq əsrlər boyu ölkədən ölkəyə bu diasporu ya da köçü o zamandan on ikinci əsrə qədər Yəhudi varlığının əsas həqiqəti oldu.

## 1. YƏHUDİLƏRİN DİNİ İNKİŞAFI

Kral Davudun dövründə dahi köhnə Yəhudilər ikinci dərəcədə siyasi gücdən çoxu deyillər idi və Süleymanın idarəsindən sonra bu qədər belə deyildi.

*Menorah Mosaic from a Synagogue Pavement.* After the Romans destroyed the Second Temple the seven-branched candelabrum (*menorah*) became the identifying emblem for Judaism because the candelabrum formerly had been placed next to the "Ark of the Covenant" in the Temple and now stood for the missing Temple itself. In this mosaic from a synagogue of Jericho (twenty-five miles east of Jerusalem), done around 500 A. D., the menorah is complemented by a branch associated with the Harvest Festival and a ram's horn (*shofar*) sounded at the New Year. The inscription reads "Peace upon Israel."



than passing consideration in this book were it not for their achievements in a different area, that of religion. Today Judaism, the religion of the Jews, is a coherent body of beliefs, customs, and liturgical practices, all of which are founded in passages from the Jewish Bible (known to Christians as the Old Testament). The student of history, however, must recognize that Judaism did not spring suddenly into place in one moment but was the product of a long process of change transpiring between the time of Moses and that of the Maccabees.

Four stages can be distinguished in the growth of the Hebrew religion. The first, known to scholars solely by inference, was that in which the Hebrews were polytheists (worshippers of many gods), like all other contemporary western Asian peoples. Then came the stage of national *monolatry*, initiated by Moses around 1250 B.C. and lasting until about 750 B.C. Monolatry means the exclusive worship of one god, without denying that other gods exist. Due to the influence of Moses, the people of Israel adopted as their national deity a god whose name was written "Yhwh" and was probably pronounced as if spelled "Yahweh." The Hebrews agreed to worship no other gods aside from Yahweh, for Moses insisted "Hear, O Israel, the Lord our God is one Lord" (Deuteronomy 6:4).

During the time of national monolatry Yahweh was a rather peculiar figure. He was conceived almost exclusively in anthropomorphic terms. He possessed a physical body and the emotional qualities of men. He was capricious on occasions, and somewhat irascible—as capable of evil and wrathful judgments as he was of good. Sometimes he would punish someone who sinned unwittingly as readily as one whose guilt was real. By way of illustration, Yahweh reportedly struck Uzza dead merely because he placed his hand on the Ark of the Covenant to steady it while it was being transported to Jerusalem (I Chronicles 13:9–10). Yahweh was not omnipotent, for his power was limited

*Evolution of Hebrew religion*

*Stage of national monolatry*

*Anthropomorphic characteristics of Yahweh*

Sinagog Zəminindəki Şamdan ( Menorah) Mozaikası. Romalıların İkinci Məbədi yox etməsindən sonra yeddi qollu şamdan (menorah) Yəhudiliyin təyin edici amblemi oldu çünki yeddi qollu şamdan daha əvvəldən Məbəddə Müqəddəs Sandığın yanına yerləşdirilmişdi və indi isə Məbəd kimi özü də itkin. M. S. 50-ci illərdə edilmiş, Əriyə şəhərindəki bir sinagoga aid bu mozaika Hasat Festivalı ilə əlaqəli bir budaq və Yeni ildə oğurlanan bir qoç buynuzu ilə tamamlanmışdır. Kitabələrdə "İsrailə salam olsun" deyə yazılıdır.



Bundan ötəri Yəhudilərin bu kitabda bəhs edilməyə dəyər olmaları fərqli bir sahədə deyil də din sahəsindəki müvəffəqiyyətləridir. Bu gün Yəhudilərin dini olan Yəhudilik, bütün hamısının Yəhudi Tövratinin (Xristianlar tərəfindən Köhnə Əhd olaraq bilinən) içindəki mətnlərdə keçən inanclar, ənənələr və ayinsel praktiklərdən ibarət olan uyğun bir quruluşdur. Bununla birlikdə hər hansı bir tarix araşdırmaçısı Yəhudiliyin bir yerdə bir anda meydana gəlmədiyini lakin Musanın zamanından Maccabesə qədər olan uzun müddətli dəyişmənin bir məhsulu olduğunu mütləq fərq edəcək.

Yəhudiliyin dəyişməsi.

Yəhudi dininin böyüməsi dörd mərhələyə bölünə bilər. İlki, yalnız nəticə çıxarmağı bilən alimlər tərəfindən, budur ki, Yəhudilər də müasirləri digər Asiya xalqları kimi çoktanrılı idilər. Sonradan Musanın başlatması ilə e.ə. 1250-ci illərdə tək tanrılıq mərhələsi gəldi və e.ə. 750-ci ilə qədər davam etdi. Tək tanrılıq var olan digər tanrıları inkar etmədən yalnız bir tanrıya ibadət etmək mənasını verirdi. Musanın təsiri ilə İsrail xalqı öz milli tanrıları olaraq adı "Yhvh" olan və ehtimalla "Yahveh" olaraq tələffüz edilən tanrını qəbul etdilər. Yəhudilər, Musanın israrla söylədiyi "Dinlə Ey İsrail, bizim Tanrımız Rəb tək ilahdır" (Deuteronomy 6:49) üzərinə Yahvehdən başqa bir tanrıya tapınmadılar.

Milli birlik mərhələsi

Milli tək tanrılıq dövründə Yahveh daha xüsusi bir fiqur idi. O xüsusilə insan formasında təsəvvür edilmişdi. Fiziki bir bədənə və insanların romantik xüsusiyyətlərinə sahib idi. Hərdən bir narahat idi və asan əsəbiləşirdi yaxşılıq qədər şeytan kimi pislik və qəzəb hökmləri də verə bilərdi. Bəzi zamanlar qəsdən günah işləməmiş olan birini günahı açıq-aşkar olan biri kimi cəzalandıra bilərdi. Təmsildən aydın olduğu üzrə Yahveh deyildiyinə görə Uzzanı vurub öldürmüş çünki Andlaşma Sandığına Qüdsə daşınarkən onu sabit tutmaq üçün əlini üzərinə qoymuş sadəcə olaraq (Chronicles 13:9-10).

Rəbbin insanabənzər karakterləri

Moral precepts, rituals,  
and tabus

to the territory occupied by the Hebrews. Nonetheless, some of the most important Hebrew contributions to subsequent Western thought were first formulated during this time. It was during this period that the Hebrews came to believe that God was not part of nature but entirely outside of it, and that humans, while part of nature, became the rulers of nature by divine will. This "transcendent" theology meant that God could gradually be understood in purely intellectual or abstract terms, and that humanity could be regarded as having the potential for altering nature as it pleased.

The Hebrews served and honored Yahweh during the period of monolatry by subscribing to a combination of moral precepts, rituals, and tabus. Although it is uncertain whether the exact form of the Ten Commandments, as they became known from the seventh century B.C. onwards (the form found in Exodus 20:3-17), existed before the Babylonian Captivity, there is little doubt that the Hebrews treasured some set of divine commandments and that these included certain ethical principles, such as injunctions against killing, committing adultery, bearing false witness, and "coveting anything that is thy neighbor's." In addition the Hebrews strictly observed ritualistic demands, such as celebrating feasts and offering sacrifices, and ritualistic prohibitions, such as refraining from labor on the seventh day or boiling a kid in its mother's milk. Although moral standards may have been observed rigorously within the Hebrew community, however, they were not always held to be applicable when dealing with outsiders. Thus even in regard to murder the Hebrews were no more averse to slaughtering innocent civilians in warfare than were the Assyrians. When Joshua conquered territories in Canaan the children of Israel "took for a prey unto themselves all the spoil of the cities, and every man they smote with the sword . . . until they had destroyed them, neither left they any to breathe" (Joshua 11:14). Rather than having any doubts about such a brutal policy, the Israelites believed it had been enjoined on them by their Lord himself—indeed that Yahweh had inspired the Canaanites to offer resistance so that there would be reason to slaughter them: "For it was of the Lord to harden their hearts, that they should come against Israel in battle, that he might destroy them utterly" (Joshua 11:20).

The prophetic revolution

In comparison to such dubious ethics and notions of divine justice, the ideas advanced during the third stage of Hebrew religious development can be deemed revolutionary; in fact the stage is customarily called that of the *prophetic revolution*. The "prophets" who effected this revolution in religious thought were men who lived at the time of the threat to Hebrew nationhood coming from Assyria and Babylonia and during the period of the exile in Babylon, that is, from roughly 750 to roughly 550 B.C. Although the word "prophet" has come to mean someone who predicts the future, its original meaning, and the one that needs to be understood here, is closer to "preacher"—more exactly someone who has an urgent message to proclaim, in

Yahveh hər şeyə qədr deyildi, onun gücü yalnız Yəhudilərin yerləşmiş olduğu torpaqlarla məhdud idi. Bununla belə sonrakı Qərb düşüncəsinə Yəhudilərin qatqıları ilk dəfə bu dövrdə yaradıldı. Və yenə bu dövrdə Yəhudilər Tanrının təbiətin bir parçası deyil də onun tamamilə xaricində olduğunu və insanların o təbiətin bir parçası ikən müqəddəs iradə ilə onun idarəçiləri olduğuna inanmağa başladılar. Bu mücərrəd teologiya Tanrının tədricən saf zəka və mücərrəd terminlərlə aydın ola biləcəyi və insanlığın təbiəti istədiyi kimi dəyişdirmə potensialına sahib olaraq düşünülə biləcəyi mənasını verirdi.

Əxlaqi kaidələr,  
rituellər və tabular

Yəhudilər tək ilahlılıq dövründə əxlaqi qaidələrə, rituellərə və tabular toplusuna bağlı qalaraq Yahvehə xidmət etmiş və onu şərafətləndirmişlər. "On Əmr" ən gerçək forması müəyyən olmamasına qarşı onlar yeddinci əsrdən bu yan bilinirlər (Exodusda olan forma 20:3-17) və Babil əsarətindən əvvəl varlar idi. Heç şübhə yox ki Yəhudilər, müqəddəs əmrlər bütünüünün dəyərini bilmişlər və bunların içərisində də adam öldürməyə qarşı qəti əmr, yoldaşını aldatmama, yalançı şahidlik etməmə və qonşunun malında gözü olmama kimi müəyyən etik prinsiplər var idi. Əlavə olaraq Yəhudilərin bayramları qeyd etmək, qurbanlar təqdim etmək və ayrıca yeddinci gündə işdən uzaq dayanmaq və uşağı anasının südündə qaynatmaq kimi dini qadağalara qatı şəkildə diqqət yetirdikləri müşahidə edilmişdir. Yəhudi cəmiyyətində əxlaqi standartlar ciddi şəkildə görünməsinə qarşı bunlar xaricilərlə olan ünsiyyətlərdə çox görünmürdü. Bundan ötəri hətta Yəhudilər döyüşdə günahsız vətəndaşları qətl etmə nöqtəsində Asurlulardan heç də geri qalmırdılar. Yuşa, Kənan torpaqlarını ələ keçərdiyində İsrailoğulları" şəhərlərin bütün qənimətlərini yanlarında apardılar və geridə nəfəs alacaq kimsə qalmayıncaya qədər hər kəsi qılıncla öldürdülər." (Yuşa 11:14) Belə zalımca siyasətin haqqında heç şübhə olmaması bir tərəfə İsrailoğulları bunun Rəblərinin özlərinə bir əmri olduğunu əslində Kənanlıların müqavimət göstərməsi üçün Yahvehin onlara ilham etdiyinə və beləcə onları qətl etmələri üçün bir səbəb ortaya çıxdığına inanırdılar: "Onların ürəklərini möhürləyən işdə o Rəb idi, beləliklə onlar döyüşdə İsrailin qarşına çıxacaqdılar və O onları tamamilə yox edə biləcəkdi." (Yuşa 11:20)

Peyğəmbəri  
inqilab

Bu kimi şübhəli normalar və müqəddəs ədalət fikirlərinə qarşı Yəhudi din inkişafının üçüncü mərhələsi dövründə inkişaf edən fikirlər inqilabi olaraq hesab edilə bilər; əslində bu mərhələ ənənəvi olaraq peyğəmbəri inqilab olaraq adlandırılır. Dini məfkurede bu inqilabi reallaşdıran "peyğəmbərlər" təxminən e.ə. 750-ci ildən və 550-ci ilə qədər ki Asurlulardan və Babilədən Yəhudi irqinə istiqamətli təhdidlər və Babil sürgünü müddəti dövründə yaşamışlar. "Peyğəmbər" sözü gələcəyi təxmin edən kimsə mənasını verməsinə baxmayaraq, onun əsl mənası və burada başa düşülməsi lazım olan adam daha çox "vəz verən",

the belief that his message derives from divine inspiration. The foremost Hebrew prophets were Amos and Hosea, who "prophesied" (i.e., preached and exhorted) in the Kingdom of Israel shortly before its fall in 722 B.C.; Isaiah and Jeremiah, who prophesied in Judah before its fall in 586 B.C.; and Ezekiel and the second Isaiah,<sup>1</sup> who prophesied "by the waters of Babylon." Initially warning of imminent disaster to Israelites who worshiped and behaved improperly, and then announcing the justice of God's retribution, these men's messages were sufficiently similar to each other to warrant considering them as if they formed a single coherent body of religious thought.

Three basic doctrines made up the core of the prophets' teachings: (1) thoroughgoing monotheism—Yahweh is the ruler of the universe; He even makes use of nations other than the Hebrews to accomplish His purposes; the gods of others are false gods; (2) Yahweh is exclusively a god of righteousness; He wills only the good, and evil in the world comes from humanity, not from Him; (3) since Yahweh is righteous, he demands ethical behavior from his Israelite children more than anything else; He cares less for ritual and sacrifice than that His followers should "seek justice, relieve the oppressed, protect the fatherless, and plead for the widow." Merged with the Canaanites and practicing settled agriculture after the time of David, some Israelites had reverted to offering sacrifices to Canaanite fertility gods in the hope that such sacrifices would ensure rich harvests, while others who remained thoroughly loyal to Yahweh dedicated themselves ever more to ritualism as a demonstration of their loyalty. In fierce opposition to such practices, the prophet Amos summed up the prophetic revolution and marked one of the epoch-making moments in human cultural development when he expressed Yahweh's resounding warning:

I hate, I despise your feasts,  
and I take no delight in your solemn assemblies.  
Even though you offer me your burnt offerings  
and cereal offerings,  
I will not accept them,  
and the peace offerings of your fatted beasts  
I will not look upon.  
Take away from me the noise of your songs;  
to the melody of your harps I will not listen.  
But let justice roll down like waters,  
and righteousness like an ever-flowing  
stream. —Amos 5:21-24

<sup>1</sup> Most Old Testament authorities consider the Book of Isaiah to be the work of three different authors. They ascribe the first part to Isaiah, the second part (Chapters 40 to 55) to "the second Isaiah," and the last part to someone who wrote after the return to Jerusalem.

daha açıq şəkildə müqəddəs vəhy ilə mesajını aldığı inancı ilə dərhal elan edilməsi lazım olan bir mesajı sahib olan adamdır. İlk Yəhudi peyğəmbərləri Amos və Hosea olmuşdur ki bunlar E.Ə.722-ci ildə İsrail Krallığının yığılmasından az bir zaman əvvəl vəhylə xəbər vermişlər (vəz və nəsihət vermişlər); İsiyah və Yeremya e.ə. 586-ci ildə Yehuda düşmədən əvvəl peyğəmbərlik etmişlər və Ezeqiel və ikinci İsiyah Babilin suları ilə peyğəmbərlik etmişlər. İlk olaraq düz ibadət etməyən və davranmayan İsraililəri yaxın bir fəlakət ilə xəbərdarlıq etmişlər və Tanrının cəzalandırma ədalətini elan etmişlər, bu adamların mesajları bunların sanki eyni dini düşüncə quruluşu içərisində meydana gəldiklərinə haqq verdirəcək şəkildə bir-birlərinə olduqca bənzər idilər.

Peyğambərlərin  
öğretiləri

Peyğambərlərin təlimlərinin ana nüvəsini meydana gətirən təməl üç doktrina bunlar idi: 1) davamlı tektanrıcılıq-Yahvəh kainatın idarəçisidir; O hətta məqsədlərini reallaşdırmaq üçün Yəhudilərdən başqa millətlər də var etmişdir; digərlərinin tanrıları saxta tanrılardır; 2) Yahvəh xüsusilə düzgünlük tanrısıdır; O yalnız yaxşını murad edər və dünyadakı pislilik insanlardan qaynaqlanar O`ndan deyil; 3)Yahvəh dürüst olduğu üçün İsrailoğullarından da hər şeydən çox əxlaqi davranış tələb edər; O, ritüel və həsr etməyə yolunda təqibçilərinin etməsi lazım olan "ədalət axtarışı, zülmə mane olma, yetimləri qoruma və dulları qoruma" kimi şeylərdən daha az əhəmiyyət verir. Davudun dövründən sonra Kənanlılarla qarışma və məskun əkinçilikdə birlikdə hərəkət etmələri hasebiylə bəzi İsraililər məhsuldar hasatlara sahib olmaq ümidiylə Kənanlıların bərəkət tanrılarına qurbanlıqlar həsr edərək yenidən köhnə hallarında döndülər ancaq digərləri sədaqətlərinin göstəricisi olaraq özlərini ritüelizmə daha çox vəqfedərək Yahvəhə sadıq qaldılar. Bu cür şeylərə şiddətli şəkildə qarşı çıxaraq Amos, peyğəmbəri inqilabı yığışdırdı və Yahvəhin əks-sədalanan xəbərdarlığını ifadə etdiyində insanlığın mədəni inkişafının zirvə anlarından birini reallaşdırdı:

Nifrət edirəm, kiçik hesab edirəm sizin mərasimlərinizi,

Və sizin törensel yığıncaqlarınızdan heç həzz almıram.

Hətta siz mənə yanmış taxıl əhdlərinizi təqdim etdiyinizdə,

Onları qəbul etməyəcəyəm,

və sizin kök heyvanlarınızdan barış əhdlərinizə gəlincə

onlara baxmayacağam.

Mahnılarınızın səs-küyünü məndən uzaq yapış;

Hərblərinizin melodiyasını dinləməyəcəyəm.

Lakin ədalətin sular kimi axmasına icazə verəcəyəm

Və doğruluğun da hər vaxt axan bir çay kimi. Amos 5: 21-24

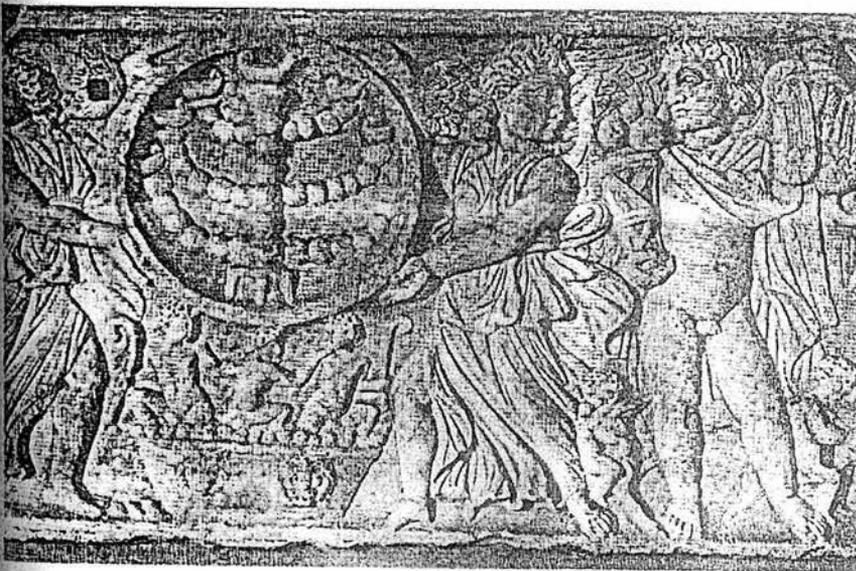
The post-exilic stage

The last stage in the shaping of Judaism took place during the four centuries after the return of the Jews from Babylon; thus it is called the post-exilic stage. The major contribution of post-exilic religious thinkers was a set of *eschatological* doctrines, writings on "last things" or what will happen at the end of time. Under the indirect or direct sway of Persians and Greeks, and during the years of the Maccabean revolt, Jewish thinkers in Palestine began to wonder ever more about what role their small and politically weak nation would play in the divine plan for the world, and hence began to fix upon messianic and millenarian expectations. In other words, they came to believe that God would soon send them a national savior or "messiah" (meaning "anointed one"), who would not only lift up the Jews to greatness but would spread the worship of Yahweh to the entire world during a millennium of peace and justice before the end of time. At first they assumed that the millennial kingdom of peace would be "this-worldly"—that humans would live to see and enjoy it, as in the words of the third Isaiah, "for as the earth bringeth forth her bud . . . so the Lord God will cause righteousness and praise to spring forth before nations" (Isaiah 61:11). But as time went on, the likelihood that the millennial kingdom would arise naturally "as the earth brings forth its bud" seemed for some ever more remote, with the alternative of otherworldly triumph seeming to them more inescapable. The fullest statement of otherworldly eschatology in the Old Testament appears in the Book of Daniel, written not by a Daniel who may have lived at the time of Nebuchadnezzar, but instead by someone who wrote under Daniel's name during the time of the revolt of the Maccabees. In the view of this seer the messiah, called by him "the Son of Man," would come "with the clouds of heaven," and would have an "everlasting dominion, which shall not pass away" (Daniel 7:13-14). Integral to this otherworldly view was the belief



*Jewish Sarcophagus.* A wealthy Jew commissioned this sarcophagus around 100 A.D. Today he would emblemize his religion with a Star of David, but then the standard emblem for Judaism was the menorah. Under the menorah are the three Hebrew children in the fiery furnace from the Book of Daniel, probably meant here to stand for the immortality of the soul and the patron's own hope for eternal life.

Yəhudiliyin şəkillənməsindəki son mərhələ Yəhudilərin Babildən geri çevrillərinin dörd əsr sonrakı dövrdə reallaşmışdır; bundan ötəri sürgün-sonrası dövr olaraq adlandırılır. Sürgün sonrası dövrü mütəfəkkirlərinin əsas qatqısı son şeylər ya da zamanın sonunda nə olacağı haqqında yazılardan ibarət olan "eskatoloji" doktrinələr hörgüsü idi. Farslar və Yunanlıların birbaşa ya da bilvasitə təsiri altında və Maccabean üsyanı illəri müddətin tərəfindən Fələstindəki Yəhudi fikir adamları özlərinin kiçik və zəif xalqlarının dünyanın müqəddəs planı içərisindəki rolunun nə olduğu haqqında hər zamankindən daha çox maraqlanmağa başladılar və beləcə Məsihə aid və min illik xəyallarını hazırladılar. Digər bir deyişlə, Tanrının özlərinə milli bir qurtarıcı ya da "Məsih" (müqəddəs hesab edilmiş olan mənasında) göndərəcəyinə və onun həm Yəhudiləri ucaldacağına həm də barış milenyumu və zamanın sonundan əvvəlki ədalət dövründə Yahvehə ibadət etməyi dünyanın hamısına yayacağına inanmağa başladılar. İlk başda min illik barış krallığının dünyəvi olacağını yəni üçüncü İsiyahın bu sözlərindəki kimi insanların onu görmək və həzz almaq üçün yaşayacağını fərz ettilər: "dünya çiçəyini xaricə çıxardığı üçün Əfəndiniz Rəb doğruluğu təmin edəcək və xalqlardan əvvəl baharın önə gəlişini mədh edəcək" (İsiyah 61: 11). Lakin zaman keçdikcə min illik krallığın "dünyanın çiçəyini çölə çıxarması" kimi təbii bir şəkildə yüksəlməsi digər dünya zəfərinin onlara daha qaçınılmaz gəlməsiylə, daha da uzaq görünməyə başladı. Digər dünya ilə əlaqəli məlumatların tam halı Köhnə Əhddə Danielin Kitabının içərisində iştirak edər ki bu Nebukadnezar zamanında yaşayan Daniel tərəfindən deyil də onun yerinə Maccabeas üsyanı əsnasında Danielin adı altında bir başqası tərəfindən yazılmışdır. Bu peyğəmbərin dünyagörüşüylə baxıldığında Məsih onun tərəfindən "İnsanoğlu" olaraq adlandırılır "cənnətdən buludlar" içərisində gələcəkdir və heç yox olmayacaq sonsuz hökmranlığa sahib olacaq" (Daniel 7:13-14).



Yəhudi Qəbiri. Bu qəbiri E. S. 100-cü illərdə zəngin bir Yəhudi etdi. Bu gün öz dinini Davud ulduzu ilə emblemləşdirər, lakin o zamanlar da Yəhudiliyin standart emblemi yeddi qollu şamdan idi. Daniell kitabına görə şamdanın altındakı yanan ocaq içərisindəki üç uşaq ehtimalla ruhun ölümsüzlüyü və insanın sonsuz həyat üçün olan öz ümidi mənasını təmsil etməkdədir.

that the messiah would preside over a "last judgment"; in other words, that by supernatural means all the human dead would be resurrected to stand at judgment before the messiah for the quality of their lives, evil men and women being condemned to eternal suffering, "saints" remaining to serve in the "greatness of the kingdom under the whole heaven" (Daniel 7:26-28).

The Jewish expectation of a messiah has obvious bearing on the career of Jesus, a Jew who was considered to be the messiah by Jewish and Gentile followers, who thereafter became known as Christians. (Further treatment of the split-off of Christianity from Judaism will be found in Chapter 8). The Jews who denied that Jesus was the messiah continued to expect that the messiah would come. Some thought of him as coming in the clouds, as in Daniel, but most expected him to be an earthly savior who would exalt the nation of Israel and rebuild the Temple. Either way the expectation of the miraculous coming of the messiah motivated the Jewish people to maintain all their other beliefs and practices steadfastly even when they were forced to live thousands of miles away from the Holy Land. To a large degree it accounts for the real Jewish miracle—the capacity of an otherwise insignificant nation to endure until the present despite appalling adversity, enriching the world by its accomplishments in myriad ways.

#### 4. HEBREW LAW AND LITERATURE

The ancient Hebrews were not great scientists, builders, or artists. So far as can be judged, even Solomon's Temple was not really a Hebrew building accomplishment, for it appears that Phoenician masons and artisans were called in to address the most challenging construction tasks involved in the project. Since the Hebrew religious code prohibited the making of any "graven image" or "likeness" of anything in heaven, earth, or water (Exodus 20:4), there was no sculpture and no painting. Instead it was in law and literature that ancient Hebrew culture found its most estimable expressions.

The major repository of Hebrew law is the Deuteronomic Code, which forms the core of the biblical Book of Deuteronomy. Although partly based on very ancient traditions that display kinship with the legal thought of the Old Babylonians, the Deuteronomic Code in its present form undoubtedly dates from the time of the prophetic revolution. In general its provisions are more altruistic and equitable than the laws found in the Old Babylonian Code of Hammurabi. As examples of altruism, it not only enjoins generosity to the poor and to the stranger, but it prescribes that the Hebrew slave who had served six years should be freed and given some provisions to start his own life, and it requires that every seven years all debtors be released from their debts. Fairness is found in principles dictating that children

*Hopes for the coming of the messiah*

*Hebrew culture: limitations and accomplishments*

*Hebrew law: the Deuteronomic Code*

Bu digər dünya görüşünü tamamlayan şey isə Məsihin son mühakimə etməyi idarə edəcəyi inancıdır; digər bir deyişlə bütün insan ölümləri fəvqəltəbii bir şəkildə həyatlarının hesabını vermək üçün Məsihin qarşısında dayanmaq üçün yenidən diriləcəyi, pis adamlar və qadınların əbədi əzab ilə lənətlənəcəyi, əzizlərin də bütün cənnətin altında uca krallıq da xidmət edir olaraq qalacağı inancıdır." (Daniel 7:26-28)

Məsihin gəlməsi üçün  
ümidlər

Yəhudilərin Məsih gözləməsinin daha sonradan Xristianlar olaraq bilinəcək Yəhudi olan və olmayan təqibçiləri tərəfindən Məsih olaraq düşünülməsinin İsanın yolundan gedənlərcə də qəbul edildiyi açıqdır. İsanı rədd edən Yəhudilər Məsihin gələcəyinə olan inanclarını davam etdirdilər. Bəziləri Daniel kimi onun buludlardan gələcəyini düşünürdülər, ancaq əksəriyyət onun İsraili ucaldacaq və Məbədi tikəcək dünyadan bir qurtarıcı olduğunu ümid edirdilər. Digər tərəfdən Məsihin möhtəşəm inkişaf edinin gözləməsi Yəhudi xalqını Müqəddəs Torpaqlardan çox uzaqlara sürüldükləri zamanlarda belə bütün digər inanclarını və davranışlarını eyni şəkildə davam etdirəcək şəkildə motivasiya etmişdir. Geniş çərçivədən baxılınca əhəmiyyətsiz bir millətin müdhiş çətinliklərə baxmayaraq saysız yollardakı müvəffəqiyyətləriylə dünyanı zənginləşdirmə tutumu gerçək bir Yəhudi möcüzəsi olaraq hesab edilməkdədir.

## 1. YƏHUDİ HÜQUQU VƏ ƏDƏBİYYATI

İlk Yəhudilər böyük elm adamı, inşaatçı və rəssam deyillər idi. Daha çoxu hesab edildiyində Süleymanın Məbədi belə gerçək bir Yəhudi müvəffəqiyyəti deyil, Fenikeli divar ustaları və sənətçilər bu proyektəki ən görkəmli quruluş qaralamalarını etmələri üçün dəvət edildilər. Yəhudi dini qanunu hər hansı bir oyma rəsmi ya da cənnət, dünya və sudakı hər hansı bir şeyin şəkilini qadağan etdiyi üçün heykəlçilik və şəkil yox idi. Onun yerinə qədim Yəhudi mədəniyyəti ən gözəl ifadələrini hüquq da və ədəbiyyat da tapmışdır.

Yəhudi mədəniyyəti:  
məhdudiyyətlər və  
qabiliyyətlər

Yəhudi hüququnun təməl qaynağı Tövrənin Deuteronomyunun nüvəsini meydana gətirən Deuteronomik Qanundur. Köhnə Babillilərin hüquq düşüncəsi ilə yaxın görünən çox köhnə ənənələrə qismən əsaslanmış olan Deuteronomik Qanun günümüz şəkliylə heç şübhə yox ki peyğəmbər inqilabı dövrünə söykənməkdədir. Ümumiyyətlə onun hökmləri Köhnə Babilin Hammurabi qanunlarından daha xüsusi və daha ədalətli. Xüsusiyyətinin nümunələrindən bəziləri belədir ki; o yalnız kasıblara və qəribələrə comərdliyi istəmək deyil ayrıca altı il xidmət etmiş bir Yəhudi kölənin azad edilməsini və öz həyatına başlaması üçün torpaq verilməsini əmr edirdi və hər yeddi ildə bir də borcluların borclarından xilas olmasını nəzərdə tuturdu.

Yəhudi hüququ:  
Deuteronomi Qanunu



*Hebrew Inscription from a Synagogue Pavement. The Hebrew people created no statuary because of the biblical injunction against "graven images," and the same injunction apparently prohibited all figural art until roughly the time of Christ. Here, in a mosaic pavement from Palestine dating from about 400 A.D., a prayer takes the place of art. Note that Hebrew writing moves from right to left.*

should not be held responsible for the guilt of their fathers and that judges under no circumstances should be allowed to accept gifts. Above all the Deuteronomic Code upholds the stringent ideal of what is "altogether just," for Yahweh demands no less, and only by living "altogether justly" could the Hebrews consider themselves worthy of inheriting the promised land.

Taken in total the literature of the Hebrews was the finest produced by any ancient civilization of western Asia. All of it that survives is found in the Old Testament and in the books of the Apocrypha (ancient Hebrew works not recognized as scriptural because of doubtful religious authority). Except for a few fragments like the Song of Deborah in Judges 5, the Old Testament is not really so old as is commonly supposed. Scholars now recognize that it was created from a series of collections and revisions in which old and new parts were merged and generally assigned to an ancient author—Moses, for example. But the oldest of these revisions was not prepared any earlier than 850 B.C. The majority of the books of the Old Testament were of still later origin, excepting some of the chronicles. Although the bulk of the Psalms were ascribed to King David, a good many of them refer to events of the Babylonian Captivity, and it is certain that the collection of Psalms as a whole was the work of several centuries.

Granted that parts of the Old Testament consist of long lists of names or arcane ritual prohibitions, others, whether biographical or military narratives, thanksgiving prayers, battle hymns, prophetic exhortations, love lyrics, or dialogues, are rich in rhythm, evocative imagery, and emotional vigor. Few passages in any language can surpass the chaste beauty of the Twenty-third Psalm: "the Lord is my shepherd, I shall not want. He maketh me to lie down in green pastures, he leadeth me beside the still waters. He restoreth my soul . . ."; or the vision of peace in Isaiah: "and they shall beat their

*Hebrew literature*

*Old Testament literary qualities*



Bir Sinagog Zəminindəki İbranicə Kitabə. "Büt"lərə qarşı kitabı bir qadağan etmə olduğu üçün İbrani xalqı heç heykəçiliklə məşğul olmamışlar və eyni qadağan təxminən İsa gəldiyi zamanlara qədər də bütün fiğürsəl sənəti məhdudlaşdırmışdı. Burada tarixi E.S. 400-ci illərə sۆykənən Fələstindəki bir mozaika zəmin də bir mömin sənət reallaşdırmışdır. İbrani yazısının sağdan sola olduğunu qəydədək.

Uşaqların atalarının cinayətlərindən məsul tutula bilməyəcəyi və hakimlərin heç bir şərt altında hədiyyə qəbul edə bilməyəcəklərini diktə edən prinsiplərdə ədalət vardı. Hamısının kənarında Deuteronomik Qanun, Yahvehində ondan daha az əmr etmədiyi qatı bir ideal olan "tamamilə ədalət" i müdafiə etməklə və "tamamilə ədalətlicə" yaşayaraq Yəhudilər özlərini müqəddəs torpaqları miras almaya dəyər görə biləcəkdilər.

Ümumiyyə baxıldığında Yəhudi ədəbiyyatı köhnə qərb Asiya mədəniyyətləri içərisində ən yaxşısı idi. Ondan geriyyə qalanların hamısı isə Köhnə Əhdə və Apokrifa kitablarında var (köhnə Yəhudi əsərləri şübhəli nüfuz tərəfindən müqəddəs mətn olaraq tanınmamışdır). Hakimler 5. hissədəki Deborah mahnısı kimi bir neçə parçanın xaricində əslində Köhnə Əhd ümumiyyətlə təxmin edildiyi qədər köhnə deyil. Elm adamları indi fərq edirlər ki bu kitab ümumiyyətlə məsələn Musa kimi köhnə bir yazara ətf edilən və köhnəyəni hissələrin qarışdırıldığı bir revizyonlar və kolleksiyalar ardıcılığıdır. Ancaq bu revizyonların ən köhnəsi e.ə. 850-ci il deyil əvvəl hazırlanmış deyil. Köhnə Əhd kitablarının iki xronologiya kitabı xaric əksəriyyəti hələ son halları ilə dayanmaqdadalar. Mezmurların çoxusu Kral Davuda ətf edilməsinə qarşı onların da bir çoxu Babil Əsarəti hadisələrinə atif etməkdədir və bu qətidir ki Mezmurlar kolleksiyası bir bütün olaraq bir neçə əsrin əsəridir.

Köhnə Əhdin qəbul edilmiş hissələri uzun ad siyahıları ya da sırli ritüel qadağalar, digər tərəfdən biyografik ya da əsgəri hekayələr, şükr duaları, döyüş marşları, peyğəmbər öyüdləri, ritim, xəyallar oyandırma və mənəvi güc cəhətdən zəngin eşq şeirləri ya da dialoqlar ehtiva etməkdədir. Hər hansı bir dildəki çox az keçid İyirmiüçüncü Mezmurun saf gözəlliyini əs keçə bilər: "Rəb mənim çobanım, mən istəməməliyəm. O məni yaşıl çayırlarda yatırdı, durğun suların yanına apardı. O mənim ruhumu canlandırdı.." ya da İsiahdə barış fikri:

Yəhudi ədəbiyyatı

Köhnə Əhdin ədəbi nitelikləri

swords into plowshares, and their spears into pruninghooks; nation shall not lift up sword against nation, neither shall they learn war any more."

Among the most beautiful of all the world's love lyrics is the biblical Song of Songs. Although generations of readers have sought to find figurative spiritual meaning in it (and many modern critics tell us we are free to find any meaning in any text we like), the Song of Songs surely originated around the fifth century B.C. as a collection of purely secular wedding poems. The bridegroom praises his bride as his "dove," and she regards him as her "king." Together they rejoice in the prospect of sharing caresses and a loving life together in the orchards and the vineyards: "Rise up, my love, my fair one, and come away. For lo, the winter is past, the rain is over and gone; the flowers appear on the earth . . . and the vines with the tender grape give a good smell. . . . Behold, thou art fair, my love . . . thou hast doves' eyes . . . thy teeth are like a flock of sheep that are even shorn. . . . My beloved is gone down into his garden, to the beds of spices, to feed in the gardens and to gather lilies. I am my beloved's, and my beloved is mine."

*Song of Songs*

An entirely different variety of Hebrew literary achievement is the Book of Job, written sometime between 500 to 300 B.C. In form the work is a drama of the tragic struggle between man and fate. Its central theme is the problem of evil: how it can be that the righteous suffer while the wicked prosper. The story was an old one, adapted very probably from an Old Babylonian writing of similar content. But the Hebrews introduced into it a much deeper realization of philosophical possibilities. The main character, Job, a man of virtue, is suddenly overtaken by a series of disasters: he is despoiled of his property, his children are killed, and his body is afflicted with disease. His attitude at first is one of stoic resignation; the evil must be accepted along with the good. But as his sufferings increase he is plunged into despair. He curses the day of his birth and praises death, where "the wicked cease from troubling and the weary be at rest."

*The Book of Job*

Then follows a lengthy debate between Job and his friends over the meaning of evil. The latter take the view that all suffering is a punishment for sin, and that those who repent are forgiven and strengthened in character. But Job is not satisfied with any of their arguments. Torn between hope and despair, he strives to review the problem from every angle. He even considers the possibility that death may not be the end, that there may be some adjustment of the balance hereafter. But the mood of despair returns, and he decides that God is an omnipotent demon, destroying without mercy wherever His caprice or anger directs. Finally, in his anguish he appeals to the Almighty to reveal Himself and make known His ways to him. God answers him out of the whirlwind with a magnificent exposition of the tremendous works of nature. Convinced of his own insignificance and of the unutterable majesty of God, Job despises himself and repents

*The problem of evil in Job*

"və onlar qılınclarını markalıqlara və mizraqlarını budama bıçıklarına batırmalı idilər; millət qılincini millətə qarşı qaldırmamalı idi nə də daha çox döyüşü öyrənməməli idilər."

Dünyanın ən yaxşı eşq şeirləri içərisindən ən gözəli Tövratdakı mahnılar 'Mahnılar Mahnısı' dır. Nəsillər boyu oxucular onda simvolik mənəvi mənə tapmaq istəmişsələr də (və bir çox günümüz tənqidçisi hər hansı bir mətndə istədiyimiz şeyi tapmaqda azadlıq deməkdələr) Mahnıların Mahnısı e.ə. 5. əsrdə dünyəvi toy şeirlərinin qətiliklə saf bir kolleksiyası olaraq ortaya çıxmışdır. Kürəkən gəlini onun 'kuğusu və gəlinə onu özünün 'kralı olaraq mədh edər. Birlikdə onlar meyvə bağçalarında və üzüm bağlarında eşq dolu həyatı və şəfqəti paylaşaraq əylənərlər: "Eşqim, gözəlim qalx və ayrılıb gəl. İşdə qış keçdi, yağışlar bitdi; yer üzündə çiçəklər açdı və təzə üzümləriylə şərəblər gözəl qoxu saçır.. Bax ey gözəl, ey sevimli səndə kuğu gözləri var.. dişlərin hələ qırılmış bir qoyunların yunu kimi.. Mənim sevgilim bağçasına endi, baharların yatağına, bağçalarda gəzişmək və zanbaq yığmaq üçün. Mən sevgilimə aidim, o da mənə."

Mahnıların mahnısı

Yəhudi ədəbi müvəffəqiyyətinin hamısıyla fərqli bir növü e.ə. 500-ci il ilə 300-ci il arasında yazılmış olan Jobun Kitabıdır. Növ olaraq bu əsər insan və qədr arasındakı bir tragik mübarizə dramasıdır. Ana təması şeytan problemi: doğru olan çətinlik çəkərkən pis necə müreffeh yaşaya bilər. Hekayə çox köhnə, ehtimalla Köhnə Babildəki bənzər bir mətndən uyğunlaşdırılmışdır. Lakin Yəhudilər onun içinə daha dərin bir fəlsəfi ehtimallar anlayışı qatmışlar. Ərdəmli bir insan olan ana xarakter Job birdən-birə bir silsilə fəlakətlə qarşılaşar: malları soyular, uşaqları öldürülər və bədəni xəstəliyə tutular. İlk başda onun rəftarı stoik (ağrılara sinə gərmə fəlsəfəsi) bir təvəkkül idi; şeytan yaxşı ilə məşğul olur olmalı idi. Lakin ağrıları artdıqca ümitsizliyə düşdü. O doğulduğu günü lənətləyir və çətinliklərdən və yorulmuşluqdan qaynaqlanan pis xəstəliyin xilas olacağı şey olan ölümü mədh edirdi.

job kitabı

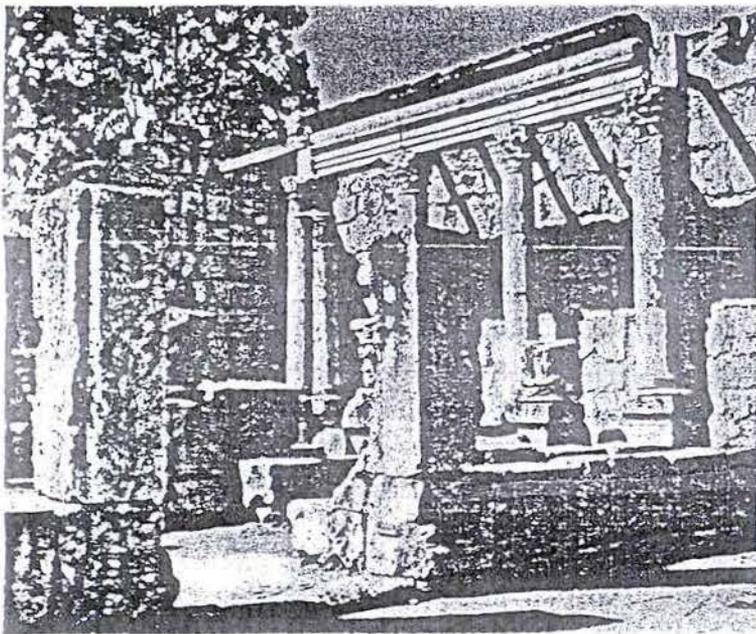
Sonra da bunu Job və yoldaşları arasında şeytan anlayışı üzərində mübahisələri izləyir. İkincisi bu fikiri daşımaqdadır; bütün ağrılar günahın bir cəzasıdır və peşman olanlar bağışlanırlar və xarakter olaraq güclənərlər. Ancaq Job heç bir arqumentlə məmnun olmadı. Ümid və ümitsizlik arasında köhnələrək o problemi hər baxımdan qiymətləndirməyə çalışırdı. Hətta ölümün son olmadığı bundan sonrakı həyatda tarazlığın təşkil edilməsi ehtimalını düşünürdü. Lakin ümitsizlik halı dönüncə Tanrının hər harada keçici həvəsi ya da hirs üçün mərhəmətsizcə hər şeyi yox edən qədr bir şeytan olduğuna qərar verər. Nəhayət, öz izzətini içərisində özünü rahatlaşdırması və yollarını bildirməsi üçün hər şeyə qədr olana yalvarar. Tanrı, ona təbiətin möhtəşəm işlərinin möhtəşəm bir sunumu ilə dolu bir xortum içində cavab verdi. Əhəmiyyətsizliyinə inanmış olmaqla və Tanrının tərifsiz

Job kitabında şeytan problemi

*Book of Ecclesiastes*

in dust and ashes. In the end no solution for the problem of individual suffering is given. No promise is made of recompense in a life hereafter, nor does God make any effort to refute the hopeless pessimism of Job. Humans must take comfort in the philosophic reflection that the universe is greater than themselves, and that God in the pursuit of His sublime purposes cannot really be limited by human standards of equity and goodness.

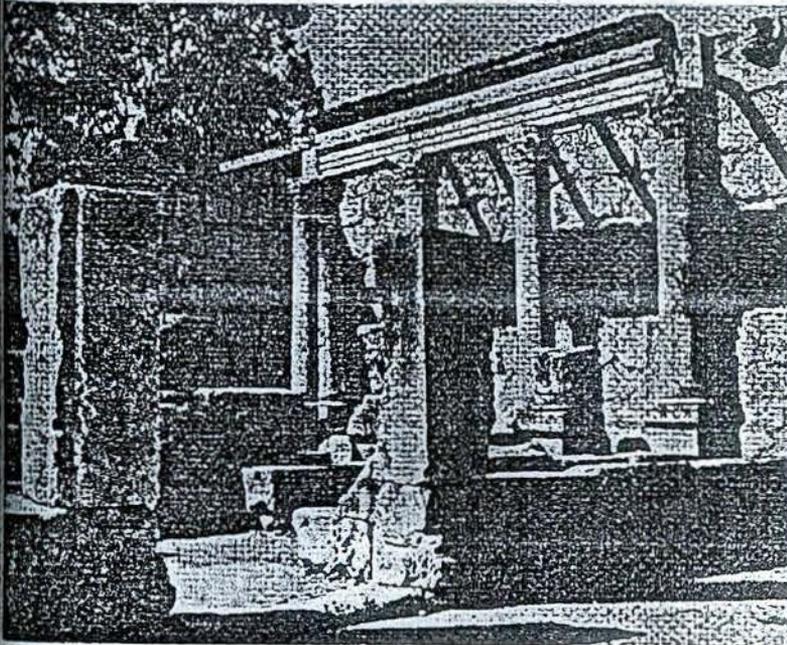
As different as the lyric Song of Songs and the tragic Book of Job are from each other, the bleakly worldly-wise Book of Ecclesiastes is different from both. Unquestionably this book, attributed to Solomon but surely written no earlier than the third century B.C., contains some of the Bible's most pithy and forceful quotations. Yet its doctrine contradicts all the elevated presuppositions found in the rest of the Hebrew Bible, for the author of Ecclesiastes was a skeptic and a materialist. According to him humans die just like beasts, no afterlife being granted to either, and human history is no more than the successive passing away of generations. Everything is cyclical, and nothing adds up to lasting achievement, for "the sun also rises and the sun goeth down, and hasteth to the place where he arose . . . and there is nothing new under the sun." On top of all this purposeless repetition, in the realm of human affairs, blind fate rather than merit predominates, for "the race is not to the swift, nor the battle to the strong . . . nor yet riches to men of understanding, nor yet favor to men of skill, but time and chance happen to them all." In light of these circumstances the author proposes taking life as it comes without excess: "be not righteous overmuch, neither make thyself over wise . . . be not over much wicked, neither be thou foolish: why shouldst thou die before thy time?" Surprisingly in view of his bleakness he also "commends mirth," on the grounds that "a man hath no better thing under the sun than to eat, and drink, and to be merry."



*Remains of an Ancient Synagogue at Capernaum. Capernaum was supposed to have been the scene of many of the miracles attributed to Jesus. Here also he called out Peter, Andrew, and Matthew to be his disciples.*

haşmeti ilə Job özünü xor gördü və tozlar və küllər içərisində peşman oldu. Sonunda isə şəxsi iztirab problemi üçün heç bir həll çıxmadı. Axirət həyatı üçün nə bir mükafat vədi oldu nə də Jobun pessimizmini boşa çıxarmaq üçün Tanrının hər hansı bir səyi olmadı. İnsanlar, kainatın özlərindən daha böyük olduğu və uca məqsədlərini arxasında olan Tanrı həqiqətən insan standartları olan bərabərlik və yaxşılıq ilə məhdudlaşdırıla bilməz fəlsəfi fikirləri ilə təsəlli tapmalı idilər. Mahnılar Mahnısı və Jobun Kitabının bir-birindən fərqli olması kimi dünyəvi məlumat olan Ekleziastes Kitabı hər ikisindən də fərqli. Heç şübhə yox ki bu kitab Süleymana ətf edilir lakin İncilin bəzi köklü və təsirli götürmələrini ehtiva edən bu kitab qətiliklə e.ə. 3-cü əsrdən daha erkən yazılmamışdır. Onun doktrinası Tövrətin geri qalan hissələrindəki uca təxminlərlə ziddiyyət təşkil etdiyindən Ekleziastesin yazıçısı septik və materialist idi. Kitaba görə insanlar heyvanlar kimi ölərlər, ayrıca qəti bir həyat sonrası yoxdur və insanlıq tarixi artarda gəlib keçən başqa bir şey deyil. Hər şey bir dövr içərisindədir və sonsuz müvəffəqiyyətə heç bir şey əlavə olunmaz, "ayrıca günəş doğular və batar, onun doğulduğu yerə qaç və Günəşin altındakı heç bir şey yeni deyil."

Bütün bu məqsədsiz təkrarın zirvəsində, insan əlaqələri sahəsində "kor inanc ərdəmdən daha üstün gəlir, yəni "nə yarış sürətli olanlar üçün nə döyüş güclülər üçün deyil. Nə zənginlik ağıllı adamlara nə də yaxşılıq bacarıqlı olanlardır, ancaq zaman və şans hamısı üçün vardır ." Bu şərtlərin işığında yazar həddindən artıq qaçmadan həyatı olduğu kimi qəbul etməyi təklif edir: "nə çox doğru ol, nə də özünü çox ağıllı göstər.. nə çox bilmiş ol, nə də axmaq ol: nə üçün ölmədən əvvəl ölmürsən?" Çəpirdici bir şəkildə ümitsizlik baxışıyla ayrıca "bir insanın bu günəşin altında yemək, içmək və xoşbəxt olmaq dan daha yaxşı bir şeyə sahib olmadığı" anlayışı üzərinə "sevincli olmağı" tövsiyə edir.



Capernaum'daki Köhnə Bir Sinagog Qalıqları. Cabernaum'un İsanın bir çox möcüzəsinə səhnə olduğu fərz edilməkdədir. Ayrıca burada Peter, Andrew və Matthew'u özünün həvarisi olmağa dəvət etmişdir.

How it came about that a text which offers the maxim "be not righteous overmuch" crept into the Hebrew Bible remains uncertain, but it cannot be stressed overmuch that it is exceptional. Therefore, rather than ending this survey of Hebrew literature with Ecclesiastes, it is best to point out that the last book of the Hebrew Bible, Malachi, ends on a highly characteristic note, both in terms of its prophetic-eschatological message and its vigorously affirmative expression, when it has Yahweh state: "unto you that fear my name shall the Sun of righteousness arise with healing in his wings . . . and ye shall tread down the wicked . . . Behold, I will send you Elijah the prophet before the coming of the great and dreadful day of the Lord."

## 5. THE MAGNITUDE OF THE HEBREW INFLUENCE

The history of Western existence during the past two thousand years has been profoundly influenced by the Hebrew heritage, partly because of the activities of the Jews and partly because Judaism was the matrix from whence sprang Christianity. (As will be seen in Chapter 9, a third great world religion, Islam, grew from both Judaism and Christianity.) Virtually all religious believers in the West today are monotheists—descendants in belief, therefore, from Moses and the Hebrew prophets. In addition Hebrew "transcendent theology" has given westerners the sense of assurance that they are masters of nature and need not waver in cutting down trees or changing the courses of rivers for fear of angering forest or water deities. Whether in its religious version or its secular adaptations, this worldview has surely contributed enormously to Western technological initiative. Hebrew morality, as shaped particularly by the great Hebrew prophets, essentially remains the morality all enlightened humans cherish: "Love thy neighbor as thyself" (Leviticus 19:18) speaks better than any paraphrase. And the vision of a world united in peace, when "the wolf shall dwell with the lamb, and the leopard shall lie down with the kid" (Isaiah 11:6), is a vision that we all know must be implemented soon or else no tradition will mean anything to anyone.

## 6. THE MINOAN AND MYCENAEAN CIVILIZATIONS

Before 1870 no one guessed that great civilizations flourished in the Greek archipelago many hundreds of years before the rise of Athens. Students of the Greek epic, Homer's *Iliad*, of course knew that a mighty Greek king, Agamemnon, was supposed to have led all the Greeks to victory in the "Trojan War" long before the eighth century B.C., when the *Iliad* was first set down in writing. But it was simply assumed that Homer's entire plot was fictional. Today, however, scholars are certain that Greek history—and thus European history—

### *The Minoan and Mycenaean Civilizations*

*Old Testament ultimately  
affirmative*

*The Hebrew legacy*

*Long-forgotten  
civilizations*

Necə olur da "çox dürüst olma" deyən bir mətn Tövratin içinə girə bildi və naməlum bir şəkildə qaldı, lakin istisna olduğu üçün onun üzərində çox durulamazdı. Bundan ötəri Yəhudi ədəbiyyatına olan bu ümumi baxışı Eklesiastes ilə dayandırmaq yerinə, həm peyğəmbəri mesaj həm də Yahveh 'in bu sözündəki olduqca müsbət ifadə tərzilə yüksək xarakterli bir söz ilə bitən Tövratin son kitabı olan Malaçiye diqqət çəkmək ən yaxşısıdır: "sizə gəlincə mənim qorxulu adım olan, onun qanadlarından şafa ilə yüksələcək' düzgünlük Güneşi'nden qorxun ... və siz pisliyi ezmelisiniz ... Diqqət edin, mən sizə, yaxınlaşmaqda olan Rəbb 'in möhtəşəm və əzablı günündən əvvəl peyğəmbər İlayas'ı göndərəcəyəm. "

Əhdi-Ətiq ən sonunda təsdiqləyici

## 5. YƏHUDİ TƏSİRİNİN BÖYÜKLÜYÜ

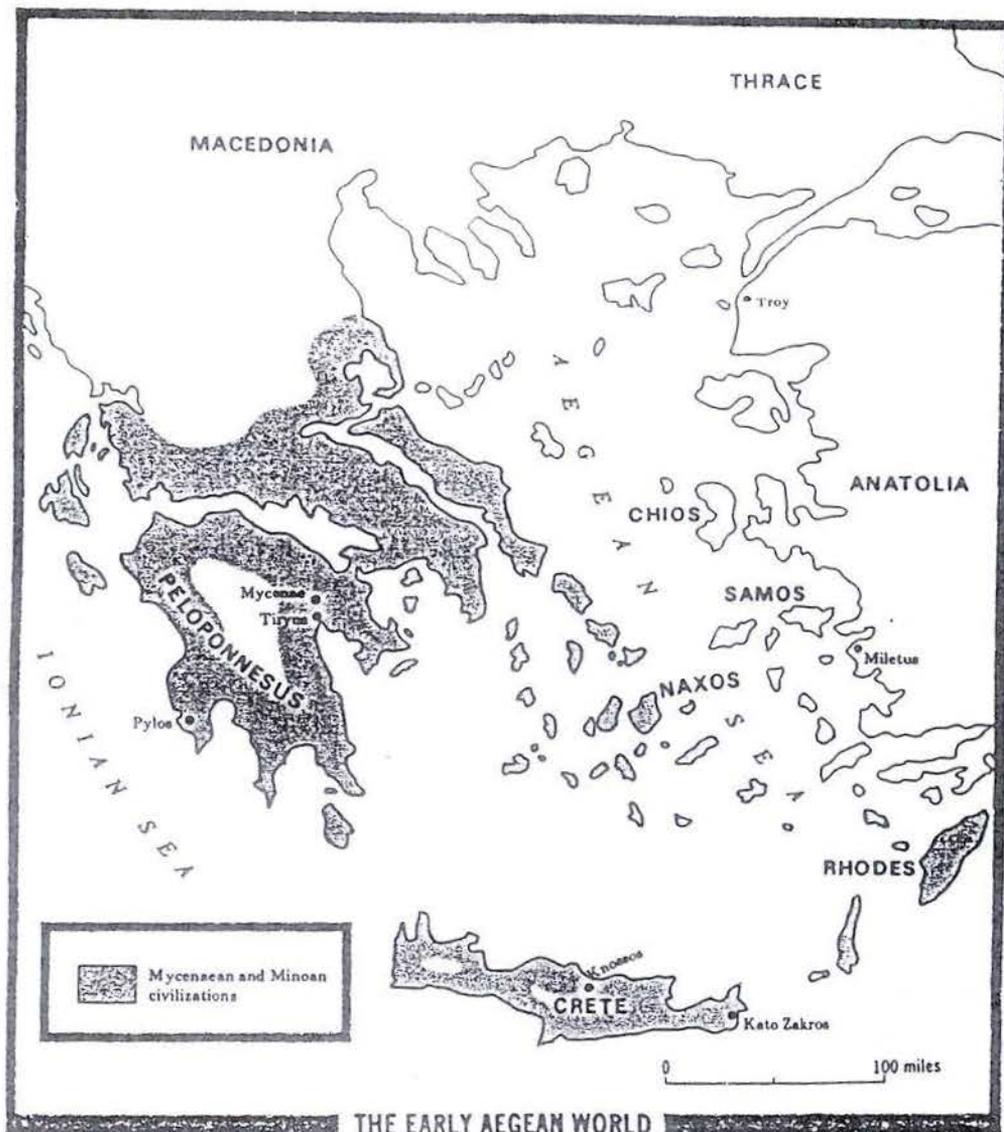
Keçmiş iki min il müddətində ki Qərb var olma tarixi Yəhudi mirasından olduqca təsirlənmişdir, qismən Yəhudi fəaliyyətlərindən ötəri və yenə qismən də Yəhudiliyin, xristianlığın içində meydana gəldiyi bir rəhm kimi olmasından ötəri .. (9-cu hissədə də görülməyi kimi 3-cü dünya miqyaslı din olan İslam həm Xristianlıq həm də Yəhudilik üzərində böyümüşdür.) Əslində bu gün Qərbdəki bütün inananlar tək tanrıdırlar-bundan ötəri inanca görə Musanın və İbrani peyğəmbərlərin soyundandırlar. Bundan başqa, Yahudilərin "Üstün Teologiya" si Qərblilərə kendilərinin təbiətin əfəndisi olduqları və ağacları kəsmə də tərəddüd yaşamağıma ya da su tanrıların və ya meşənin qızması qorxusuyla nehirlərin axış yollarını dəyişdirmə mövzusunda kendilərindən əminlik hissini verdi. İstər dini versiyasında istəsə, onun dünyəvi ilavelərində olsun, bu dünya görüşü Qərbin texnoloji təşəbbüsünə çox böyük qatqı təmin etmişdir. Yəhudi əxlaqi böyük nisbətdə Yəhudi peyğəmbərlərcə formalaşdırılmışdır, əsas olaraq bütün işıqlanmış insanların sevgi ilə rəftar etməsi əxlaqını ayaqda tutmuşdur: "Qonşunu özün kimi sev" (Levitius 19:18) sözü bütün şərhlərdən daha yaxşıdır. Ayrıca sülh içindəki bütün bir dünya, "qurd, toğlu yana yana yaşayabilməli və leopard bir uşaqla birlikdə uzanabilməli" (İsaiah 11:6) sözü hamımız bilməliyik ki dərhal reallaşdırılması lazım olan bir görüşdür əks halda heç bir mədəniyyət heç kimə bir şey ifadə etməyəcək.

Yəhudi Mirası

## 6. MİNOS VƏ MİKEN MƏDƏNİYETLƏRİ

1870-ci ildən əvvəl heç kim Afinanın yüksəlişindən əsrlər əvvəl Yunan adalarında möhtəşəm mədəniyyətlərin var olduğunu təxmin edə bilməzdi. Yunan əfsanəsi olan Homer'in İlyada dastanının araşdırıcıları əlbəttə ki qüdrətli Yunan kralı Agamemnon'un İlyada'nın ilk dəfə yazıya töküldüyü E.Ə.8-ci əsrdən çox daha əvvəl bütün Yunanlılar "Truva Zəfəri" ilə tanış olduğunu varsayıldığını bilirlər. Lakin sadəcə Homer'in bütün ssenarisinin qondarma olduğu fərz edildi. Ancaq bu gün, alimlər Yunan tarixinin və dolayısıyla Avropa tarixinin,

Uzun müddət unudulmuş mədəniyyətlər



began well over one thousand years before Socrates started discussing the nature of truth in the Athenian marketplace.

The breakthrough into certain knowledge of these ancient Greek civilizations came about as the result of the most famous "storybook triumph" in the annals of archeology. In the middle of the nineteenth century the German businessman, Heinrich Schliemann, fascinated from youth by the narrative in the *Iliad*, determined to prove his hunch that there was substantial truth in it as soon as he had gained sufficient income. Luckily Schliemann accumulated a fortune in his business ventures and thereupon retired to spend his time and his money in pursuit of Agamemnon. Although he had no archeological or scholarly training, in 1870 he began excavating in western Asia Minor at a site he felt confident was that of ancient Troy, and, amazingly enough, soon after he began digging he uncovered portions of nine different ancient cities, each built upon the ruins of its predecessor. Schliemann identified the second of these cities as the Troy of the

*The discoveries of Schliemann*



İli  
cit  
rê  
as  
ge  
lo  
ku  
nê  
ri  
nt  
in  
di  
Y  
d  
fê  
d  
g  
at  
E  
h  
e  
h  
u  
E  
n  
d  
h  
u

Schliemannın keşifləri

Qədim Yunan mədəniyyətlərinin bu qəti məlumatına çatmaq arxeoloji tarixi hadisələrin olduğu məşhur "zəfərlərin hekayəsi" nin nəticəsində olmuşdur. 19-cu əsrin ortalarında Alman iş adamı Heinrich Schliemann İlyada' da ki gənclik hekayəsindən ovsunlanmış olaraq kafi bir gəlirə sahib olar olmaz dastanın içində əhəmiyyətli həqiqət olduğu ayanlığını isbat etməyə qərar verdi. Şanslı Schliemann iş təşəbbüsləriylə bir sərvət yığdı və beləliklə pulunu və zamanını Agamemnonu araşdırmaya sərf etmək üçün təqaüdə çıxdı. Heç bir arxeoloji və mütəxəssislik təhsili olmamasına qarşı 1870də qərb Anadoluda köhnə Truva yeri olduğuna inandığı sahədə qazıntılara başladı və olduqca çaşdırıcıdır ki qazıntıya başlamasından qısa bir müddət sonra hər biri öz atalarının dağıntısı üzərinə tikilmiş doqquz fərqli qədim şəhərin qisimlərini ortaya çıxardı. Schliemann bu şəhərlərdən ikincisinin İlyadanın Truvası

*Iliad*, but scholars now believe that Troy was probably the seventh city. Encouraged by his success, he started excavations in Greece in 1876, and, lo and behold, he struck gold again—this time literally as well as figuratively because he hit upon a grave site containing gold in staggering quantities. Since Schliemann's dig of 1876 was located at a deserted Greek site called Mycenae (pronounced Mysée-knee), he felt completely vindicated because the *Iliad* stated that Mycenae was Agamemnon's place of residence and termed it "Mycenae rich in gold." It is sad to report that Schliemann's excavations were not unqualifiedly beneficial to the study of the distant past because in his zealous enthusiasm and disregard of scientific procedures he destroyed evidence as he dug and scorned meticulous record-keeping. Yet all told his discoveries were so exciting and momentous that they themselves almost merit being memorialized in an epic.

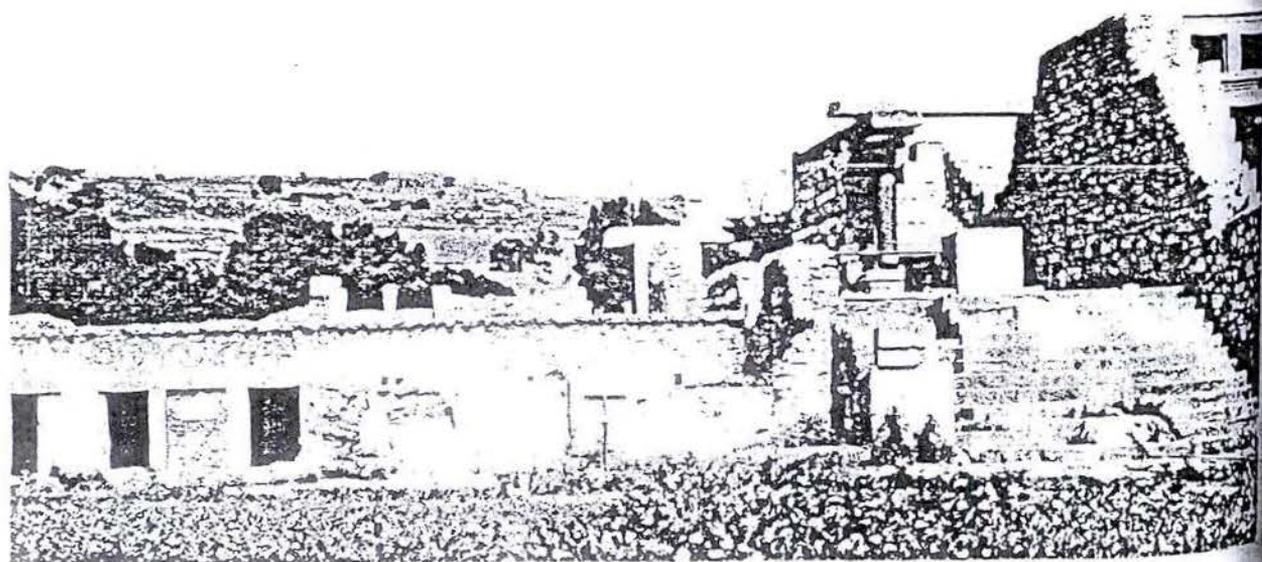
Once Schliemann demonstrated that there was some truth in what formerly had been regarded as legend, others rushed to add to his discoveries. His most important successor in this regard was the Englishman Arthur Evans. In 1899 Evans began looking for "Minos" as Schliemann had been looking for Agamemnon—which meant that Evans began excavating on the Greek island of Crete because legend had identified the city of Knossos on Crete as the capital of a mighty empire ruled over by a ruler named Minos. Again, legend proved to have some kernel of fact, for Evans soon found remains as rich (and indeed more beautiful) than anything dug up by Schliemann. Although Evans's work (which earned him a knighthood) followed after Schliemann's, the civilization he found at Knossos dates back earlier than the Greek civilization uncovered by Schliemann. Hence we should look at the "world of Minos" before we see how it became drawn into the "world of Agamemnon."



*Cretan Labyrinth Coin.* According to legend, King Minos of Crete built a labyrinth to pen in the Minotaur, part man, part bull. This coin from about 300 B.C. shows the labyrinth as the emblem of Knossos.

*Arthur Evans and the world of Minos*

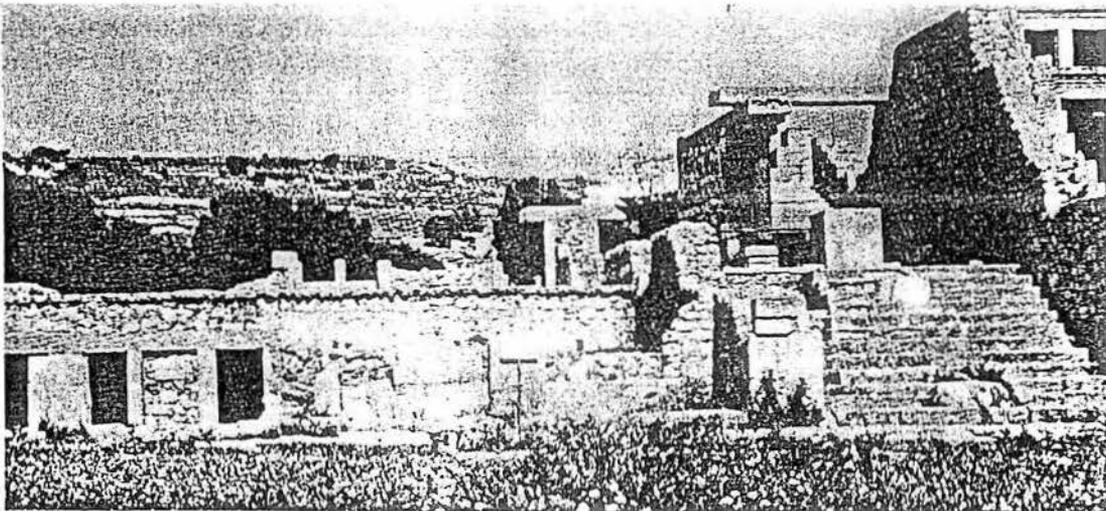
*Central Staircase of the Palace at Knossos*



olduğunu aşkar etdi, lakin bu gün mütəxəssislər Truvanın ehtimalla yeddincisi olduğuna inanırlar. Müvəffəqiyyətinin də şövqüylə 1876-cı ildə Yunanıstanda da qazıntılara başladı və bax bu işə ki o yenə altına rast gəldi-bu səfər içində şok edici miqdarlarda qızıl olan məzar sahəsinə qazmağı vurmuşdu. Schliemannın 1876-cı ildəki qazıntısı Miken deyilən Yunan bölgəsində yerləşdiyi üçün Schliemann özündən olduqca əmin idi çünki İlyada, Mikenin Agamemnonun yaşadığı yer olduğunu söyləmişdi və ora üçün "Miken qızıl cəhətdən zəngindir." demişdi. Ancaq təəssüf ki Schliemannın qazıntılarının yaxın keçmiş araşdırmalarına çox bir faydası olmamışdır çünki onun ehtiras dolu həyəcanı və elmi proseduraları göz ardı etməsindən ötrə qazaraq və vasvasılıqla icra edilən qeyd-tutma işini kiçik hesab edərək kantları yox etmişdir. Yenə də, hamısı bir dastanın içində xatırlanmağa layiq olduqları üçün onun kəşfləri haqqında həyəcan verici və abidevi deyilə bilər.

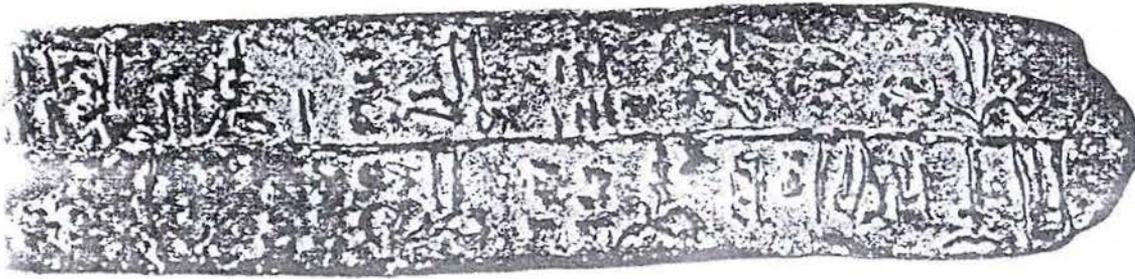
Bir dəfə Schliemann əvvəldən əfsanə olaraq qəbul edilən bir şeydə həqiqət payı olduğunu göstərmiş olduğundan digərləri də onun kəşflərinə qatıldılar. Bu baxımdan onun məşhur təqibçisi İngilis Arthur Evans oldu. 1899-cü ildə Evans, Schliemann kimi Agamemnonu araşdırmaq üçün Minoslara göz atıb ki bu Evansın qazıntıları Yunanıstanın adası olan Giritdə başladığı mənasını verir çünki əfsanədə Giritin şəhəri olan Knossosun Minos adı verilən bir idarəçi tərəfindən idarə edilmiş böyük bir imperatorluğun paytaxtı olduğunu dilə gətirilmişdir. Və yenə, əfsanə bir az həqiqətin özünü göstərmişdir, çünki Evans qısa zamanda Schliemannından daha çox qalıqlar tapmışdır (və əslində daha da gözəl). Evansın işi (ki bu ona şöhrət qazandırmışdır) Schliemannı izləmək olmasına baxmayaraq onun Knossosda tapdığı mədəniyyət Schliemannın gün yüzünə çıxardığı Yunan mədəniyyətindən daha əvvəllərə söykənir. Bu səbəblə biz "Agamemnonun dünyasına" necə çevrildiyini görmədən əvvəl "Minos dünyası" na bir nəzər salmalıyıq.

Knossos sarayındakı ana pilləkənlər



Grit'in Labirentli mədəniyyəti. Əfsanəyə görə Giritli Kral Minos yarı insan yarı öküz olan canavarı həbs etmək üçün bir labirent inşa etdirmiş. E.Ə.3000-ci ildə lərə aid olan bu mədəniyyət pul bu labirintin Knossos'un simvolu olduğunu göstərir.

Arthur Evans və Minos dünyası



A Linear B Tablet from Knossos

Flourishing of Minoan  
civilization

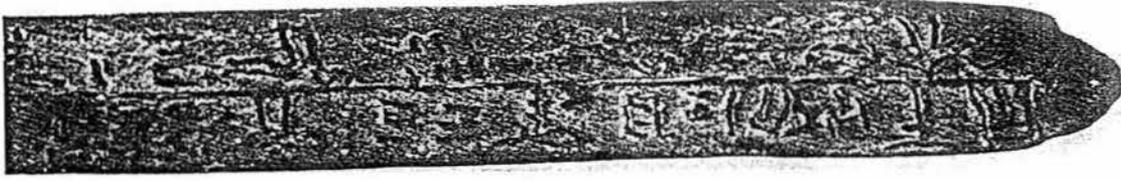
The earliest traces of the *Minoan civilization*, so called by modern scholars after the legendary Cretan ruler Minos, date from the period around 2000 B.C. Around that time the Minoans, whose origins before they inhabited Crete are unknown, had begun to build cities and to develop a unique form of writing. The half-millennium from about 2000 to 1500 B.C. saw Minoan civilization at its peak. Rather than being the center of an empire, Knossos was one of several thriving cities on Crete that coexisted so harmoniously that none of them found it necessary to build protective walls. Only earthquakes, which periodically shook the island, interrupted the Minoans' serene existence. These natural disasters caused much devastation, but after each the Minoans set about rebuilding their cities and usually managed to found more splendid ones than those which had just been destroyed. At Knossos Sir Arthur Evans found not just beautiful stonework and paintings but humanity's first known flush-toilet. Later excavations at another Minoan site, Kato Zakros, unearthed a huge palace with 250 rooms, a swimming pool, and parquet floors.

Flourishing of the Mycenaean  
civilization

While the Minoan civilization was flourishing on Crete, potential rivals were gaining strength on the mainland of Greece. Around 2200 B.C. Indo-European peoples who spoke the earliest form of Greek invaded the Greek peninsula, and by 1600 B.C. they had begun to form small cities. Primarily owing to trading relations, these peoples gradually became influenced in their cultural development by Minoan Crete. The civilization that resulted from the fusion of Greek and Minoan elements is called *Mycenaean* after Mycenae, the leading city of Greece from about 1600 to 1200 B.C. It was this civilization that became dominant in the Aegean world (the Aegean Sea is that part of the Mediterranean lying between Greece and Asia Minor) after about 1500 B.C. and even gained predominance on Crete itself.

Linear B

One of the greatest scholarly accomplishments of the twentieth century radically altered our understanding of Cretan and Greek history in the century between 1500 and 1400 B.C. It was once thought that Greece throughout that time was still a semibarbarous economic colony of splendid Crete and that internal changes on Crete between 1500 and 1400 B.C. could be attributed to the rise of a "new dynasty." It was known that numerous specimens of the same linear script (called "Linear B") could be found on both Crete and the Greek mainland,



### Knossosdan A Linear B Lövhasi

Minos mədəniyyətinə aid ilk izlər sözlüm ona müasir tarixçilər tərəfindən E.Ə.2000-ci illər müddətindəki Giritin əfsanəvi idarəçisi Minos zamanına ətf edilər. Bu illərdə, Giritə yerləşmədən əvvəl mənşələri bilinməyən Minoslar şəhərlər yaradmaya və xüsusi bir yazı forması inkişaf etdirməyə başlamışlar idi. E.Ə. 2000-ci il ilə 1500-ci il arasındakı yarı milenyum çağı Minos mədəniyyətinin zirvə nöqtəsində olduğu görülmüşdür. Bir imperatorluğun paytaxtı olmasından kənar Knossos, Giritin inkişaf edən bir neçə şəhərindən biri idi, hətta müdafiə etmə divarlarına gərək qalmayacaq qədər uyğun şəkildə bir yerdə həyat vardı. Yalnız müəyyən aralıqlarla adani silkələyən zəlzələlər Minosların dinc birlikdəliyinə sekte vururdu. Bu təbii fəlakətlər böyük dağıntılara səbəb olurdu, lakin hər birindən sonra Minoslular şəhərlərini yenidən tikmişlər və ümumiyyətlə də yıxılmış olanlardan daha möhtəşəmlərini qərargahı bacarmışlar idi. Knossosda Arthur Evans yalnız gözəl daşlar ya da şəkillər deyil, ayrıca insanlığın ilk bilinən basdırma tualetini də tapdı. Digər bir Minos şəhəri olan Kato Zakrosdakı sonrakı qazıntılar isə 250 otağı, bir üzmə hovuzu və parket zəmini olan bir sarayı gün yüzünə çıxartdı.

Minos  
mədəniyyətinin  
çiçəklənməsi

Minos mədəniyyəti Giritdə inkişaf edir olduğu üçün, iqtidar rəqabətləri Yunanıstanın ana torpağı üzərində güc qazanırdılar. E.Ə.2200-ci illər ətrafında Yunancanın ən köhnə şəklini istifadə edən hind-Avropa xalqları Yunan yarımadasını işğal etdilər və E.Ə. 1600-cı illərdə kiçik şəhərlər meydana gətirməyə başlamışdılar. Əsas olaraq ticari əlaqələrdən ötəri bu insanlar tədricən öz mədəni inkişaflarından Minosluların Giritindən təsirləndilər. Bu mədəniyyət Yunan və Minos faktorlarının qaynaşması ilə E.Ə. 1600-cı ildən 1200-ci ilə qədər Yunanıstanın qabaqda gələn şəhəri olan Mikenin adıyla adlandırılmasıyla nəticələndi. E.Ə. 1500-ci illərdən sonra Egey bölgəsində hakim mövqemdə olan mədəniyyət bu idi (Egey Dənizi, Aralıq dənizinin Yunanıstan və Anadolu arasında uzanan qisimidir) və bu hakimiyyəti Giritdə öz başına qazanmışdı.

Mikem  
mədəniyyətinin  
mənşələri

20-ci əsrin ən əhəmiyyətli elmi müvəffəqiyyətlərindən biri E.Ə. 1500-ci il ilə 1400-ci il arasındakı əsrə aid Yunanıstan və Girit tarixi anlayışımızın kökdən dəyişməsi olmuşdur. İlk başda Yunanıstanın o zamanlar da hələ möhtəşəm Giritin yarı barbar bir iqtisadi koloniyası olduğu və E.Ə. 1500-ci il və 1400-ci il arasındakı daxili dəyişmələrin "yeni bir xanədanlıq" ın yüksəlişinə qatqı etmiş ola biləcəyi düşünülə bilər. Eyni çizgisel əlifbanın(Linear B) saysız nümunələrinin həm Girit həm də Yunan ana vətəninə tapıla bilər

Linear B

but it was simply assumed that the script was Cretan in origin and spread from Crete to Greece. But in 1952 a brilliant young Englishman, Michael Ventris, who was then only thirty years old (and tragically died in an automobile accident four years later), succeeded in deciphering Linear B and demonstrating that it expressed an early form of Greek. Ventris's discovery revolutionized preclassical Greek studies by showing that the mainlanders dominated Crete in the late Minoan period and not vice versa.

Scholars now agree that the Mycenaean supplanted the Minoans as rulers of the Aegean world sometime shortly after 1500 B.C., although they are uncertain exactly how that happened. Either a great earthquake on Crete resulted in sufficient local weakness to allow the mainlanders to take control of the island, or else the Mycenaean had already become strong enough to conquer Crete swiftly. In either event, between about 1500 and 1400 B.C., the Mycenaean presided over an era of prosperity and artistic accomplishment on Crete. Around 1400 B.C., however, another wave of Greek invaders crossed over to Crete, destroyed Knossos, and put a cataclysmic end to the Minoan civilization. Why this invasion was so destructive remains unknown, but it left mainland Greece unrivaled as the dominant power of the Aegean world for about another two hundred years. Around 1250 B.C., the Mycenaean waged their successful war with the Trojans of western Asia Minor, but their own downfall was now on the horizon. In the course of the century between 1200 and 1100 B.C. the Mycenaean succumbed to the Dorians—barbaric northern Greeks who had iron weapons. (Iron weapons may not at first have been much superior to the bronze ones used by the Mycenaean, but since iron ore was found far more widely in western Asia and eastern Europe than the copper and tin needed for bronze, iron weapons were much cheaper, thereby allowing many more fighters to wield them.) Because the Dorians were primitive in all but their weaponry their ascendancy initiated a dark age in Greek history that lasted until about 800 B.C.

As can be seen from the foregoing account, the Minoan and Mycenaean civilizations were closely interrelated; even the greatest experts have difficulty in determining exactly where one left off and the other began. The problem is complicated by the fact that two forms of writing which predate Linear B and have been found on Crete alone have not yet been deciphered. (Anyone who wishes to become as famous as Schliemann, Evans, or Ventris may take the decipherment of Minoan writing as his or her goal.) Accordingly, discussions of Minoan civilization before about 1500 B.C. rely exclusively on visual and archeological evidence, leaving much to the realm of speculation. Such evidence, however, does suggest that Minoan civilization was one of the most progressive in all of early history.

The Minoan ruler was not a bristling warlord like the Assyrian king. He does seem to have commanded a large navy, but this was

## *The Minoan and Mycenaean Civilizations*

### *Rise and fall of the Mycenaean*



*Mycenaean Warrior Vase, c. 1250 B.C. Found in the ruins of Mycenae, this vase displays the warlike aspects of Mycenaean culture: the men might be marching off to the Trojan War.*

### *Difficulty of distinguishing between early Minoan and Mycenaean characteristics*

### *The Minoan king as economic overseer*

olduğu bilinirdi, lakin sadə bir şəkildə bu əlifbanın Girit mənşəli olduğu və oradan Yunanıstana keçdiyi sanılırdı. Ancaq 1952-ci ildə ağıllı bir İngilis gənc adam Michael Ventris ki o zaman yalnız 30 yaşında idi (və tragik şəkildə dörd il sonra bir avtomobil qəzasında öldü), Linear Bni həll etməyi bacardı və onun Yunancanın köhnə bir formasını ifadə etdiyini gözlər önünə sərdi. Ventrinin bu kəşfi, məskunlaşmaçıların Giritdə son Minos dövründə hakim olduqlarını və bunun əksinənin olmadığını göstərərək klassik əvvəli Yunan araşdırmaları baxımından inqilabi idi.

Elm adamları hal-hazırda tam olaraq necə olduğundan tam əmin olmamalarına baxmayaraq E.Ə. 1500-ci ildən qısa bir müddət sonra Egey bölgəsinin idarəçiləri olaraq Minosların yerini Mikenlərin götürdüyünü qəbul etməkdələr. Ya Girit adasındakı bir zəlzələ yerli zəifliyə gətirib çıxararaq ana yurddakilərin bu adanın idarəsini ələ keçərmələrinə gətirib çıxardı ya da Mikenlilər onsuz da Giriti sürətli bir şəkildə ələ keçərəcək qədər güclənmişlər idi. Hansı şəkildə olmuş olursa olsun, E.Ə. 1500-ci il və 1400-ci il arasında Mikenlilər Giritdə rifah və sanatsal müvəffəqiyyətlə dolu bir çağ yaşatmışlar. Ancaq E.Ə. 1400-ci illərdə digər bir Yunan işğalçı dalğası dənizi keçərək Knossosu xarab etdilər və Minos mədəniyyətinə qəmli bir son verdilər. Bu işğalın nə üçün bu qədər dağıdıcı olduğu hələ naməlumdur, lakin bu Yunanıstanı digər bir iki əsr üçün Egey bölgəsinin rəqibsiz hakim gücü olaraq buraxmışdır. E.Ə. 1250-ci illər ətrafında Mikenlilər müvəffəqiyyətli döyüşlərini qərb Anadoludakı Truvalılarla etdikləri döyüşlə davam etdirdilər, lakin onların öz çöküşləri indi üfəqdə görünməkdə idi. E.Ə. 1200-ci il ilə 1100-ci il arasındakı dövrdə Mikenlilər dəmir silahlara sahib olan şimalı barbar Yunanlılar olan Doriyanlılara məğlub oldular. (Dəmir silahlar Mikenlilər tərəfindən istifadə edilən bürünc olanlara qarşı ilk başda üstün deyil idilər, lakin dəmir filizi qərb Asiyada və Avropanın şərqində misdən və bürünc qalayından daha çox tapıldığı üçün dəmir silahlar daha ucuz idi və beləliklə daha çox döyüşçünün bunları quşanma imkanı vardı. Doriyanlılar hər istiqamətdən primitiv idilər lakin silahdakı üstünlükləri Yunan tarixində E.Ə. 800-ci illərə qədər davam edəcək bir qaranlıq çağ başlatdı.

Yuxarıdakı şərhdən də aydın olacağı üzrə Minos və Miken mədəniyyətləri bir-birləriylə olduqca möhkəm bağlara sahib idilər; hətta məşhur mütəxəssislər dahi birinin harada bitib digərinin başladığını tam olaraq ifadə etməkdə çətinlik çəkirdilər. Bu problem Linear B deyil əvvəl var olan və yalnız Giritdə olan iki yazı formasının hələ həll edilə bilməmiş olmasından ötrə daha da çətinləşmişdir. (Schliemann, Evans ya da Ventris kimi məşhur olmaq istəyən hər hansı bir kimsə Minos yazısının həll edilməsini özünə bir məqsəd olaraq təyin edə bilər.) Bu səbəblə, E.Ə. 1500-ci illərdən əvvəl Minos mədəniyyəti haqqındakı mübahisələr geniş bir fərziyyə sahəsi buraxaraq xüsusilə vizual və arxeoloji dəlillərə söykənməkdədir. Ancaq bu cür dəlillər Minos mədəniyyətinin, ilk tarixlərin bütünündəki irəli mədəniyyətlərdən biri olduğu fikirini verməkdədir.

Minos hökmdarı Asar kralı kimi bir diktator deyildi. Onun geniş bir armadaya sahib olduğu aydın olur,

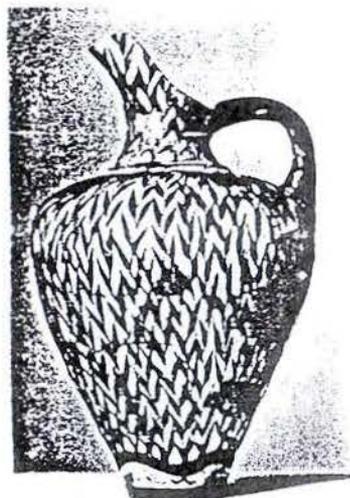
Mikenlərin yüksəlişi və süqutu



Miken Döyüşçü Vazosu. E.Ə. 1250. Miken enkazları içərisində olan bu vaza miken harbi yönlerini göstərir; askerlər Truva Döyüşünə iləriləyir olmalıdırlar.

Əvvəlki Minos ilə Mikenin xarakterlərini ayırma çətinliyi

İqtisadi nəzarətçi olaraq Kral



A Minoan Vase, c. 1400 B.C.  
Minoan potters glorified in creating a great variety of shapes.

*The love of sports and games*

*The matriarchal nature of Minoan religion*

not for war but for the maintenance of trade. In fact, the king was the chief entrepreneur in the country. The workshops located near his palace turned out great quantities of fine pottery, textiles, and metal goods. Although private enterprise apparently was not prohibited it seems to have been heavily taxed. Nevertheless there were some privately owned workshops, especially in smaller towns, and much agriculture was also in private hands.

The Minoan state is probably best described as a bureaucratic monarchy. The ruler of each leading city and its surrounding territory appears to have been absolute, and toward the end of Minoan history (exactly when is hard to say) the ruler of Knossos appears to have taken over the entire island. The absolute ruler governed by means of a large administrative class. Scribes, who seem to have had a monopoly on learning, kept close accounts of all aspects of economic life. All agricultural production and manufacturing were closely supervised for purposes of gathering or taxing whatever was owed to the king. Foreign trade too seems to have been closely supervised by the state; most likely the large Minoan ships that put into ports as far away as Syria and Egypt were owned or at least heavily taxed by the ruler and carefully watched over by the bureaucratic administration.

Despite such close supervision, the Minoan people of nearly all classes appear to have led fairly prosperous lives. Although there were great social and economic distinctions between the rulers and the ruled, there were apparently few gradations of wealth or status among the common people. If slavery existed at all, it certainly occupied an unimportant place. The dwellings in the poorest urban quarters were well built and commodious, often with as many as six or eight rooms, but we do not know how many families resided in them. Women seem to have enjoyed equality with men. Regardless of class there was no public activity from which they were debarred, and no occupation that they could not enter. In this the Minoans were the exception in the ancient world. Crete had female bullfighters and even female boxers. Women of the upper strata devoted much time to fashion and other leisure activities.

The natives of Crete delighted in games and sports of every description. Dancing, running matches, and boxing rivaled each other in their attraction for the people. The Minoans were the first to build stone theaters where processions and music entertained large audiences.

The religion of the Minoans was outstanding among those of the ancient world for being dominantly matriarchal. The chief deity was not a god but a goddess, who was the ruler of the entire universe—the sea and the sky as well as the earth. Originally no male deity seems to have been worshiped at all, but later a god emerged who was associated with the great goddess as her son and consort. Nonetheless this male figure was never regarded by the Minoans as having any independent importance. Although the mother goddess was considered to be the source of evil as well as of good, even her evil



Bir Minos Vazosu. E.Ə.  
1400-ci ildə Minoslu  
çömləkçilər çox  
miqdarda şəkillər  
etməkdən qürur  
duymaqdadır.

İdman və oyun sevgisi

Minos dininin anaerkil  
quruluşu

lakin bu döyüş üçün deyil ticarətin qorunması için idi. Əslində kral ölkənin əsas təşkil edicisi idi. Sarayının yanında olan kitab mağazalarında çox miqdarda çömlək, parça və metal əşyalar sərgilənərdi. Xüsusi təşəbbüs açıqca qadağan edilməməsinə qarşı ağır bir şəkildə vergiləndirildiyi görülür. Bununla belə xüsusilə daha kiçik yerlərdə xüsusi mülkiyyətli mağazalar vardı və əkinçilik də ayrıca şəxsi əllər də idi.

Minos dövləti ehtimalla ən yaxşı şəkildə bürokratik monarxiya olaraq tərif edilə bilər. Hər bir qabaqcıl şəhərin və onun ətrafının idarəçisi mütləq hakim olaraq görülür, lakin Minos tarixinin sonlarına doğru (tarixini tam olaraq söyləmək güc) Knossos hökmdarının bütün adanı ələ keçərmiş olduğu görülməkdədir. Mütləq hökmdar idarə etmə işini administrativ bir sinif ilə edirdi. Katiblər elə görünür ki öyrənməyi təkəllərində tutmuşlar idi və iqtisadi həyatın bütün istiqamətlərinin möhkəm hesablarını tuturdular. Krala borclu olunan bütün əkinçilik istehsal və emalat kimi hər nə var isə toplama və vergiləndirmə məqsədiylə möhkəm bir şəkildə araşdırılırdı. Xarici ticarətin də dövlətin möhkəm qarovulu altında olduğu görülür; qüvvətlə olabıləcək Suriya və Mısır kimi uzaq limanlara demirleyen böyük gəmilər hökmdar tərəfindən ya satın alınmışdı və yaxud heç olmasa ağır şəkildə vergiləndirilmişdi və bürokratik rəhbərlik tərəfindən nəzarət altında idi.

Bu möhkəm qarovula qarşı, Minos xalqının az hardasa bütün təsnif edərini olduğuca müreffeh bir həyata sahib olduqları görülür. İdarə edənlər və idarə olunanlar arasında böyük ictimai və iqtisadi uçurumlar olmasına baxmayaraq, ümumi xalq içərisində zənginlik və statü baxımından aydıdır ki az mərtəbələr vardı. Köləlik var olsa da mühüm bir yer işğal etmirdi. Kasıb siniflərdə evlər ümumiyyətlə altı və ya səkkiz otaqlı olacaq şəkildə geniş gözəl tikilmişdi, lakin biz bu evlərdə neçə ailənin yaşadığını bilmirik. Qadınlar kişilərlə bərabər olmaqdan məmnun olmuş görünürlər. Sinifinə baxılmadan kimsə hər hansı bir ictimai fəaliyyətdən məhrum edilə bilməz idi və girə bilməyəcəkləri heç bir bölgə yox idi. Bu istiqamətiylə Minoslar qədim tarixdə bir istisna idilər. Giritin qadın öküz güləşçiləri və hətta qadın boksçuları vardı. Yüksək təsnif edərin qadınları isə zamanları daha çox moda və digər boş işlər də sərf edirdilər.

Giritin yerliləri oyunlar və idmanın hər cürü ilə əylənirdilər. Rəqs, qaçış yarışları və boks insanların diqqətini çəkmək üçün rəqabət edirdi. Minoslular mərasimlərin və geniş dinləyici kütləsinin musiqilə əyləndirildiyi daş teatr salonlarını ilk tikənlər idi.

Minosların dini basqın bir şəkildə anaerkil olmaqla digər köhnə dünyadakılar arasında seçmə bir yerə sahib idi. Ana ilah bir tanrı deyil tanrıçaydı ki o bütün kainatın idarəçisi idi, dünyanın olduğu kimi dənizin və səmanın da. Əsasən tapınılan kişi bir tanrı heç olmamışdı, lakin sonradan tanrıçanın oğlu və yoldaşı olmaqla əlaqələndirilən bir tanrı ortaya çıxdı. Yəni də bu kişi tanrı fiquru Minoslar tərəfindən müstəqil bir əhəmiyyəti olmadığı üçün heç bir zaman qəbul görmədi. Ana tanrıçanın yaxşılığın olduğu qədər pisliyində qaynağı olduğu düşünülməsinə baxmayaraq,



*Scenes from the Bull Ring: Minoan Mural, c. 1500 B.C.* Evident are the youth, skill, and agility of the Minoan athletes, the center one a male, the other two female. The body and horns of the bull are exaggerated, as are the slenderness of the athletes and their full-face eyes in profile heads. There is probably also some exaggeration in content: modern experts in bullfighting insist that it is impossible to somersault over the back of a charging bull.

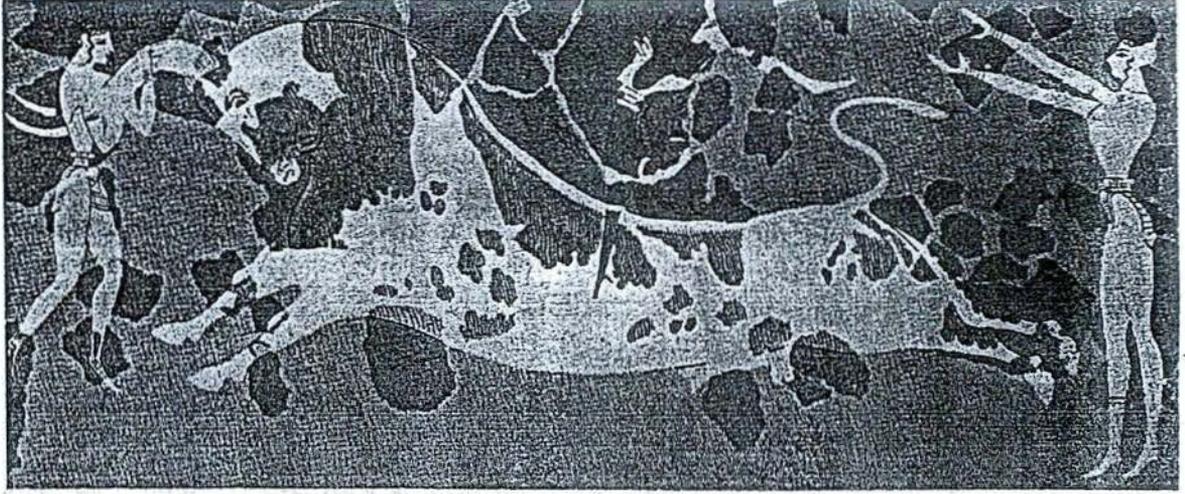
powers were not morbid or terrifying: though she brought the storm and spread destruction, such acts served for the replenishment of nature as death served as the prerequisite for life. Mortals on earth were expected to make sacrifices to the goddess, as well as to her sacred animals, such as bulls and snakes. Minoan rites and rituals were administered by priestesses instead of priests in keeping with the female orientation of the entire belief system.

Since we cannot yet decipher the early Cretan scripts it is impossible to tell whether the Minoans had any literature, although the existence of such seems unlikely because there is none written in Linear B. The problem of scientific achievements is easier to solve, since we have material remains for our guidance. Archeological discoveries on the island of Crete indicate that the Minoans were gifted inventors and engineers. They built excellent stone roads about eleven feet wide. Nearly all the basic principles of modern sanitary engineering were known to the designers of the palace of Knossos, with the result that the royal family of Crete in the seventeenth century B.C. enjoyed comforts and conveniences, such as indoor running water, that were not even available to the rulers of France and England in the seventeenth century A.D.

If any achievement of the Minoans appears most to demonstrate the vitality of their civilization, it was their genius in painting. With the exception of the artistic attainments of the classical Greeks and Romans that evolved a millennium later, no art of the ancient world was its equal. The distinguishing features of Minoan painting were delicacy, spontaneity, and naturalism. It served, not to glorify the

*The Minoans as inventors  
and engineers*

*The elegance of Minoan  
painting*



Öküz Arenasından Mənzərələr. Minos Divar Şəkilləri. e.ə. 1500-ci if. Aşkar olan şeylər gənclik, bacarıq və Minos atletlərinin çevikliyi, mərkəzdə bir adam və digərləri isə iki qadın. Atletlərin qüvvətsizliyi və üzül yandan göstəran başlardakı üzül örtən gözlərə qarşı öküzün bədəni və buynuzları şişirdilmişdir. Ayrıca məzmununda da ehtimalla bir az şişirtmə var: günümüz mütəxəssisləri hücum etməkdə olan bir öküzün üzərindən takla atmanın qeyri-mümkün olduğunda israr edirlər.

hətta onun pis gücləri xəstəlik verici və qorxuducu olsa da: fırtına gətirib və bununla dağıtmaya səbəb olmasına qarşı, ölümün sonrakılar üçün həyatın davam etməsinə yaraması kimi bu kimi hadisələr də təbiətin yenilənməsinə xidmət edirdi. Ölümlülərin tanrıçaya və eyni şəkildə öküz və ilanlar kimi onun müqəddəs heyvanlarına qurbanlar verməsi gözlənilirdi. Bütün inanc sistemində qadın uyğunlaşmasını təmin etmək üçün Minos ayin və rituelləri rahiblər tərəfindən deyil də rahibələr tərəfindən idarə olunurdu. Biz Girit yazılarını hələ həll edə bilməmiş olduğumuz üçün onların hər hansı bir ədəbiyyata sahib olduqlarını söyləməmiz qeyri-mümkün, çünki Linear B ilə yazılmış heç bir şey yox, bundan ötəri bu cür şeylərin varlığı mümkün görünür. Elmi işlərə aid bu problemi həll etmək daha asan, çünki bizə işıq tutacaq materiallar qalmış vəziyyətdə. Girit adasındakı arxeoloji qazıntılar Minosluların qabiliyyətli ixtiraçılar və mühəndislər olduğunu göstərir. Onlar on bir addım genişliyində mükəmməl daş yollar etmişlər. M. S. on yeddinci əsrdəki Fransız və İngilis kraliyet ailələri üçün dahi mümkün olmamış ev içində axan su kimi rahatlıq və asanlıqları E.Ə. yeddinci əsrdə Giritdəki kraliyet ailəsinin faydalanmış olması, Knossos sarayını dizayn edənlərin hardasa müasir mühəndislik prinsiplərinin hamısını bildikləri nəticəsinə aparmaqdadır.

Ixtiraçı və  
mühəndis olaraq  
Minoslar

Əgər Minosluların onların mədəniyyətini təmsil edəcək ən mühüm müvəffəqiyyətinin nə olduğu haqda maraqlanılsa, bunun onların şəkildəki dahilikləri olduğu görünəcək. Klassik Yunanlıların və bir milenyum sonra inkişaf etmiş Romalıların sanatsal hünərləri müstəsna köhnə dünyadakı heç bir sənət ona bərabər deyildi. Minos şəkillərinin ayırıcı xüsusiyyətləri həssaslıq, spontanelik və təbiiçilik idi.

Minos  
resimçiliğinin  
zərifliyi



"La Parisienne"

Similarities between the  
Minoan and Mycenaean  
civilizations

See color plates  
following page 128

Mycenaean departures from  
the Minoan social model

ambitions of an arrogant ruling class or to inculcate the doctrines of a religion, but to express the delight of the individual in the beauty of the Minoan world. Most of Minoan painting consisted of murals done in fresco, but painted reliefs were occasionally to be found. The murals in the palaces of Crete are surely the best that have survived from ancient times, revealing instincts for the dramatic and rhythmic and the capturing of nature in its changing moods. So sophisticated and elegant was Minoan art that a Frenchman who was unearthing the remains of a fresco at Knossos could not help exclaiming when he saw a painting of a striking woman portrayed with curls, vivid eyes, and sensuous lips: "Mais, c'est la Parisienne!" ("Why, she's just like a woman from Paris!").

Not surprisingly for a people dedicated to elegance, artistic excellence among the Minoans extended from painting to sculpture and even to household objects of everyday use. Perhaps the most noteworthy fact about Minoan sculpture is that its scale is always reduced. One looks in vain among Minoan remains for equivalents of giant Mesopotamian kings smiting their puny enemies or colossal pharaohs of Egypt advancing toward the beholder like enormous zombies, for the ancient Minoans were averse to relying on size for creating stunning effects. Instead, Minoan statues of human figures are almost always smaller than life-size, and they rely on naturalism and delicacy to engage the imagination of the viewer. Similarly, carved gems, gold-work and bronze-work, and ceramics down to the humblest crockery utensils are invariably finely wrought and sometimes wryly humorous.

Mycenaean civilization appears to have been more warlike and less refined than the Minoan, but the most recent scholarship warns us to beware of exaggerating these differences. As on Crete, so on mainland Greece, the city was the center of civilization—the leading Mycenaean cities being Mycenae itself, Pylos, and Tiryns. Each city and its surrounding area was ruled over by a king called a *wanax*. As on Crete, the Mycenaean state was a bureaucratic monarchy. We know about some of the workings of this monarchy because of the decipherment of numerous Linear B tablets, all of which are records of a highly regulatory bureaucratic apparatus. Linear B tablets from Pylos report the minutest details of the economic lives of the king's subjects: the exact acreage of a given estate; the number of cooking utensils owned by so-and-so; the personal names given to somebody else's two oxen ("Glossy" and "Blackie"). Such detailed inventories show us that the state was highly centralized and that it was supreme in its control over the economic activities of its citizens.

Although the bureaucratic monarchies of the Minoans and the Mycenaean were similar, there were still at least a few notable differences between the two related civilizations. One was that the Mycenaean definitely had a slave system. Mycenaean society too was geared much more toward warfare. Because Mycenaean cities frequently fought with one another they were built on hilltops and were heavily fortified.

Şəkil.

"La Parisienne"

O, qürurlu administrativ sinifin ehtiraslarını məmnun etmək ya da bir dinin təlimlərini ucaltmaq üçün deyil də Minos dünyasının gözəlliyi içərisində fərdi məmnuniyyəti əks etdirirdi. Minos şəkillərinin çoxu fresk içində edilən ov heyvanı şəkillərindən meydana gəlirdi, lakin boyalı qabartmalar isə nadir olaraq tapılmaqda idi. Giritin saraylarındakı ov heyvanı şəkilləri təbiətin dramatik, ritmik və tutma kimi dəyişən hallarının ifadə edilməsi baxımından qədim zamanlardan günümüzə çatanların ən yaxşısıdır. Minos sənəti o qədər inkişaf etmiş və zərifdir ki Knossosdakı bir freski ortaya çıxaran bir Fransız, buruq saçlı, canlı gözlü və hiss oyandırıcı dodaqlarla portret edilmiş cazibədar bir qadın tablosu gördüyündə bunu deməkdən özünü saxlaya bilməmişdir: "Mais, c'est la Parisienne!" (Nə üçün, O tam bir Parisli qadın kimi!).

Minoslular arasında rəssamlıqdan, heykeltirəşliyə hətta gündəlik istifadə edilən ev əşyalarına qədər yayılmış olan zəriflik və sanatsal mükəmməlliyə özünü həsr etmiş bir xalqın olması çaşdırıcı deyil. Minos heykəlciliyi mövzusunda yazılmağa dəyər ən əhəmiyyətli gerçək onun ölçüsünün hər vaxt kiçildilmiş olmasıdır. Minos qalıqlarına baxan bir kimsə onların arasında böyük Mesopotamiya krallarının zəif düşmənlərinin cəzasını verərkən ki ya da haşmetli Misir fironlarının, baxanlara doğru irəliləyən nəhəng zombilər kimi görünür olanlarını boşuna araşdırmasın, çünki köhnə Minoslular ölçüyə bağlı qalaraq təəccüblü effekt meydana gətirmə fikrinə qarşı idilər. Onun yerinə insan fiquru olan Minos heykəllərinin hardasa hamısı gerçək ölçüsündən daha kiçik idilər və seyr edən təəyyülünə çatmaq üçün natüralizm və zəriflik üzərinə qurulmuşdu. Eyni şəkildə oyulmuş cövhlər, qızıl işi, bürünc işi və dulusçuluqlar, davamlı olaraq incəliklə və bəzi zamanlarda da gülünc şəkildə əyri olan sadə çanaq çömlək qablarını bitirdi.

Minos və Miken  
medeniyyətləri  
arasındaki  
oxşarlıqlar

Miken mədəniyyəti Minosa görə daha döyüşçü və daha az saf görünür, lakin yaxın zamandakı məlumatlar bizi bu fərqlilikləri şişirtmə mövzusunda xəbərdarlıq etməkdədir. Giritdə olduğu kimi ana yurd olan Yunanıstan' da da şəhər, mədəniyyətin mərkəzi idi. Qabaqda gələn Miken şəhərləri Mikenin özü, Pylos və Tryins idi. Hər bir şəhər və onu çevreleyen asahə "wanax" adı verilən bir kral tərəfindən idarə olunurdu. Giritdə olduğu kimi, Miken dövləti də bir bürokratik monarxiya idi. Biz bu monarxiyanın bəzi işlərini, hamısı xeyli nizamlı bürokratik vəsait şəklindəki qeydlər olan bir çox Linear B lövhələrinin həll edilməsi sayəsində bilirik. Pylosdakı Linear B lövhələri kralın tebaasının iqtisadi həyatlarının bütün detallarını göz önünə sərməkdədir: verilmiş olan mülkün tam sahə; bu ya da bu tərəfindən sahib olunan bişirmə qabları; hər hansı birinin iki öküzünə verilmiş olan şəxsi adlar ("Glossy" və "Blackie"). Bu cür detallı envanterlər bizə dövlətin olduqca mərkəzi sistemli olduğunu və vətəndaşlarının iqtisadi fəaliyyətləri üzərindəki yüksək səviyyədəki idarəni göstərir.

Minos ictimai  
modelində Miken  
fərqlilikləri

Minos və Miken bürokratik monarxiyaları bənzər olmalarına baxmayaraq yenə də iki yaxın mədəniyyət arasından heç olmasa bir neçə əhəmiyyətli fərqlilik vardır. Bunlardan bir dənəsi Mikenlərin bir köləlik sistemə sahib olmalarıdır. Miken cəmiyyəti döyüşə daha uyğun idi. Çünki Miken şəhərləri tez-tez bir-birləriylə döyüşdüklərindən onlar təpə başlarına qurulmuşlar və yaxşı bir şəkildə gücləndirilmişdilər.

In keeping with a somewhat more rugged and barbaric style of life than that of Crete, Mycenaean kings built themselves ostentatious graves in which they buried their best inlaid bronze daggers and other signs of power and wealth.

It is also true that Mycenaean art is less elegant than Minoan. Without question the Mycenaeans never equaled the artistic delicacy and grace of their Minoan predecessors. Nevertheless, Mycenaean artwork done in Knossos between 1500 and 1400 B.C., while stiffer and more symmetrical in composition than earlier Minoan work, is by no means wholly different in kind. Moreover, the "Parisian woman" of Minoan Knossos has some very close stylistic relatives in a female procession fresco from about 1300 B.C. found in Mycenaean Tiryns. Nor should it be thought that all the best traits of Mycenaean art can merely be seen as debased borrowings from the Minoans: the superbly executed and exquisite Mycenaean inlaid daggers have no antecedents anywhere on Crete.

The significance of the Minoan and the Mycenaean civilizations should not be estimated primarily in terms of subsequent influences. Minoan culture hardly influenced any peoples other than the Mycenaeans, and it was then destroyed more or less without a trace after about 1400 B.C. The Mycenaeans left behind a few more traces, but still not very many. Later Greeks retained some Mycenaean gods and goddesses like Zeus, Hera, Hermes, and Poseidon, but they completely altered their role in the religious pantheon. It may also be that the later Greeks gained from the Mycenaeans their devotion to athletics and their system of weights and measures, but these connections remain uncertain. Homer definitely remembered the successful Mycenaean siege of Troy, but it is just as important to realize how much Homer forgot: writing in the eighth century B.C. Homer (actually several different writers who have come down to us under that name) entirely forgot the whole pattern of Mycenaean bureaucratic monarchy which we know from the Linear B tablets. It may well be that the break between the Mycenaeans and the later Greeks was all for the good. Some historians maintain that the destruction of despotic Mycenae by the Dorians was a necessary prelude to the emergence of the freer and more enlightened later Greek outlook.

Although the Minoan and Mycenaean civilizations had little subsequent influence, they are still noteworthy for at least four reasons. First of all, they were the earliest civilizations of Europe. Before the Minoan accomplishments all civilizations had existed farther east, but afterward Europe was to witness the development of one impressive civilization after another. Second, in some respects the Minoans and the Mycenaeans seem to have looked forward to certain later European values and accomplishments even if they did not directly influence them. Minoan and Mycenaean political organization was similar to that of many Asian states, but Minoan art in particular seems very different and more characteristic of later European patterns. Third,



*Detail from a Procession Fresco at Tiryns, c. 1300 B.C. Note the similarity of this Mycenaean female profile to the Minoan "La Parisienne" shown on p. 96.*

*Influence of the Minoan  
and Mycenaean  
civilizations*

*Importance of the Minoan  
and Mycenaean  
civilizations*

Həyat tərzinin Giritinkindən bir az daha əyri və barbar olması istiqamətində Miken kralları, güc və zənginliyin işarələri olan əşyalar və özlərinin ən yaxşı işlənmiş xəncərləri ilə birlikdə basdırıldıqları görkəmli məzarlar tikmişlər idi.

Bura da bir həqiqətdir ki Miken sənəti Minoslarkından daha az zərifdir. Şübhəsiz ki Mikenlilər heç bir zaman Minoslu sələflərinin sanatsal xüsusiyyətlərinə və incəliyinə bərabər ola bilməmişdir. Bununla belə, Knossosda E.Ə. 1500-ci il və 1400-ci illərdə icra edilmiş olan sənət əsərləri özlərindən əvvəlki Minos əsərlərindən xüsusiyyətdə daha qatı və simmetrik olsa da, heç bir şəkildə növ olaraq tamamilə fərqli deyil. Dahası, Minos Knossos 'unda ki "Parisli qadın" rəsmi E.Ə. 1300-ci illərdə Miken Tirynsində tapılmış olan qadın freski ilə çox yaxın biçimsəl bağlara malikdir. Miken sənətinin ən yaxşı nümunələrinin Minoslardan qalan şeylərin üzərinə əsaslandığı düşünülməməlidir: Çox gözəl edilmiş və zərif olan işlənmiş Miken xəncərlərinin Giritdə daha əvvəldən bir bənzəri olmamışdır.

Minos və Miken mədəniyyətlərinin əhəmiyyəti əsasən daha sonrakı təsirləri məzmununda qiymətləndirilməməlidir. Minoslular Mikenlər qədər digər xalqlardan təsirlənməmişlər, bundan ötəri də E.Ə. 1400-ci illərdən sonra az ya da çox da iz qalmadan ortadan qaldırılmışlar. Mikenlilər bir neçə çox iz buraxmışlar, lakin yenə də çox çox deyil. Sonraları Yunanlılar Zeus, Hera, Hermes və Poseidon kimi Mikenlilərin bəzi tanrı və tanrıçalarını davam etdirmişlər, ancaq ən böyük dini məbəddəki rollarını hamısı ilə dəyişdirmişlər. Sonrakı nəsil Yunanlılar atletizmə olan düşkünlərini və onların ağırlıq və ölçüm sistemini Mikenlilərdən götürmüşlər, lakin bu əlaqələr naməlumluğunu qorumaqdadır. Homer, Mikenlərin müvəffəqiyyətli Truva işğalını qətiliklə xatırlamaqdadır, ancaq Homerin nə qədər unudduğunu idrak etmək də ən az onun qədər mühümdür: E.Ə. səkkizinci əsrdə yazılmış olması ilə Homer (əslində bir neçə fərqli yazar bu ad altında bizə təqdim edilmişdir) bizim Linear B lövhələrindən öyrənmiş olduğumuz Mikenin bürokratik monarxiya quruluşunun bütününi hamısı ilə unutmuşdu. Mikenlər və sonrakı Yunanlılar arasındakı qırılma bəlkə də tamamilə yaxşılıq üçün olmuş ola bilər. Bəzi tarixçilər ifadə etmişlər ki; despotik Mikenin Doriyanlılar tərəfindən yıxılması daha azad və işıqlanmış gələcək yunan dünyagörüşünün ortaya çıxması üçün lazımlı bir başlanğıc idi.

Minos və Miken mədəniyyətlərinin sonraya təsirləri çox olmamışdır, lakin onlar heç olmasa dörd səbəb səbəbindən hələ xatırlanmağa dəyərdirlər. İlk olaraq, onlar Avropanın ilk mədəniyyətləri idilər. Minosun müvəffəqiyyətlərindən əvvəl bütün mədəniyyətlər uzaq şərq də var idilər, ancaq bir dönənin inkişaf etməsindən sonra mədəniyyətlərin biri digərini təqib etdi. İkincisi, birbaşa təsirləri olmamasına qarşı Minoslular və Mikenlilərin bəzi istiqamətlərdən gələcək Avropanın dəyərləri və müvəffəqiyyətlərinə müəyyən qatqıları olduğu görülür. Minos və Mikenlilərin siyasi quruluşu bir çox Asiya dövlətininki ilə bənzərdir, lakin Minos sənəti sonrakı Avropa modellərindən çox fərqli və daha xarakteristik görsənməkdədir.

Şəkil.

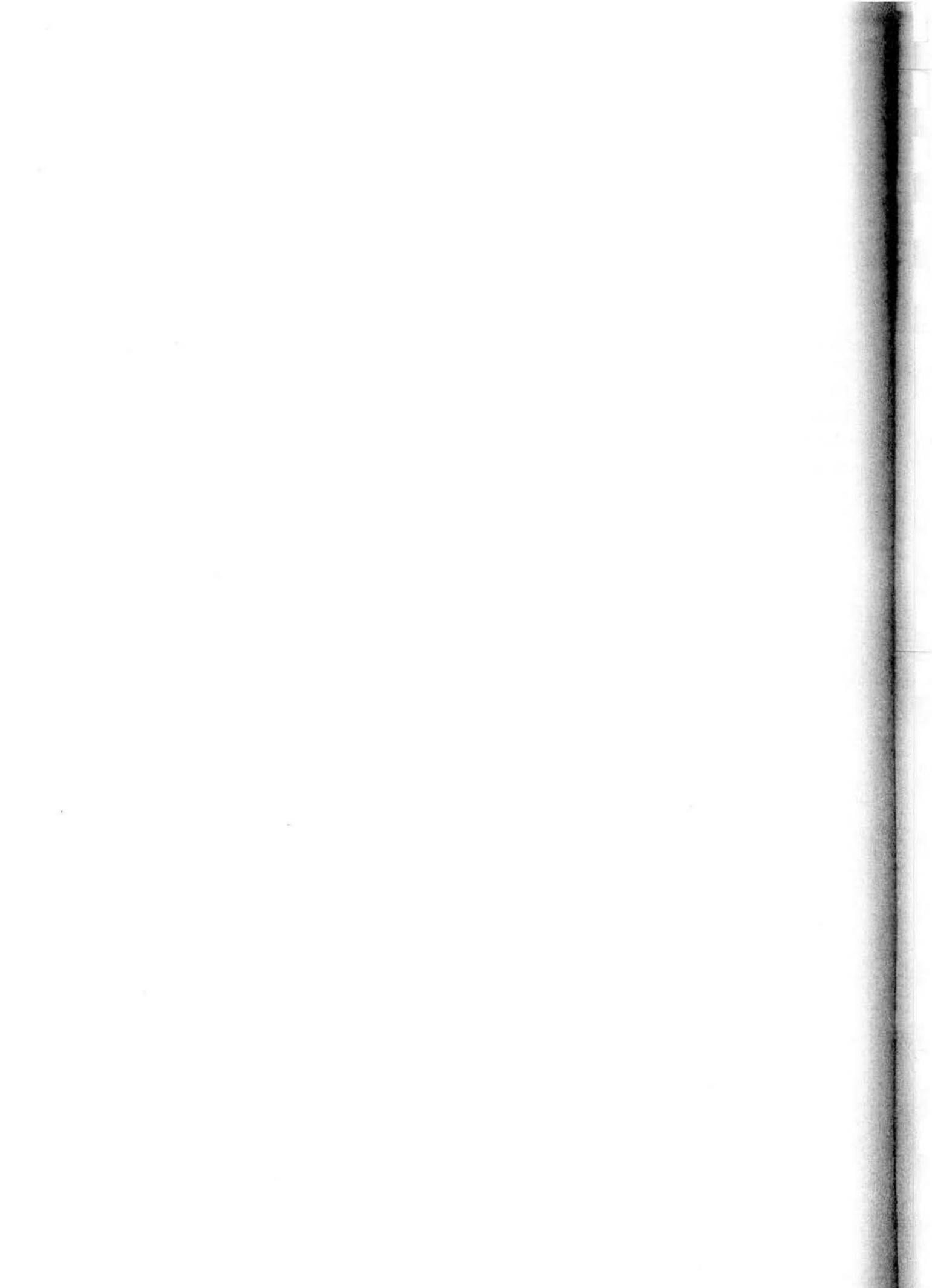
Tiryns 'dəki Bir Mərasim Freskinin detalı. E.Ə.1300-ci il. Səhifə 96 'da göstərilmiş olan Minosun" La Parisienne "qadın profilinə olan bənzərliyi qeyd edilməlidir.

Minos və Miken mədəniyyətlərinin təsiri

Minos və Miken mədəniyyətlərinin əhəmiyyəti

the Minoan civilization, and to a lesser degree also the Mycenaean one, is significant for its worldly and progressive outlook. This is exemplified in the devotion of the Aegean peoples to comfort and opulence, in their love of amusement, zest for life, and courage for experimentation. And finally, whereas ancient Assyria, ancient Babylon, and even ancient Egypt all breathed their last as "corpses in armor," ancient Crete breathed its last amid joyous festivals celebrated in cities without walls.

Üçüncü olaraq, Minos və bir az da aşağı səviyyədəki Miken mədəniyyəti eyni zamanda dünyəvi və qabaqcıl dünyagörüşləriylə də əhəmiyyətli bir yer tutmaqdadalar. Bu, Egey xalqının rahat və rifah içində həyatları, əyləncəyə olan düşkünlükləri, həyatdan zövq almaları və təcrübə etməyə təşviq ilə örnəkləndirilə bilinər. Və son olaraq, son nəfəslərini zirehlər içərisindəki cəsədlər olaraq verən köhnə Asurluların, Babillilərin və hətta köhnə Misirlilərin əksinə köhnə Girit son nəfəsini surları olmayan şəhərlərdəki əyləncəli festivalların ortasında verdilər.



II Fəsil "Western Civilizations" adlı əsərdə I-IV Fəsilərin (səh.1-99) sözlüyünün  
tərtibi

2.1. Sözlük (İngiliscə-Azərbaycanca)

## SÖZLÜK

### A

Antlər n.	Maral buynuzu i.
Amber n.	Kəhrəba i.
Alloy n.	Xəlitə, ərinti i.
Accession n.	Taxta çıxış i.
Aspiration n.	Həsrət i.
Amorous n.	Eşq i.
Annex v.	Torpaqlarına qatmaq f.
Agony n.	İztirab i.
Ardor n.	Şövq, həyəcan i.
Ascendancy n.	Üstünlük ,suverenlik i.
Alabaster n.	Su mərməri, kirəc i.
Agrarian adj.	Aqrar sıf.
Antagonism n.	Düşmənlik, nifrət i.
Alter v.	Dəyişdirmə, başqalaşdırma f.
Antropomorphic adj.	İnsan formasında sıf.
Arcane adj.	Gizli, sirrli sıf.
Archipelago n.	Adalar i.
Annals. N.	Tarixi hadisələr i.

D

B

B

B

B

B

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

E

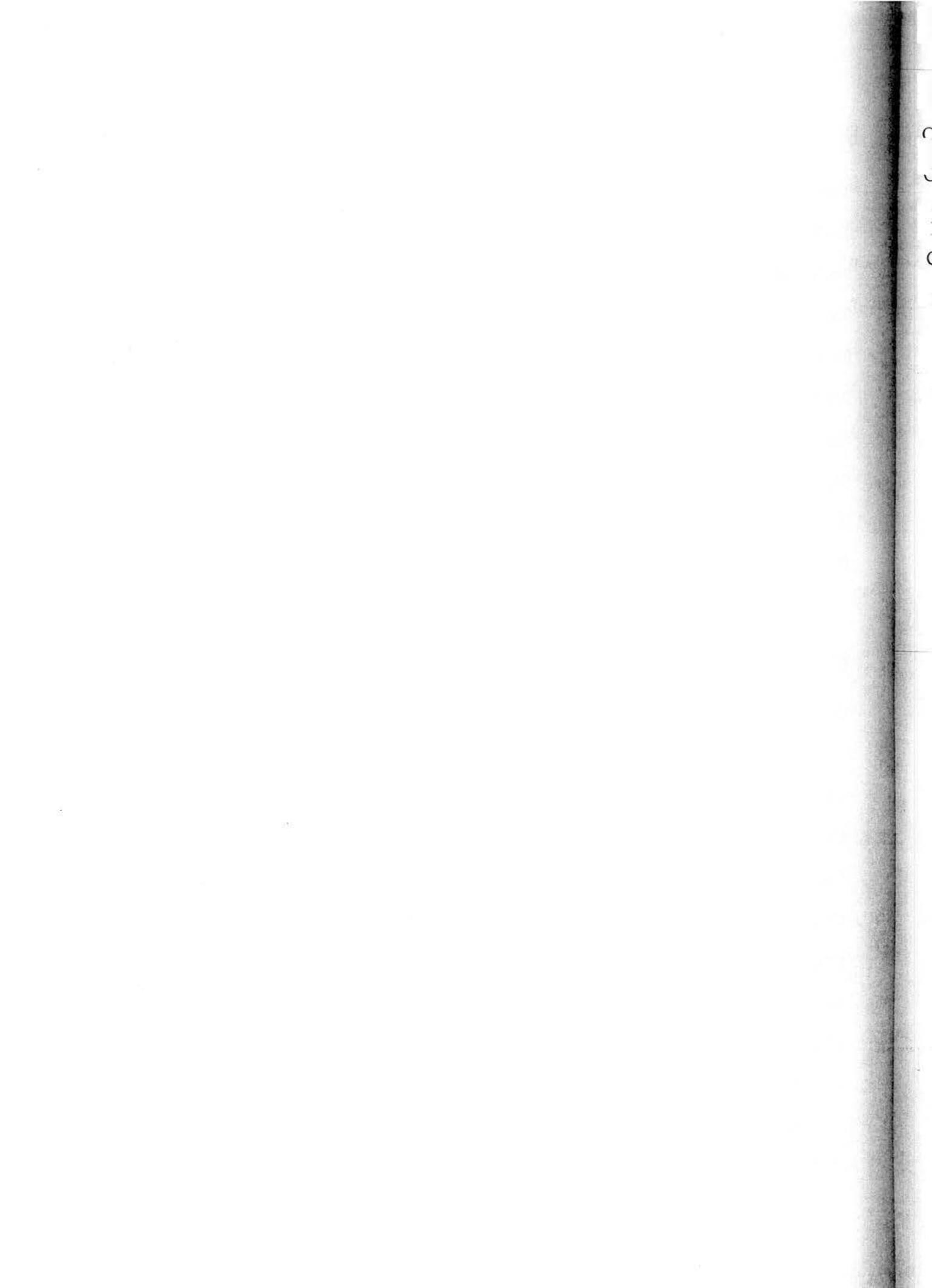
E

## B

Breakthrough n.	İcad, kəşf i.
Bewildering adj.	Çaşdırıcı sıf.
Bison n. i.	Çöl öküzü i.
Boar n.	Çöl donuzu i.
Bowl n.	Kasa, Çanaq i.
Basalt n.	Bazalt, vulkanik qarataş i.
Barley n.	Arpa i.
Blunt v.	Körelmek f.
Boast n.	Canavar, həyvan i.
Bondage n.	Könlük, əsarət i.

## C

Cast v.	Kəhanətdə olmaq f.
Castor oil n.	Hind yağı i.
Cavorting adj.	Sıçrayan, tullanan sıf.
Cranial adj.	Kəlləyə aid sıf.
Coeval adj.	Müasir, eyni dövr sıf.
Crude adj.	Primitiv sıf.
Chip v.	Yonmaq f.
Cranium n.	Kəllə i.
Charcoal n.	Odun kömürü; quru qələm şəkil i.
Conformism n.	Ənənələrə uyma i.
Cornage n.	Qırğın i.
Celestial adj.	Səmavi sıf.
Coercion n.	Təzyiqli rejimii.



Countenance n.

Concession n.

Coinage v. n.

Covenant n.

Crockery n.

## D

Dwelling n.

Distortion n.

Dim-Witted adj.

Dagger n.

Debris n.

Duodecimal adj.

Deed n.

Desecrate v.

Deity n.

Dynasty n.

## E

Edge n.

Elk n.

Efficiency n.

Emissary n.

Edifice n.

Expel v.

Excell v.

Embodiment n.

Üz ifadəsi i.

İmtiyaz, güzəştə, güzəşt, icazə i.

Pul çap eləmə; mədən pul f.i.

Antlaşma, tüzük, sözleşmə i

Çanak-çömlək i.

İqamət, məskunlaşma, həyata i.

Təhrif i.

Ağıl kemliyi olan, geri zəkali sıf.

Xəncər i.

Dağıntı, yığıntı i.

Onikişerli sıf.

Sənəd i.

Müqəddəsliyini pozmaq, təhqir etmək f.

İlah, tanrı i.

Xanədanlıq

Kesit, uc i.

İri maral i.

Təsirlilik, effektivlik i.

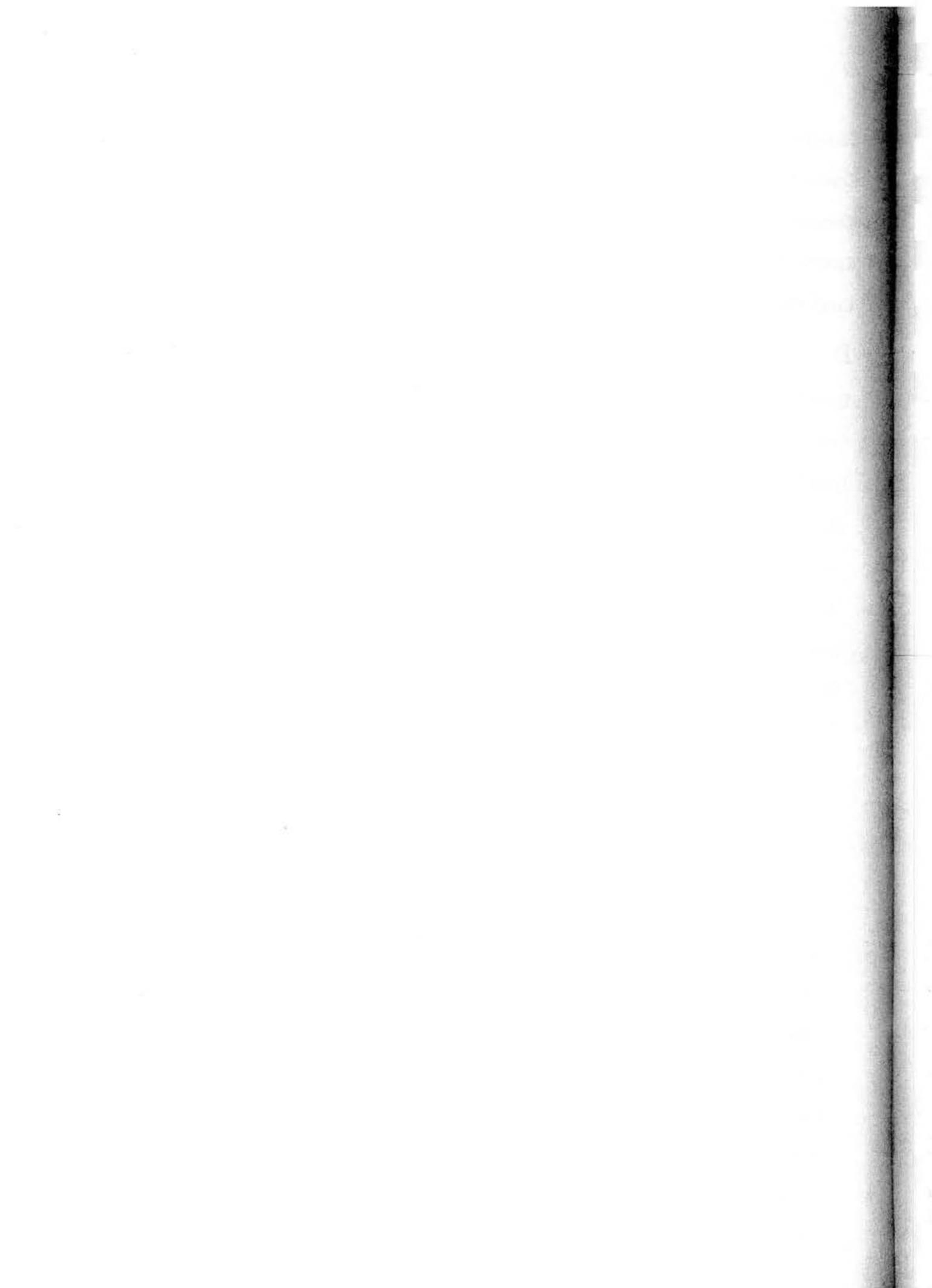
Nümayəndə i.

Tikinti, bina i.

Qovmaq, çölə atmaq f.

Üstün olmaq, sivrilmək f.

Təcəssüm, cisimləşmə n.



Exodus n.

Elude v.

Exilic n.

## F

Forage v.

Flint n.

Foolhardy adj.

Farfetched adj.

Flax n.

Full-fledged adj.

Focal n.

Fabled adj.

Feude n.

Flock n.

Fresco n.

## G

Game Species n.

Graven adj.

Garb n

## H

Handaxes n.

Hearth n.

Kütləvi köç, axın i.

Xilas olmaq f.

Sürgün i.

Yemək arxasından qaçmaq f.

Daş i.

Gözüqara, cəsur sıf.

Təbii olmayansıf.

Kətan i.

Tam təşəkküllü sıf.

Adak i.

Əfsanəvi sıf.

Düşmənçilik, döyüş i.

Yun yumağı i.

Fresk, naxış i.

Ov növləri i.

Oyma sıf.

Paltar, qılıq i.

Əl istehsalı i.

Ocaq, soba i.



Harpoon n.

Heir n.

Homage n.

Haul v.

Headlong adv.

Hovel n.

Hunch n.

Hymn n.

## I

Ingenuity n.

Inference n.

Impetus n.

Illustration n.

Inscription n.

Indentation n.

Interpretation n.

Incantation n.

Interlude n.

Invocation n.

Incursion n.

Invective n.

Invader n.

Inlaid n.

Iliad n.

Zıpkın i.

Varis i.

Hörmət, bağlılıq; suverenliyini qəbul etmə İ.

Çəkmək, daşımaq f.

Tələsik ilə, düşüncəsizcə z.

Daxma i.

Ayanlıq i.

İlahi i.

Ustalıq, bacarıq i.

Nəticə i.

Motiv, impuls i.

Təsvir, nümunə i.

Kitabə i.

Qeydiyyat i.

Şərh i.

Efsun, cadu i.

Fəsil i.

Dua, yaxarmaq i.

Axın, hücum i.

Təhqir, küfr i.

İstilaçı i.

İşləməli, mozaik i.

İlyada destanı i.



## J

Jurispudence n.

Hüquq i.

## K

Kiln n.

Təndir i.

Ken n.

Məlumat sahəsi, görüş sahəsi i.

## L

Larynx n.

Qırtlaq i.

Lush adj.

Münbit sıf.

Limestone n.

Əhəng daşı i.

Lore n.

İrfan, elm, informasiya i.

Lumber n.

Taxta-şalban i.

Level v.

Yıxmaq, yerlə bir etmək f.

Liturgical adj.

Ayinlə əlaqədar sıf.

## M

Mural n.

Divar rəsmi i.

Mound n.

Qum təpəsi i.

Manorialism n.

Lordlar sistemi i.

Marauding v.

Yağmalama, qarətçilik f.

Miscarriage n.

Uşaq salma i.

Mace n.

Toppuz i.

Mud-brick n.

Kərpic i.



Mutilation n.

Yaralama, zədə i.

Mortar n.

Xərc i.

Maxim n.

Dustur, Vəcizə i.

Mooring n.

Gəmi bağlama yəri i.

Millet n.

Darı i.

Menace n.

Təhdid, göz dağı vermək i.

Magnanimously adj.

Uca, zadəgan ruhlu, bağışlayıcı sif.

Merit n.

Dəyər, ərđəm, fəzilət i.

## N

Nomadic adj.

Köçəri sif.

## O

Ongoing adj.

Sürüb gedən sif.

Omnipotent adj.

Hər şeyə qadir sif.

Offenses n.

Cinayətlər i.

Obliteration n.

Yox etmə, pozumla i.

Ostentatious adj.

Zahiri, dəbdəbəli sif.

Opulence n.

Rifah, bolluq i.

## P

Primate n.

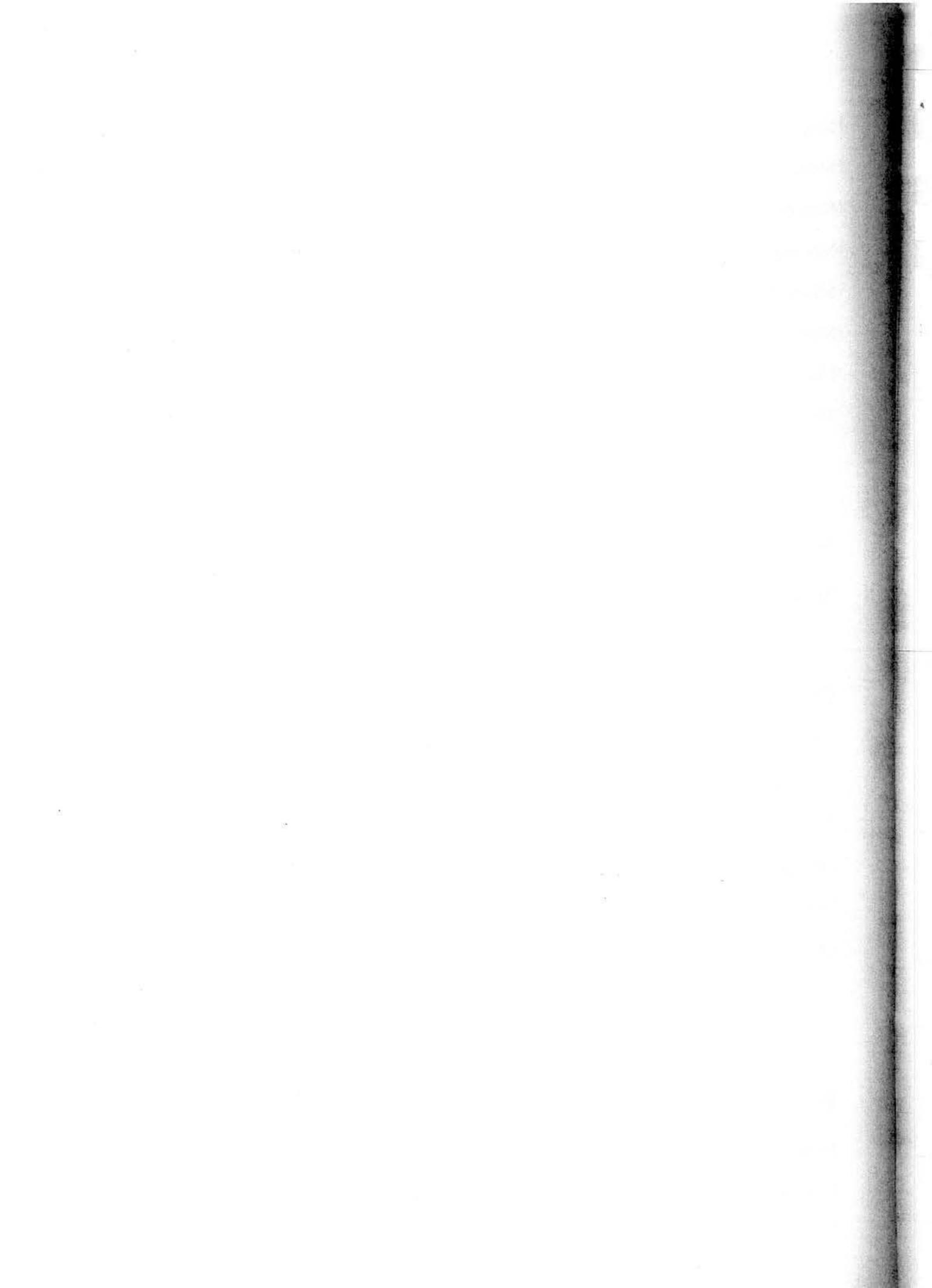
Primat, böyük meymun i.

Pestilence n.

Zərərli təlim, öldürücü xəstəlik i.

Presumptuous adj.

Cürətli, özünə güvənən sif.



Prudent adj.	Ehtiyatlı, sağlamfikirli sif.
Primeval adj.	Primitiv sif.
Pygmy n.	Cüce i.
Pit n.	Oyuq, çuxur i.
Pylon n.	Sütun i.
Prefusely adv.	Çoxlu, bol-bol z.
Patch n.	Tarla, yamaq i.
Painted tip n.	İti uclu i.
Profound n.	Müdrük i.
Precinct n.	Ətraf, bölgə i.
Promulgator n.	Qanun nəşr edən i.
Pillage n.	Yağma, talan i.
Prerogative adj.	İmtiyaz sif.
Paternal adj.	Ataya aid sif.
Protectoreute n.	Himayəçilik i.
Precept n.	Qaidə, qayda, müdiriyyət, təlimat i.
Plowshare n.	Saban demiri i.
Procession n.	Keçid mərasimi, kavran i.
Pantheon n.	Ən böyük məbəd, Panteon i.
pruning hook n.	Budama bıçkısı i.

## Q

Quelling v.	Üsyanı basdırmaq f.
Quarry v.	Daş ocağından çıxarmaq f.



## R

Reindeer n.

Reap v.

Receptacle n.

Roving adj.

Reed Stylus n.

Repository n.

Regent n.

Relief n.

Raze v.

Rugged adj.

Şimal maralı i.

Yığmaq v.

Qab, mahfaza i.

Mürtəcə, köçəri sif.

Qamış qələm i.

Saxlanılan yer, mühafizə i.

Naib i.

Qabartma i.

Yerlə bir etmək f.

Yonulmamış sif.

## S

Sedentary life n.

Savannah n.

Skull n.

Sickle n.

Shrine n.

Sloppy adj.

Stocky adj.

Scraper n.

Spearhead n

Stag n.

Swamp n.

Oturaq həyat i.

Geniş çəmənlik, Savannah i.

Kəllə, quru baş i.

Oraq i.

Türbə, məbəd i.

Ala-yarımçıq sif.

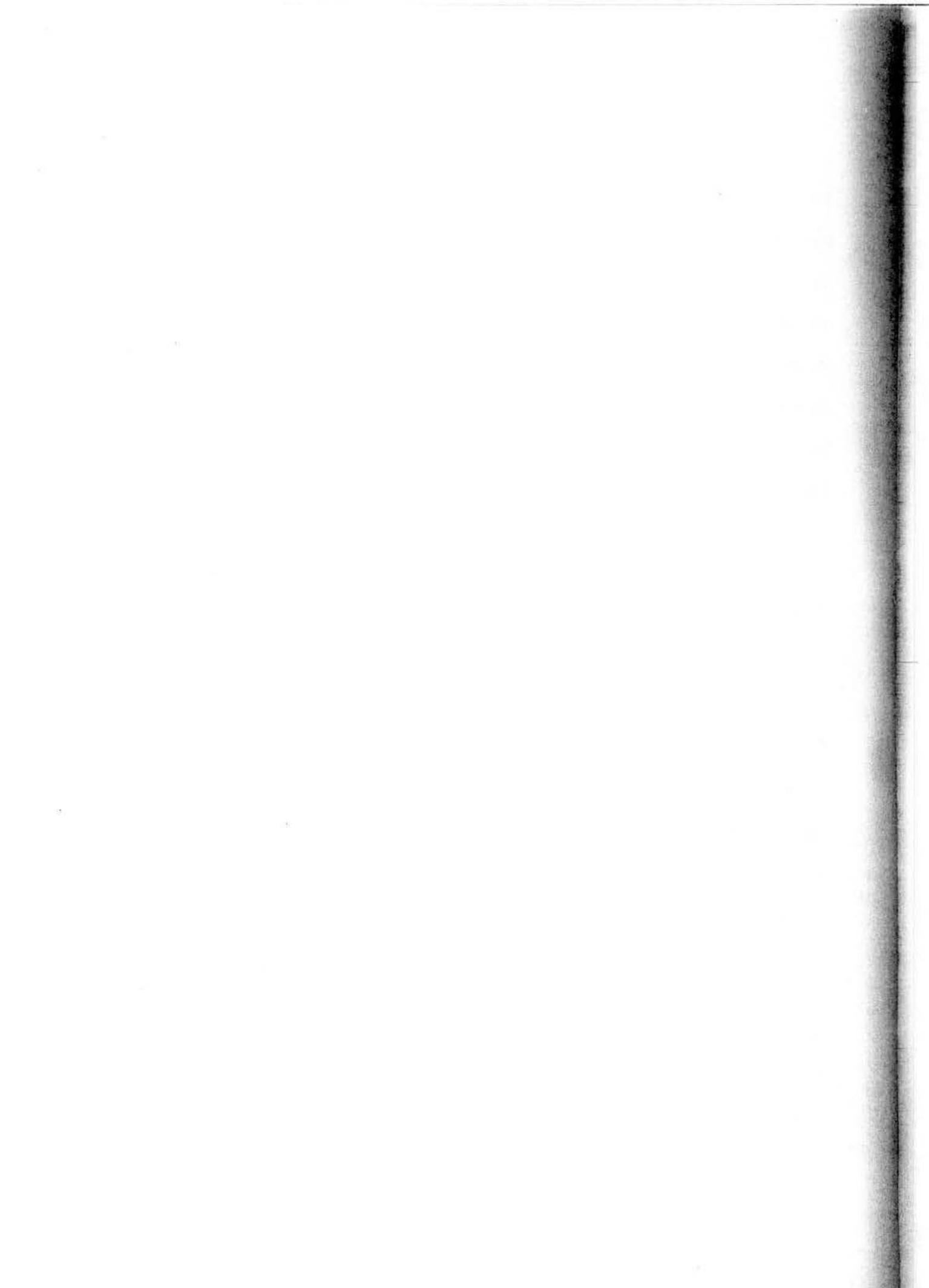
Bəstəboy sif.

Qazıyıcı, ərsin i.

Nizə ucu i.

Kişi maral i.

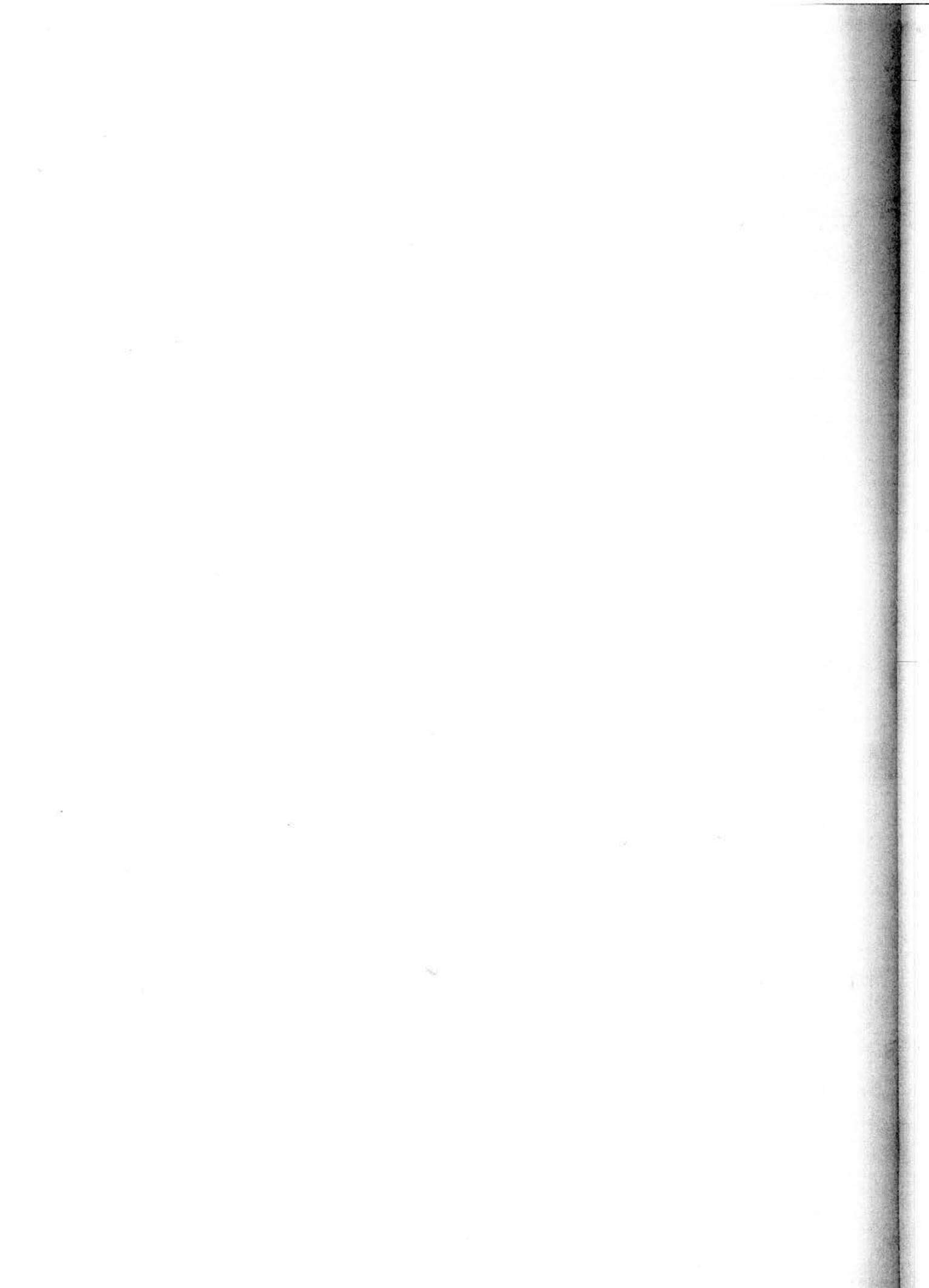
Bataqlıq i.



Suckling v.	Əmizdirmə f.
Stubble n.	Küləş, biçilən tarlada qalan köklər i.
Smelting v.	Mədən əritmə f.
Sling n.	Sapan i.
Silting up v.	Palçıqla dolma f.
Stratification n.	İctimai laylar i.
Skyline n.	Şəhərin sujeti, üfüq xətti i.
Spoked wheels n.	Alüminium diskilər i.
Slab n.	Plaka, lövhə i.
Solitude n.	Qayğı, narahatlıq, maraq, qayğı i.
Subject n.	Teba, tabe olan i.
Sojourn v.	Müvəqqəti olaraq qalma f.
Shrine n.	Türbə, məbəd, müqəddəs yer i.
Seer n.	Kahin i.
Sarcophagus n.	Qəbir i.
Somersault v.	Takla atmaq f.

## T

Tuber adj.	Yumru sıf.
Twig n.	İncə budaq i.
Trinket n.	Biblo, inci muncuq i.
Tilled adj.	Sürülmüş sıf.
Tarrid adj.	Qovurucu sıf.
Treacherously adv.	Xaince z.
Tribulation n.	Çətinlik, müsibət, bəla i.
Torso n.	Heykəl gövdəsi i.
Tabernacle n.	Mühafizə i.



## U

Undertaking n.

Upright adj.

Unrelenting adj.

Unrest n.

Təşəbbüs, vəd i.

Dik sıf.

Qəddar, boyun əyməyən sıf.

Qarışıqlıq, narahatlıq i.

## V

Vicinity n.

Vie v.

Vigor n.

Ətraf, yaxın i.

Yarış etmək, rəqabət etmək f.

Güc, enerji, i.

## W

Wanderer adj.

Wherewithal n.

Well of adj.

Whet v.

Whippersnapper n.

Wrought adj.

Köçəri sıf.

Pul, vasitə vəsaitlər i.

Halı vaxtı yerində, varlıqlı sıf.

İtilmək f.

Zıdır cavan i.

İşlənmiş, döymə sıf.

## Y

Yoke n.

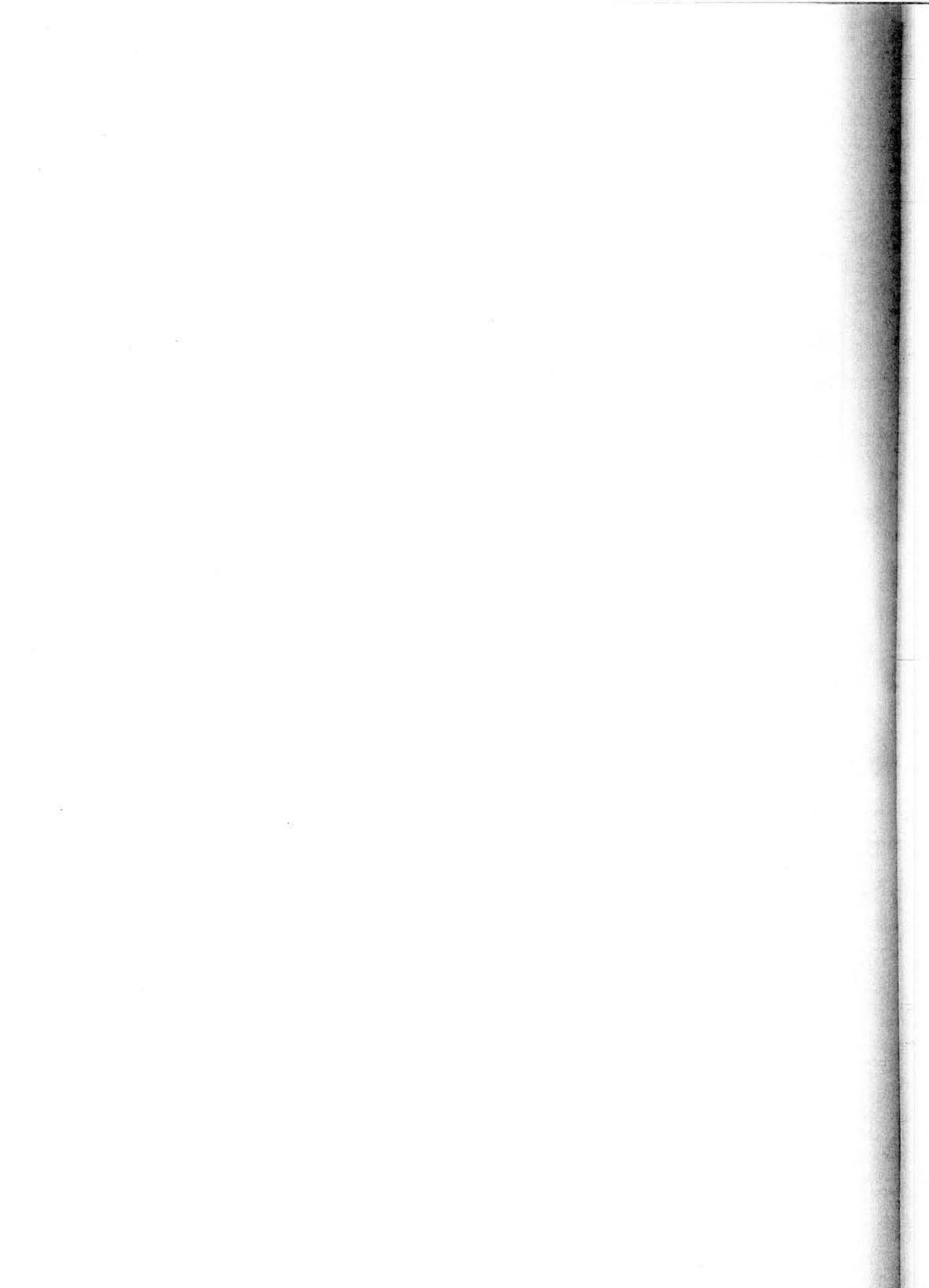
Boyunduruq i.



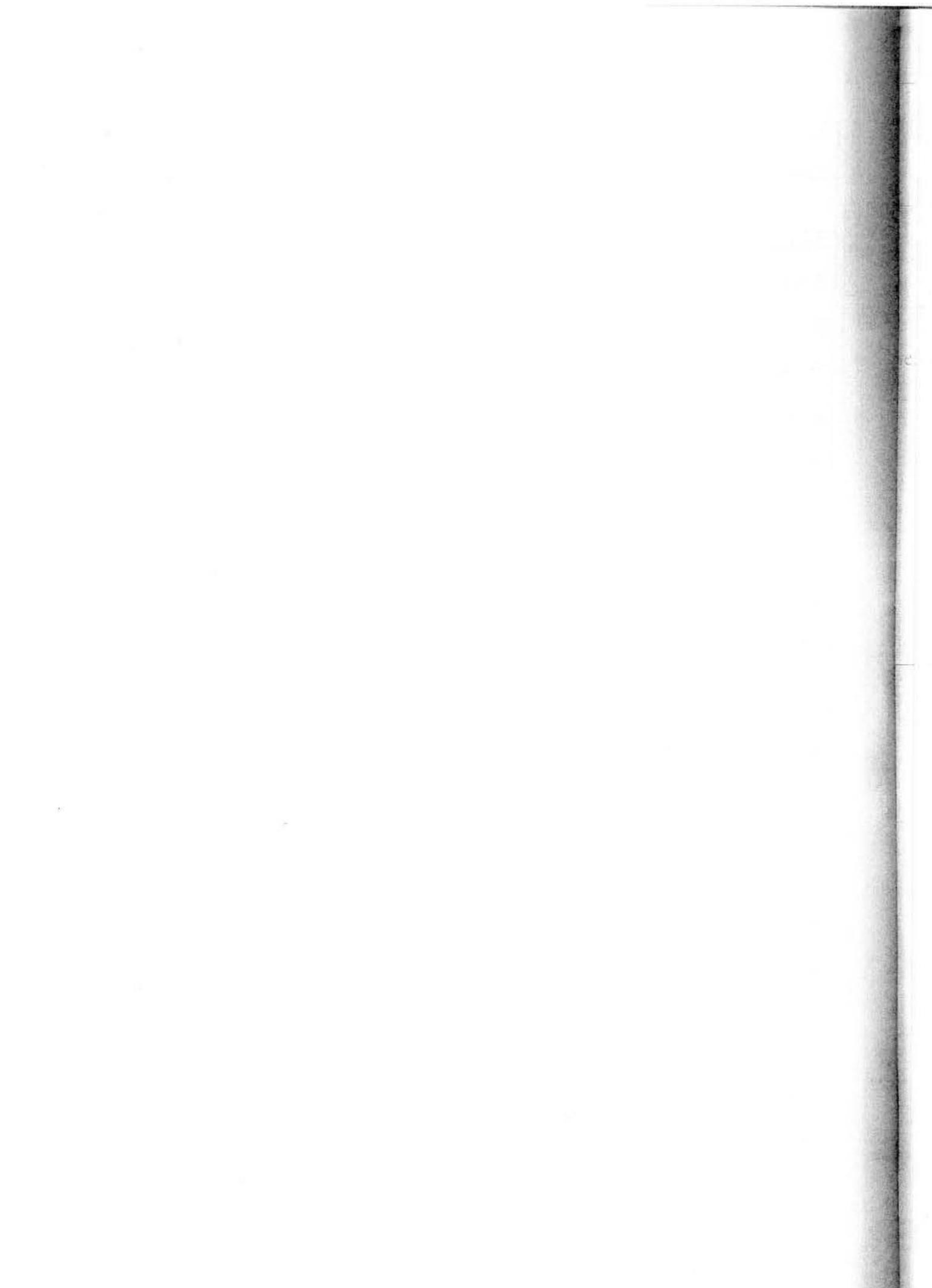
## 2.2

İZAHLI LÜĞƏT

TERMİN	İZAHI	YERİ	AİT OLDUĞU SAHƏ
Paleoantropology n Paleoantropologiya i.	insan və əlaqəli növlərin zaman içərisindəki dəyişməsinə fosillərə əsaslanaraq açıqlayan elm sahəsi.	s. 8	Tarix
Fossil n. Fosil i.	həvayla təması birdən kəsildiyi üçün qorunabilmiş canlı qalıqlarına verilən ümumi addır..	s. 8	Arxeologiya
Bipedality n.	İki ayaq üzərində dolanma.	s. 10	Biologiya
Murals n.	Divarlara çəkilən şəkillər.	s.15	İncəsənət
Eskimos n. Eskimolar i.	Arktik bölgələrdə yaşayan yerli ovçu və toplayıcı insanlar.	s.17.	Antropologiya
Ice-Age n. Buz Çağı	Dördüncü Çağın yer üzündəki torpaqların 30%-ində çoxunun buzlarla örtüldüyü bir dövrüdür.	s.17	Tarix
Obsidian n Obsidiyen i.	Xüsusilə iti ucların istehsalına uyğun bir vulkanik şüşə.	s.24	Fizika
Alloy n. Ərinti i.	Bir metal elementin ən az bir başqa element (metal, ametal) ilə homogen qarışığıdır.	s.25	Kimya
Metallurgy n. Metalurqiya i.	Metallar və ərintilərin insanların ehtiyaclarına cavab verəcək xüsusiyyətdə və şəkildə hazırlanmasını hədəf alan elm və texnologiya budağı.	s.25	Kimya
Militarism n. Militarizm i.	Bir ölkədə ordu gücünün həddindən artıq dərəcədə ağır basması, hər cür problemi hərbi üsullara müraciət edərək həll etmə	s.28	Sosiologiya



Eschatology n. Eskatoloji i.	İnsanlığın son taleyi və ya dünya tarixini nəticələndirən hadisələr, daha kobud bir təbirlə dünyanın sonu ilə maraqlanan elm.	s. 31	Fəlsəfə
Ziggurat n. Ziqqurat i.	Köhnə Mesopotamiya vadisində və İranda terras olan piramidalara bənzəyən məbəd qülləsi	s. 43	Tikinti
Secular adj. Sekulyar sıf.	Cəmiyyətdə axirətdən və digər dini, ruhani məsələlərdən çox dünya həyatına fokuslanılmış insan.	s. 43	Fəlsəfə
Semitic n. Sami i.	Ərəblər, İbranlılar, Aramilər, Süryanilər, Maltalılar kimi xalqların mənsub olduğu etnik qrup.	s. 45	Etnoqrafiya
Hieroglyph n. Hiyeroglif i.	Antik dövrə aid bir yazı sistemi. Bir çox növü olan hiyerogliflərin ən bilinən növü Misir hiyeroglifləridir.	s. 61	Tarix
Cathartic n. İşlətmə i.	Zəhərləyici bir təsir göstərmədən bağırsaqlardakı düz əzələləri xəbərdar edərək ya da nəcisin keyfiyyətini dəyişdirərək nəcisləmə asanlaşdıran ya da yol açan dərman və maddələrin ortaq adı.	s. 71	Tibb
Naturalism n. Naturalizm i.	Fəlsəfə, sənət və ədəbiyyatda təbii Dünyanı təməl alan müxtəlif axınlara verilən ortaq ad.	s. 75	Fəlsəfə
Chronicles n. Salnamələr i.	Köhnə Əhdin iki tarix kitabı	s. 85	Din
The Deuteronomic Code n. Deuteronomic Qanun i.	Köhnə Əhdin Deuteronomy kitabında iştirak edən qanunlar	s. 85	Din
The Holy Land n. Müqəddəs Torpaqlar i.	Tövrətdə Yəhudilərə vəd edilən Nil və Fərat çayları arasındakı bölgə	s. 89	Tarix
Apokrif n. Apokrif i.	Xristianlıqda, canonical (dini nüfuzlar ümumi qəbul görmüş) dini mətnlərin və kitabların hissəsi olmayan mətn.	s.102	Din



## ƏDƏBİYYAT

1. Oxford Dictionary, Oxford University Press, 6th ed., 2004
2. Dilmanc tərcümə proqramı.
3. [www.translate.google.az](http://www.translate.google.az)
4. [www.wikipedia.com](http://www.wikipedia.com)
5. [www.metric-conversions.org](http://www.metric-conversions.org)
6. [www.oxforddictionaries.com](http://www.oxforddictionaries.com)



115 Səhifə

